Kütahya 2007

GAYBÎ SUN'ULLAH DÎVÂNI'NIN TAHLİLİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Abdullah YILMAZ

Kütahya 2007

T.C.
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

GAYBÎ SUN'ULLAH DÎVÂNI'NIN TAHLİLİ

DANIŞMAN

Yard. Doç. Dr. Mustafa GÜNEŞ

Hazırlayan

Abdullah YILMAZ
0924012108

Kütahya–2007

Kabul ve Onay

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı yüksek lisans öğrencisi Abdullah YILMAZ'ın hazırladığı "Gaybî Sun'ullah Dîvânı'nın Tahlili" başlıklı tez çalışması, tez jürisi tarafından lisansüstü yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip kabul edilmiştir.

……/…../200….

Tez Jürisi

Yard. Doç. Dr. Mustafa GÜNEŞ (Danışman)

Yard. Doç. Dr. Kadir GÜLER (Üye)

Yard. Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN (Üye)

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Gaybî Sun’ullah Dîvânı’nın Tahlili” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

…/…/200…

Abdullah YILMAZ

ÖZGEÇMİŞ

02.03.1976 tarihinde Hatay-Antakya'da dünyaya gelen Abdullah Yılmaz; ilk, orta ve lise eğitimini Antakya'da tamamlamıştır. 1995 yılında girdiği üniversiteye giriş sınavında Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyât Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kazanmıştır. 1999 yılında buradan mezun olduktan sonra önce Tavşanlı Çukurköy İlköğretim Okulu'nda, sonra Adana-Yüreğir Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nda Türkçe öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur. 2006 yılında Adana-Yüreğir Atatürk Lisesi'ne Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak atanmıştır. Hâlen Adana-Yüreğir Atatürk Lisesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği görevine devam etmektedir.

ÖNSÖZ

Klasik dönem Türk Edebiyatının dönemlerinden biri de Dinî – Tasavvufî Türk Edebiyatı'dır. Orta Asya'da Hoca Ahmet Yesevî ile Anadolu'da Yunus Emre'nin dinî ve insani fikirleriyle gelişen Türk Tasavvuf anlayışı, klasik şiir dilimiz üzerinde önemli bir tesir icra ettiği gibi edebi hayatımızı da etkilemiştir.

Üzerinde çalışma yaptığımız XVII. Yüzyıl mutasavvıf ve şâirlerinden olan Gaybî Sun'ullah, Türk Tasavvuf Edebiyatı'nın önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. XVII. Yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerden sarsıntı geçirdiği bir dönemdir. Önceki asırlarda başlamış olan karışıklıklar ve siyasi çekişmeler Osmanlı Devleti'nin bütün yerleşim alanlarında hissedilir. Bu devir, tarihe Osmanlı'nın duraklama dönemi olarak geçmiştir.

Bütün bu sosyal ve siyasi çalkantılara rağmen yüzyılın idari ve siyasi hayatından uzak kalan ilim ve sanat dünyası XVI. Yüzyılda ulaştığı olgunluğu ve verimliliği bu yüzyılda korur ve yükselişine devam eder.

XVII. yüzyılda devletin içinde bulunduğu olumsuz gelişmelerin edebiyat üzerindeki etkisinin hemen görülmemesi dikkate değerdir. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında edebiyat ve sanat üstünlüğünü korumuştur.

XVII. yüzyılda Tasavvuf Edebiyatı, sayısı hızla çoğalan tekkelerde gelişmiştir. Önceki yüzyıllarda tekke çevresinde yetişen şâirlerin söylemiş oldukları ilâhiler, XVII. yüzyıl tasavvuf şâirleri tarafından kendine özgü bestelerle geliştirilerek söylenmeye başladı. Özellikle Yunus tarzı söyleyişin yayılması dikkat çekmektedir.

Tarih içinde kurulup geliştirilen müesseseler medeniyetlerin, bu müesseseleri kuran şahıslar da şehirlerin detaylarıdır. Birçok Osmanlı şehri gibi Kütahya'nın da önemli detaylarından biri, tekke ve zaviyeler ve buralarda hizmet üreten kişilerdir.

Kütahya coğrafyasında önemli şahsiyetler yetişmiştir. Kütahya'nın edebî ikliminde yetişen biri de Gaybî Sun'ullah'dır. Gaybî'nin Sohbetnâme ve Divân'ı ve özellikle Kütahya'da başta Hüdâ Rabbim manzumesi oldukça yaygındır.

Bu çalışma, Kütahya'nın önemli mutasavvıflarından, İsmail Hakk'ı Uzunçarşılı'nın, "başlı başına tetkik edilecek yüksek ve mütefekkir bir şahsiyettir" dediği, Fuat Köprülü'nün Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar isimli eserinde şiirlerinden hareketle şâiri "Yunus Emre gibi hakiki bir mutasavvıf ve kıymetli bir

şairdir.” Diyerek değerlendirdiği Gaybî Sun’ullah Divânı’nın Dinî, Tasavvûfî Unsurlarının Tahlili üzerindedir.

Türk tasavvuf edebiyatı tarihinde önemli bir yere sahip olan Gaybî hakkında bugüne kadar çok az sayıda çalışmanın yapılmış olması önemli bir eksikliktir. Gaybî Sun’ullah Dîvânı’nın Tahlili üzerine bir çalışma yapılmaması da bu çalışmanın hazırlanmasındaki en önemli sebeplerden biri olmuştur.

Çalışmamız iki kısımdan oluşmaktadır. Biri tahlil, diğeri indekstir. İndeksin gerekçesi, hem unsur ve mefhumları yalın olarak tespit etmek, kolayca bulma imkânını vermek, böylece bir başka çalışmaya hazır malzeme sağlamak, hem de sayı olarak tahlili mümkün olmayan kategorilere ait beyitlerin divândaki yerlerini göstermektedir.

Eserin birinci bölümünde yaptığımız tahlilde eseri meydana getiren unsur ve mefhumlar tespit edilmiş, bunların ihtiva ettikleri fikir ve hayal unsurları izah edilmiştir.

Bunu yapmak için eser baştan sona kadar bütün kelimeleriyle fişlenmiş ve sistematik tasnif yapılmıştır. Sonra bu kavramlar mukayese yoluyla tahlil edilmiştir.

Tahlilde subjektif görüş ve yargılardan elden geldiğince kaçınılmıştır. Sadece şiirlerde mânâya, bilgi ve kültüre, umumi ve hususi kıymet hükümlerine tefekkür, tasavvur ve tahayyüle dair her ne varsa teferuatlı bir biçimde olduğu gibi aktarılmaya çalışılmıştır. Netice itibariyle objektif olmaya gayret edilmiştir.

Çalışmamızın temelini teşkil eden kısımda Divân’daki dinî ve tasavvûfî kavramlar tahlil edilmiştir. Bu kavramları “Din ve Tasavvuf” adlı iki başlık halinde topladık.

Din bahsini itikat, ibadet, âyet ve hâdisler, dini şahsiyetler ve diğer dinî mefhumlar olarak ele aldık. Tasavvuf bahsini de vahdet-i vücut, âlem, devr, tasavvufî mertebeler ve kavramlar, tarikat ile ilgili mefhumlar, bazı mutasavvıflar ve Gaybî’ye göre bazı tipler v.b. yönüyle değerlendirdik.

Tahlilde, Mustafa GÜNEŞ – Kadir GÜLER’in yayına hazırladığı “Kütahyalı Gaybî Sun’ullah ve Şiirleri” adlı kitap esas alınmıştır. Gerek indekste gerekse tahlilde parantez içinde verdiğimiz numaralardan birincisi Divân’daki şiire, ikincisi ise beyite aittir.

Eserin hazırlık safhasındaki çalışmalardan biri de birinci dereceden kaynak olarak kullandığımız eserlerin gözden geçirilmesi olmuştur. Bibliyografyanın çoğu eserin hazırlanışında büyük bir rolü vardır. Bibliyografyayı eserin sonuna ilave ettik.

Daha önce yapılmış çalışmalarda şekil unsurları yapıldığından dolayı biz bu çalışmada bunu yapmadık.

Yunus Emre tarzındaki sade ve anlaşılır şiirleriyle Dînî – Tasavvûfî Türk Edebiyatı'nda önemli bir yer edinmiş olan Gaybî Sun'ullah Divânı'ndaki şiirlerin tahlili mahiyetindeki bu çalışmada bütün dikkatimize rağmen eksiklikler olabilir. Şimdiden bağışlanmayı ümid ediyoruz.

Bize böyle bir çalışma imkânı açan, her bakımdan bizi destekleyen, öğrencisi olmakla iftihar ettiğim değerli hocam Yrd.Doç.Dr. Mustafa GÜNEŞ'e, çalışmalarımızda bizi teşvik eden, bizlere yol gösteren, bilgi ve tecrübelerini bizlerden esirgemeyen, kıymetli hocam Yrd.Doç.Dr. Kadir GÜLER'e, maddi ve manevi desteklerinden dolayı arkadaşlarım Mustafa ve Hakan'a, çalışmalarım sırasında her zaman yardımların en büyüğünü göstermiş olan eşim Sibel'e, çalıştığım zamanlarda, her an yanıbaşımda olan, eğitimi için ilgilenmem gerekirken, çalışmak için ondan çaldığım zamanlardan dolayı üzgün olduğum kızım Ece Betül'e ve emeği geçen tüm dostlara şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim…

Çalışmamızın yararlı olacağı ümit ve dileklerimizle…

Abdullah YILMAZ
Adana – 2006

ABSTRACT

One of the periods of Classical Turkish Literature which is called Religious – Thesophistical Turkish Literature had been developed with the religious and the humanistic thoughts of Ahmet Yesevi in Middle Asia and Yunus Emre in Anatolia. It had not only affected the poetic language but also literary works.

The poet and thesophic Gaybi Sun'ullah has been accepted as one of the important representative of Turkish Theosophistical Literature.

17th century has been known as a hard period for Otoman Empire in political, economical and social aspects. The troublesome in Empire had been felt in every part of the Empire.

Although the Empire was in trouble science and art had not been affected. They continued to develop as in 16th century. Especially literature had not been affected and at the second half of the 17th century art and literature preserved their importance.

In 17th century, Theosophy Literature became developed in convents. The hymns, which had been sung by the dervishes around the convents in early centuries, started to be sung by the theosophic poets in 17th century. Especially, the saying style of Yunus Emre spreaded in Anatolia.

In history, the institutions are the details of civilizations and the people who founded the institutions are the details of the cities. As in most of the Otoman cities, the most important details of Kütahya were the convents and the people who worked there.

In Kütahya, there were many trained people. One of them was Gaybi Sun'ullah. His literary works, "Sohbetname", "Divan" and especially in Kütahya "Huda Rabbim" are well-known.

This activity is about the analysis of Gaybi Sun'ullah Divan's religious and theosopistical principles. Gaybi Sun'ullah is appreciated as a real theosophic and important poet like Yunus Emre by Fuat Köprülü. He is also thought to be a philosopher who has to be examined in details.

It is an important deficiency that there is not enough work about Gaybi Sun'ullah. The most important cause of this activity is that there is not an activity on analysis of Gaybi's Divan.

Our activity has two parts. One of them is ‘analysis’ and the other is ‘index’. The cause of index is to make easier to find the principles and concepts and to make preparation for the other activities and also to shaw the place of couplets which are impossible to analyse.

In the analysis of the first part of the work, the principles and the conceptsare demonstratedand the imaginative principles that they imply are explained. In order to make this kind of activity all of the words in the work were systematically classified. Then these concepts were analysed comparatively.

We avoide to make subjective thoughts and pleading. Only the meaning, knowledge, culture, special and general pleading, thought, intention and imagination in poems are tried to be transferred in details.

On the basis of this activity, the religious and theosophistical concepts in ‘Divan’ are analysed. We gathered them in two titles which are called ‘Religion’ and ‘Theosophy’.

We handle ‘religion’ as belief, worship, verse of the Koran, Mohammed’s traditions, religious people and other religious concepts.We appreciated ‘theosophy’ as universe, theosophical concepts, some theosophics some people for Gaybi.

The first numbers we give in ‘analysis’ and ‘index’ are belonging to poem in ‘Divan’ and the second numbers are belonging to couplet.

The works in bibliography have important role in the preparation of this activity.

Although we made careful analysisin Divan of Gaybi Sun’ullah, there maybe deficiencies in the work. But we hope to be forgiven by the readers.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
DİN

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
Ank:	Ankara
B:	Bin (oğul)
Bkz:	Bakınız
Bl:	Bölüm
C.:	Cilt
DPÜ:	Dumlupınar Üniversitesi
Ed.	Edebiyât
Fak:	Fakültesi
H.:	Hicri
Haz:	Hazırlayan
Hz:	Hazret, hazret-i
İst:	İstanbul
İ.Ü:	İstanbul Üniversitesi
Ktp.	Kütüphanesi
M.:	Miladi
nr:	Numara
Ölm:	Ölümü, Ölüm tarihi
S:	Sayı
s:	Sayfa
ss:	Sayfa sayısı
SAS:	Salla'llahu aleyhi ve sellem
SBE:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDD:	Türk Dili Dergisi
TDK:	Türk Dil Kurumu
TDV:	Türk Diyanet Vakfı
Vb:	Ve benzeri
Ünv.:	Üniversite
Yay.:	Yayınevi
Yy:	Yüz yıl

TEZ HAKKINDA

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Gaybî Sun'ullah, hangi yüzyılda yaşamış, hangi eğitimi almış, nasıl yetişmiştir? XVII. yüzyılda Kütahya'daki tasavvufî ortam nasıldır? Gaybî Sun'ullah'ın XVII. yüzyılda Kütahya'daki tasavvufî ortama ne gibi katkıları olmuştur? Gaybî Sun'ullah, hangi şâir ve yazarlardan etkilenmiş, ne gibi eserler vermiştir? Gaybî Sun'ullah Divânı'nın ana teması nedir? Gaybî Sun'ullah Divânı'nın Tahlili kaç bölümde incelenecek, Divân'daki mefhumlar nasıl bulunacaktır. Gaybî Sun'ullah Divânı'nında bulunan kelime, terkip ve mefhumlar nasıl tahlil edilecektir? Tahlil çalışmasını yaparken izlenecek yöntem ne olacaktır? Tahlil çalışmasını yaparken hangi kaynaklardan yararlanılacaktır?

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmada, Gaybî Sun'ullah Divânı'ndaki tasavvufî mefhumların tespit edilmesi, fişlenmesi ve sistematik olarak tasnifi yapılması, ayrıca şâirin fikir ve hayal dünyası göz önünde bulundurularak tahlil edilmesi amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

XVII. yüzyılda Kütahya'da yaşamış mutasavvıf ve şâirlerinden olan Gaybî Sun'ullah, Yunus Emre tarzında şiirler yazmış ve Tasavvuf Edebiyâtı'nda önemli bir yer edinmiştir. Gaybî Sun'ullah Divânı'nın tahlili yapılarak, şâirin dinî ve tasavvufî fikirleri ortaya çıkarılacak, tahlilin, yapılacak benzeri çalışmalar arasında mukayese edilmesi sağlanacaktır. Gaybî Sun'ullah'ın, yaşadığı tasavvûfî ortama ne şekilde te'sir ettiğini ve edebiyât tarihimizdeki yerini daha iyi belirlemiş olacağız.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZİ

Yunus Emre tarzında şiirler yazmış mutasavvıf ve şâirlerinden olan Gaybî Sun'ullah, Tasavvûfî Türk Edebiyatı'nın önemli temsilcilerinden biridir. Gaybî'nin şiirlerinde işlediği konulardan hareketle şâirin mutasavvıf kişiliği, şâirliğinden önce gelmektedir. Dolayısıyla şiirlerinde lirizme pek rastlanmaz, daha çok didaktik bazen de telkin edici bir üslûba sahiptir. Tahlil çalışmamızdaki mefhumlar incelenirken, Gaybî'nin dinî ve tasavvufî konulara son derece vâkıf olduğu, dinî-tasavvufî konuları eserinde sâde ve anlaşılır bir şekilde işlediği görülmüştür.

ARAŞTIRMADA VARSAYIM

Gaybî Sun'ullah, XVII. yüzyılda Kütahya'da yaşamış mutasavvıf bir şâirdir. Yunus Emre ekolünden gelip, Yunus tarzında dinî ve tasavvûfî konularda şiirler yazmıştır. Gaybî, şiirlerinde duygularını samimiyetle ve anlaşılır bir Türkçe'yle dile getirmiştir. Bu da Gaybî'nin dinî ve tasavvûfî konularda iyi yetişmiş biri olduğunu ortaya koymaktadır.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Gaybî Sun'ullah Divânı'nın tahlili yapılırken, şâirin sadece divânı göz önünde bulundurulmuş, diğer mensûr eserleri araştırmamıza dahil edilmemiştir. Bu eserlerden sadece, şâirin dini-tasavvûfî fikirleri, divândaki şiirlerin konularıyla paralellik gösterdiğinden kaynak olarak yararlanılmıştır. Bu çalışmamızda bizi asıl ilgilendiren husus, Gaybî Sun'ullah Divânı'ndaki şiirlerde şâirin, dinî ve tasavvûfi düşüncesinin tahlilidir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada ele alınan konu ile ilgili öncelikle Gaybî Sun'ullah Divânı incelenmiştir. Daha sonra Gaybî Sun'ullah ile ilgili yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri de incelenerek bunlardan da istifade edilmiştir. Bununla birlikte araştırmanın konusuyla ilgili kitap, makale ve dergilerden oluşan geniş kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır. Tahlil çalışmasını yapmak için Divân baştan sona taranmış, Divân'da geçen kelime, terkip ve mefhumlar tespit edilip fişlenmiş, sistematik olarak tasnif edilmiştir. Tespit edilen terkip ve mefhumların, ihtiva ettikleri fikir ve hayal unsurları mukayese yoluyla izah edilmiştir. Tahlilde sübjektif görüş ve yargılardan elden geldiğince kaçınılmış, sadece, şiirlerde bilgi kültür, fikir ve hayal unsurlarıyla mânâya dair her ne varsa teferruatlı bir biçimde aktarılmaya çalışılmış, objektif olmaya gayret edilmiştir.

TEZ METNİ

BİRİNCİ BÖLÜM
GAYBÎ SUNU'LLAH DİVÂNI'NIN TAHLİLİ

GAYBÎ SUNU'LLAH DİVANI'NDA DİN VE TASAVVUF

1. DİN

1.1. İtikât

1.1.1. Allah

İslâm düşüncesinde yüce Allah "bir" ve "tek"'tir. Bu teklik, sadece kendinden başka bir ilâh olmadığı için değil, fakat kendisinin eşi, küfüvü ve benzeri olmadığı içindir. O, hem zâtı itibariyle tek, hem de benzeri olmaması itibariyle tektir. Yüce Allah "Kayyûm"'dur; tek Yaratıcı ve hakikatten mevcut, tek Mutlak Varlık'tır; çünkü ondan başka her şey yok olucudur.[1]

Allah'ın zâtı tek, sıfatları muhteliftir. Ancak Allah'ın zâtı, sıfatları ve yarattığı eşya arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Allah'ın varlığı karşısında âlem yok konumunda olduğu için her şeyden her an tecellî eden O'dur. Allah'ın âleme bitişik ve âlemden ayrı müstakil bir vücudu yoktur.[2]

Sun'ullah Gaybî, vahdet-i vücûda inanan bir tasavvuf ehli olarak şiirlerinde Allah'ın varlığıyla ilgili derin fikirler beyân etmektedir. Ona göre Allah birdir, birden fazla olması mümkün değildir. (13/3)

Âlemde olan her şey bir vücuttur. Yeryüzünde Allah'tan başka bir hakikat yoktur. Vücûd, başlangıcı ve sonu olmayan, süreklilik arz eden aslın kendisidir, eşya aslında tektir. Görünen asıl nûr-ı İlâhî'dir. Gaybî, bütün tasavvufî düşüncelerini âdeta bu beytinde özetlemiştir:

Bir vücûddur cümle eşyâ 'ayn-ı eşyâdur Hudâ

Hep hüviyyetdür görinen yok Hudâdan mâ'adâ (1/1)[*]

Görünen ve görünmeyen her şey Allah'ın kendisidir. Âlemde meydana gelen, ortaya çıkan, hep Allah'ın tecellisidir (1/6). İnsan, bu tecelliye en fazla mazhar olan ve Allah yolunda ilerleyen bir varlıktır:

---

[1] Hayrani ALTINTAŞ, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara, 1986, s. 21

[2] Abdurrahman DOĞAN, **Kütahyalı Sun'ullah Gaybî**, İstanbul, 2001, s.34

[*] Tahlilde Mustafa GÜNEŞ – Kadir GÜLER'in yayına hazırladığı "**Kütahyalı Gaybî Sun'ullah ve Şiirleri**" adlı kitap esas alınmıştır.
Tahlil sırasında kullanacağımız bu numaralar "Kütahyalı Gaybî Sun'ullah ve Şiirleri" adlı kitapta bulunan şiirlere aittir. Birinci numaralar şiire, ikinci numaralar da beyite işaret etmektedir.

Sûretullah üzre mahlûk olduğumuz anladuk

Anun içün sûret-i âdemde rü'yet bulmışuz (53/7)

Allah âlemin diri ve canlı yaratanıdır, O'nun varlığı her zaman hayat bağışlar. Âleme şeref bağışlayan yalnızca O'dur:

Hayy-ı 'âlemsin ki zâtun bahş ider her dem hayât

Âşiyân-ı 'âleme sensün şeref-bahş ey humâ (1/36)

Gaybî'nin dili Hak lisanıdır ve kendisi Hakk'ın tercümanıdır. Hakk'ı bilmek isteyen kişi onun sohbetlerinden faydalanmalıdır:

Hakk lisânıdur lisânum tercümanıyam Hakkun

Hakkı bilmek isteyen gelsün salâdur şeyh ü şâb (7/6)

Allah'a ibadetsiz varılamaz (11/2). Bunun için boş durmamak her an Allah'ı anmak gerekir. Dil, Allah'ın zikri ile dolmalıdır (15/2). İnsan, Allah'ı gönlünde bulabilmek için çalışmalı, Allah'a yönelerek gece gündüz yalvarmalı ve dua etmelidir. Allah'a ancak böyle yakınlaşılır:

Gice gündüz sa'y edüp kıl teveccüh it niyâz

Göresün Hakkı o yüzden a'zam mücellâ budur (47/2)

Bütün bunlara rağmen Allah'ı görmeyenler kördür (50/16). İnsan, Allah'ın kelâmını dinlemez, emir ve yasaklarına riayet etmezse azgınlık edip, günaha girmiş olur (41/6). Hak her yerde görünendir Bunun için inkârcı olmamak, mü'min olmak gerekir.

Münkir olma mü'min ol çünki Hak zâhirdir kamû

Da'imâ rahmet-resan ol işte insânlık budur (41/5)

Boş amellerle uğraşmaktansa, Allah'ın ilmini öğrenip, anlayabilmek için gayret göstermek gerekir:

'İlm-i billâha sa'y eyle yürü var

Bu beyhûde 'amellerden ne hâsıl (82/9)

Allah'ı bilen her şeyde Allah'ı görür (63/16). İnsanın cânı ve teni Allah ile dopdoludur (34/1). Hak denilen, insanın özüdür. İnsanın özünden çıkan her söz,

Allah'tandır. Özünü bilen insan, Allah'ın birliğine ulaşır (13/7). İnsanda baştan ayağa görünen Allah'tır. İnsanın gözü, kulağı adeta Hakk'tır (79/6).

İkiliği ortadan kaldırmayan, Allah'ı özünde bulmayan, kendini bilmeyen kişi Rabb'ini de bilmez:

İkiliğin silmeyen Hakkı cânda bulmayan

Gaybî kendin bilmeyen Rabbın bilesi değül (81/5)

İnsan benliğini yok etmezse Allah ona görünmez. Benliği aradan çıkarırsa varlık Mevlâ'yla bir olur:

Sen seni sen sanur iken Hak sana olmaz 'ayân

Senliğün ref 'it aradan varlık ol Mevlâdadur (37/6)

Yere göğe sığmayan Allah, insanın gönlüne sığmıştır (97/7). Gönül Hakk'ın durağıdır. Aşk ateşi orada yanar. Aşkı Hakk'ın silahı yapıp, her isteği gönülden dileyip Hakk'ı gönülde bulmak gerekir:

Gönül oldı çünki Hakkun durağı

Anda yanar imiş zâtın çerâğı

İde gör 'ışkını Hakk'ın silâhı

Gönülde iste bil Hakkı didiler (32/2)

Allah, insanın gönlüne tecelli ettiğinden dolayı O'nu bulmak için gönüle bakmak yeterlidir. Gaybî, gönlü incitmemek için, kendisini Allah'tan ayrı düşürecek her emelden uzak olmayı dilemektedir:

Yire göğe sığmayan Hallâk'a bak

Gönle sığmış anı etmiş ol turak

Her 'emelden olayım Gaybî ırak

Tek hemân benden gönül incinmesün (97/7)

Allah sevgisinden başka her sevgi, yeni olan başka sevgilerdir (11/3). İnsanı Allah'a götüren ve Allah'ı bulduran tek yol muhabbettir. Gaybî, muhabbeti insanların Allah'ı bulduğu bir pazara benzetir:

Mahabbetten bulur bulan Hakka yol

Bu pâzârın nukûdudur mahabbet (10/8)

Allah'a kavuşmak isteyenler, önce Allah'a ermişi bulmaları gerekir (124/1). Hakk'a ermek isteyenler, cân ve tenden geçip, Allah'a ermiş kimselerle sohbet etmelidir:

Hakka irmek ister isen sohbet it merdân ile

Cân ü ten kaydını ko zevk al özünden cân ile (112/1)

Er sözü dinleyip, Hakk'ın kim olduğunu anlamaya çalışılmalıdır. Âh edip, inleyip derviş olmak için çaba göstermek gerekir:

Er sözin dinle Hakk nedür anla

Âh idüp inle derviş ol derviş (62/4)

Gaybî kendine bir beyitte dervişlik payesi verir:

Gaybî senün sözlerün Hak sözidür bilene

Her demde her kelâmun âyet-i Kur'ân didiler (48/5)

Bütün bunların yanında Gaybî'nin, herkes tarafından bilinen, ezelden beri Allah'a ettiği duası şöyledir: Allah bize yeter, gerisi gelip geçici isteklerdir:

Tâ ezelden virdümüzdür âşinâ-yı hâl bizüz

Dâ'ima dergâh-ı Hakda Allah bes bakî heves (59/5)

Bir başka beytinde de sığınılacak tek varlık olan Allah'a: "İlâhî senden dileğim, beni şeriatle hakikatten ayırma" diye dua ve niyâzda bulunur :

Münâcâtum budur senden ilâhî

Şerî'atle Hakîkatden ayurma

Ki sensin cümle âlemler penâhı

Şerî'atle Hakîkatden ayurma (117/1)

Gaybî'nin şiirlerinde Allah'ın isim ve sıfatlarına işaret edilir. Bu isim ve sıfatlar şunlardır:

Allah, Hazret-i Allah, Hakk, Hüdâ, Celâl, Cemâl,Hay, İlâh, Kâdir, Mevlâ, Rab, Rahman, İsm-i Azam, Hû, Hâdi, Bâri, Nûr-ı Kibriyâ, Nûr-ı Yezdân, Subhân, Şân-ı İlâhî, Settâr, Vedûd, Rezzâk, Fettâh, Mûhît, Bâkî, Sûretu'llah, Sırru'llah v.b. Bunlardan başka Allah için padişah, hazret, sultan gibi ifadeler kullanılır.

1.1.2. Melekler

Allah'ın, yüce, nuranî, lâtif yaratılışlı, mahiyetlerini yalnız Allah'ın bileceği bir kısım kuvvetli yaratıkları vardır ki bunlara melek denir. Melekler nurdan yaratılmışlardır, gözle görülmezler. Fakat istedikleri şekle girip görünme kabiliyetindedirler. Yerde, gökte, her tarafta bulunurlar. Bir anda yerleri gökleri dolaşabilirler. Onlarda erkeklik ve dişilik olmadığı gibi yorulma ve usanma da yoktur. Asla Allah'a âsi olmazlar, daima O'na itaat ederler. Bir kısmı sırf ibadet, tesbih, ve tehlil ile meşguldür. Bir kısmı da Allah'ın verdiği vazifeleri yaparlar.[3]

Gaybî Divânı'nda meleklerden "melâik ve melek" kelimeleriyle bahsedilir.

İnsan, nefsin isteklerini terk ederse Allah katında meleklerin derecesine ulaşır. Meleklerin derecesine ulaşabilmek için hayvânî özellikleri bulunan nefsi terbiye etmek veya terk etmek gerekir. İnsan "tab'-ı hayvânî"yi terk etmezse Allah'a yakınlaşamaz:

Havâ-yı nefsi terk iden melâ'ik rütbesin bulur

Mukarreb olamaz ref' itmiyen tab'-ı hayvânî (121/5)

Gaybî, dört büyük melekten biri olan Cebrâil ile ilgili olarak bir beyitte şunları dile getiriyor:

Cân mi'racı yolunda insana delil lazımdır. İnsana lazım olan deliller Allah'ın âyetleridir. Allah'ın âyetlerini peygamberlere Cebrâil ulaştırmaktadır. Cân mi'racı yoluna çıkmış olan insana gerekli olan deliller (âyetler), Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisi olan kâinatta bulunmaktadır. Allah'ın kâinatta yarattığı bütün zerreler, Allah'ın ilmini öğrenmek isteyen insan için birer Cebrâil olup, Hak ilminden haber verirler:

---

[3] Süleyman ATEŞ, **Yeni İslâm İlmihali**, Ankara, 1979, s. 57.

Cân mi’râcı yolında lâ-büd gerekdür delîl

Cümle zerre olur sana ol demde Cebrâil

‘Aşkdan cüdâ olur isen kalursun yek zelîl

Çağırursun o günde sen neyleyem âh el-firâk (74/2)

Gaybî’ye göre vahdet ehli berzah âleminden korkmazlar ve berzah âleminin ümidine kapılmazlar. İnsanın yaptıklarından dolayı sorgulanması, hesaba çekilmesi ve Münker- Nekir kâinat âlemindedir. Vahdete ermiş kimseler bütün bunlardan berîdir:

Berzah-ı havf ü recâdan geçmişüz vahdetdeyüz

‘Âlem-i kesretdedür münker nekir soru hisâb (6/4)

İnsan, cenneti ve cehennemi dünyada da yaşar. Cismi kötü huylarından dolayı kabir azabı çekip, Münker- Nekir’in sorgusunu yaşayacaktır (50/18). Yalnız, Gaybî, tasavvuf inancından hareketle vahdete eren aşk ehli kabre girmez ve Münker-Nekir’in sorgulamasını yaşamaz der. Ona göre aşk ehli olmayanlar Allah’ın yüzünü temaşa edemeyeceklerdir:

‘Aşk ehli kabre girmez Münker Nekiri görmez

‘Aşkı olmayan irmez Allah'un dîdârına (108/4)

1.1.3. Kitaplar

Gaybî Divânı’nda dört büyük kitaptan sadece Hz. Peygambere indirilen Kur’an-ı Kerim’den söz edilmektedir.

Gaybî Divânı’nda Kur’an’la ilgili olarak: Ümmü’l kitap, kitab, kelâm-ı muhtetab, kitabullâh-ı ekber, kelâmullah-ı nâtık, Kur’an, mushaf, Kur’an-ı Hak, Sırr-ı Kur’an v.b. kavramlar kullanılır.

Gaybî, gönlünü kitaptaki bilgilerle doldurmuş, Hakk’ın ilhâmı olan Kur’an’dan ders almaktadır (6/1). Kur’an en büyük kitap, Hakk’ın sözlerinden oluşan kelâmullahtır:

Kitâbullah-ı ekber hem kelâmullah-ı nâtıksın

Müfessir olmak istersen haberdâr ol bu fıtratdan (94/8)

Hakîkat, kâinât nakşının bir sayfasıdır. Gaybî, kâinâtın okunan en önemli sayfası olan insanı Kur'an'a benzetir:

Suhf-ı olup dürür Hakîkat bu nukuş-u kâinât

Hatime nâzil olan âdem dinen Kur'ân imiş (60/4)

Gaybî'ye göre arş-ı Rahman ve sırr-ı Kur'an insandır (119/5). İnsan kâinât nüshasının ta kendisidir. Dua ve düşüncelerinde insanı bilen, Kur'an'ı bilir. Devir Kur'an devridir:

Zikr ü fikrün âdem olsun âdemi bil sen hemân

Nüsha-ı câmî'dür âdem yani Kur'an devridür (27/13)

Hakikat ile Mushaf ikisi birdir (60/7). Gaybî, bir beytinde biz Kur'an'da küfür ve imân delillerini gördük, anladık ki zülüf ile ruh, küfür ile imânla temsil edilmektedir der:

Küfr ü imân âyetini gördük ol Kur'ânda biz

Anladuk kim zülf ile rûh küfr ile imân imiş (60/6)

Bir başka beyitte, biz Hakk'ın mushafını görüp, Hakk'ın kelâmını bildik. Kur'an'ı okuyup hatmetmeyen insan değil şeytandır der:

Mushaf-ı Hakkı görüp bildük kelâm-ı Hakkı biz

Hatm-i Kur'ân itmeyen insan degül şeytan imiş (60/8)

"Allah" çok tevbe edenleri sever."[4] Âyetinin ışığında, Allah'a edilen tevbelerdeki verilen sözler Kur'an'ın sırrına erişildiği zaman tamama erer:

Her bir şeyin bu cihânda nümûnesi zâhirdür

Eşyâya sen nâzır ol Hak göziyle bâhirdür

"İnnâllahe yühıbbü't-tevvâbine" hem tâhirdür

Sırr-ı Kur'âna iriş kim kemâl bulsun ahd ü misâk (74/3)

Gaybî, kendini dünyâdaki diğer insanlardan üstün görmez ama, Kur'an'ı hıfzetmeye başladığını söyleyerek, hakkıyla hafız olmayı diler (67/2). Hakk'ın

---

[4] "Allah çok tövbe edenleri sever", (Bakara sûresi, âyet 222)

mushafındaki cemâl ve kelâmın mânâsıyla, hem zâhiri hem de bâtıni olarak Kur'an'ı anlamak isteyenleri kendi sohbetine çağırır:

Mushaf-ı Hakkdan cemâlün hem kelâmun mâ'nâsı

Zâhir ü bâtında Kur'ân isteyen gelsün beru (106/4)

1.1.4. Peygamberler

Lügat manası bakımından peygamber, haber veren kimse demektir. Din teriminde ise Allah Tealâ'nın kullarına dinlerini bildirmek için görevlendirdiği seçkin insanların her birine "Peygamber" denir. Bu zatlar Yüce Allah'ın birer elçisi demektir. Bunların Allah'ın peygamberi oldukları, kişiliklerindeki yüksek vasıflardan ve Allah tarafından kendilerine verilen mucizelerden sabit olmuştur.[5]

Gaybî Divânı'nda peygamberlerden "enbiyâ, nebi, resul, eminler, cânlar, mürselîn" kavramlarıyla söz edilmektedir.

Bütün peygamberlerin yolu aşk yoludur, onlar Allah'a aşk ile bağlanmışlardır (43/4). Aşkı inkâr edenler, Allah'ı inkâr etmiş gibi olur. Evliyâ ve enbiyâlar ilmi tam olarak aşktan alırlar:

'Aşk-ı inkâr eyleyenler Hakkı inkâr eyledi

Evliyâ vü enbiyâ 'aşkdan alurlar feyz-i tâm (87/4)

Ma'rifet erbâbına cân u gönülden hizmet etmek gerekir. Çünkü evliyâ ve enbiyâlar, insanlara öteki dünyâda şefâ'at edeceklerdir:

Hizmet eyle cân ü dilden ma'rifet erbâbına

Kim şefâ'at mazharıdur evliyâ vü enbiyâ' (1/97)

İnsan, nefsinin isteklerini bilir ve anlarsa, peygamberlerin getirdikleri Allah'ın emir ve yasaklarını anlayabilir:

Muhaddis olmak istersen hadîs-i nefsüni anla

Hadîsün sırrını tuyan tuyar sırr-ı nübüvvetden (94/7)

---

[5] Ömer Nasuhi BİLMEN, **Büyük İslam İlmihâli**, Ankara, 1994, s.21.

1.1.4.1. Âdem Peygamber

Şeytanın Âdem'e secde etmeyip, Allah'a isyan ettiği yönüyle bahsedilir:

Kendi özün bilmeyen hayvân degül de yâ nedür

Âdemi Hak bilmeyen şeytân degül yâ nedür (38/1)

Doğru yolu bulan 'ârifler, Âdem'in ilmine vâkıf olanlardır (39/5). Dünyâ ve ukbâ Hazret-i Âdem'in emrine verilmiştir (93/3). Âdem, cennetten çıkıp dünyâya indiğinden dolayı insan cennete tekrar kavuşmayı dilemektedir:

'Âlem ü âdem nikâbın keşf idelden cism ü cân

'Âdem ile 'âlemi dîdâr-ı cennet bulmışuz (53/6)

Gaybî, tasavvuf ehli biri olarak, tasavvufun en büyük amaçlarından biri olan âdemiyet pâyesini elde etmeyi şu şekilde belirtir:

Zâhid-i câmîd aceb mi nutkı inkâr eylese

Âdemiyyet pâyesin bulurdı ikrâr eylese (110/1)

İnsan-ı kâmil mertebesi Hz. Âdem'le husûle gelmiştir. Hak Te'âla arşından Hz. Âdem'le istivâ etmiştir:

Âdemîde hâsıl oldı çün kemâl-ı tesviye

'Arşına pes Hakk-Ta'âla andan itdi istivâ (1/23)

1.1.4.2. İbrâhim Peygamber

Hazret-i İbrahim'e "Halilullah" denir.[6] Divanda Nemrut tarafından ateşe atılmasıyla ele alınır:

Ger İbrâhim gibi nâra salalar

Ya İsma'il gibi kurbânluk kılalar

Tenin Eyyûb gibi kurtlar deleler

Hakîkat sufîlik incinmemekdür (45/7)

---

[6] BİLMEN, **a.g.e.**, s. 480.

1.1.4.3. Lokman Peygamber

Lukman Aleyhisselâm; Dâvûd Aleyhisselâmın devrinde yaşamıştır. Kendisi Mısır Nub kabilesine mensubdu. Medyen ve Eyke halkındandı.[7] Yüce Allah tarafından, Lukman Aleyhisselâma Hikmet verilmişti. Hikmet: Din'de Fıkıh, akıl ve sözde isabet demektir.[8] Bilgin insanların, ittifaka yakın, çoğunluğunun görüşüne göre: Lukman Aleyhisselâm, Peygamber ve Vahy'e mazhar olmamıştır amma, Allâh'ın, Sâlih bir kulu idi.[9]

Zâhid, cânının farkında olmadığı için cânânı bilemez. Dertsiz olduğunu zanneden münâfık da dertlilere derman bulan Lokman'ı bilemez:

Cânı olmayan zâhid cânânı neden bilsün

Bî-derd olan münâfık lokmanı neden bilsün (100/1)

1.1.4.4. Hızır Peygamber

Rivayete göre: Hızır Aleyhisselamın soyu: Belya (veya İlya) b. Milkân, b. Falığ, b. Âbir, b. Salih, b. Erfahşed, b. Sam, b. Nuh aleyhisselâm olup babası, büyük bir kraldı.[10]

Kendisinin; Âdem Aleyhisselâmın oğlu veya Ays b. İshak Aleyhisselâmın oğullarından olduğu veya İbrahim Aleyhisselâma iman eden ve Babil'den O'nunla birlikte hicret edenlerden birisinin, ya da Farslı bir babanın oğlu olduğu, kral Efridun ve İbrahim Aleyhisselâm devrinde yaşadığı, büyük Zülkarneyn'e kılavuzluk ettiği, İsrailoğulları krallarından İbn. Emus'un zamanında İsrailoğullarına peygamber olarak gönderildiği, halen, sağ olup her yıl, Hacc Mevsiminde İlyas Aleyhisselâmla buluştukları da, rivayet edilir.[11] Hızır Aleyhisselâma, Allah tarafından; Mûsâ Aleyhisselâmın bile bilmediği özel bir ilim verilmişti ki, Mûsâ Aleyhisselâm, onu öğrenmek için, uzun bir yolculuğu göze almıştı.[12]

---

[7] Mustafa Asım KÖKSAL, **Peygamberler Tarihi** C. 2, Ankara, 1993, s. 229.
[8] **a.g.e.** , s. 230.
[9] **a.g.e.** , s. 230.
[10] **a.g.e.** , s. 107.
[11] **a.g.e.** , s. 107.
[12] **a.g.e.** , s. 107.

Gaybî, Hızr-ı vaktüm âb-ı hayvan isteyen gelsin beri (29/11, 106/5), diyerek dervişliğe erdiğini belirtir. Hızr-ı vakt olmak ledünni ilmini bilmekle olur. Hak, Hızr-ı vakt olanla zâhir olur:

Hem ledünni ‘ilmini bilmekde Hızr-ı vakt ola

Hak anunla zâhir olup Hakla ola her zamân (92/3)

Vahdet şarabından içenler ölümsüzlüğü tadarlar, ölüm korkusundan geçip, Hakk’ın cemaline ererler:

Vahdet âbından içenler Hızr hayâta irer

Giçüp mevtün korkusından cemâl-i Hakka irer

Hakka ‘âşık olanun olmaz yolında perde

Ref’i hicâb gel dinmeden “vekîle men râk” (74/5)

Hızr- vakte eremeyenler için bütün bunlar birer hayalden ibarettir.

Eylesen Musa gibi ‘ilm-i şeri’atda kemâl

Hızr-ı vakte irmeyince cümlesi olur hayâl

Ko hayâli özüne gel keşf ola ‘ayn-ı cemâl

Kendü özün bilmez isen ‘âlimüm dime sakın (98/4)

Gaybî, bir beyitte Hz. Hızır’ı şöyle tarif eder:

Gaybîyâ İbrâhim kâ’dî olduğun keşf eyleme

Kenz-i ihfâdur vücûdı Hazret-i Hızrâ budur (50/26)

1.1.4.5. Sâlih Peygamber

Hazret-i Salih, şam ile Hicaz arasında “Hicr” denilen yerde yaşayan “Semud” kavmine peygamber gönderilmiştir. Bu kavim de dağları delmiş, taşları oymuş, kendilerine pek sağlam binalar yapmışlardı. Fakat bunlar da doğru yoldan çıkmış bulunuyorlardı. Hazret-i Salih’in yirmi sene devam eden emirlerine ve öğütlerine muhalefet ettiler. “Bu deveye dokunmayınız” dediği ve bir mucize olarak taştan Allah’ın emri ile çıkardığı hayvanı boğazladılar. Nihayet şiddetli bir gürültü ile yerlere serilip, helak oldular. Salih peygamber de, kendisine iman edenlerle beraber çıkıp önce Şam’a,

Filistin'e, sonra da Mekke-i Mükerreme'ye gitti. Seksen beş sene veya ikiyüz sene yaşadığı ve Mekke-i Mükerreme'de rükün ile makam arasında gömüldüğü rivayet edilir.[13]

Gaybî, Sâlih peygamberden, yurdundan kovulması hadisesiyle söz eder. Sufiliğin Hz. Sâlih gibi yurdundan kovulsan da, incinmemekte olduğunu belirtir:

Nebi 'İsâ gibi çarmıha gerilsen

Zekeriyyâ gibi bıçkıyla biçilsen

Nebi Sâlih gibi yurdundan kovulsan

Hakîkat sûfîlik incinmemekdür (45/8)

1.1.4.6. Eyyûb Peygamber

Hazret-i Eyyub, İshak Aleyhisselâm'ın "Iys" adındaki oğlunun soyundan olup Hazret-i Yusuf'la aynı asırda yaşamış büyük bir peygamberdir. Çok sayıda çocukları ve şam çevresinde bir çok malları vardı. Yüce Allah tarafından bir imtihan olarak bütün malları elinden çıkmış ve çocukları da ölmüştü. Kendisi de büyük bir hastalığa tutulmuştu. Zevcesi Rahme veya Liyya ona bakıyordu. Eyyub Aleyhisselâm, bütün musibetlere sabretti. Sonunda Yüce Allah ona şifa verdi. Yeniden birçok mala ve evlâda kavuştu.[14]

Gaybî, sûfiliğin Hz. Eyyüp gibi kurtlar vücudunu delse bile incinmemekte olduğundan söz eder:

Ger İbrâhim gibi nâra salalar

Ya İsma'il gibi kurbân kılalar

Tenin Eyyûb gibi kurtlar deleler

Hakîkat sûfîlik incinmemekdür (45/7)

---

[13] BİLMEN, **a.g.e.**, s.479.

[14] **a.g.e.** s.484

1.1.4.7. İsmail Peygamber

Hz. İsmail, babası Hz. İbrahim tarafından kurban edilmek istenmesi sebebiyle anılır. Hz. İsmail gibi kurbanlık kılsalar bile gerçek sûfiliğin incinmemekte olduğundan bahseder:

Ger İbrâhim gibi nâra salalar

Ya İsmail gibi kurbânluk kılsalar

Tenin Eyyub gibi kurtlar deleler

Hakîkat sûfîlik incinmemekdür (45/7)

1.1.4.8. Yûsuf Peygamber

Hazret-i Yusuf, Yakub Aleyhisselâm'ın oğludur. Hazret-i Yakub'un on iki oğlu vardı. Fakat hepsinden çok Hazret-i Yusuf'u severdi. Onda başka bir güzellik, başka bir zekâ ve kabiliyet belirtisi vardı. Hazret-i Yusuf'u kardeşleri, babalarının Yusuf hakkındaki sevgisini kıskanıyorlardı. Nihayet bir gün onu eğlence maksadı ile kıra götürüp, kör bir kuyuya bıraktılar. Sonra gelip kuyudan çıkaran bir kafileye kölemizdir diye sattılar. Eve döndükleri zaman da babalarına: "Yusuf'u kurt yedi." Diye yalan söylediler. Kafile henüz onyedi yaşında bulunan Hazret-i Yusuf'u alıp Mısır'a götürdü. Orada Mısır'ın Azizi'ne (Maliye bakanı Kıtfır'a) sattı. Yusuf aleyhisselâm çok güzeldi. Yüzünden, gözünden nurlar akardı. Kendisine önce hikmet ilmi, sonra da peygamberlik verilmiştir. Aziz'in zevcesi Zeliha'nın kendisine olan meylini, son derece iffet ve temizliğinden dolayı kabul etmemişti. Bunun üzerine iftiraya uğrayarak yedi sene zindanda kaldı. Sonra suçsuzluğu anlaşılarak zindandan çıkarıldı. Mısır'a Maliye Bakanı oldu. İffet ve temizliğinin mükâfatına kavuştu.[15]

Divânda Hz. Yûsuf yukarda anlatılan yönleriyle ele alınır. Eğer Hz. Yûsuf gibi kuyuya atılsan, köle diyerek Mısır'da satılsan, zindanlara atılıp her an ezilsen, gerçek sûfîlik bütün bunlardan incinmemektir:

---

[15] **a.g.e.**, s. 482.

Eğer Yûsuf gibi çâha atılsan

Köle diyü Mısırda hem satılsan

Konup zindanlara her an ezilsen

Hakîkat sûfîlik incinmemekdür (45/6)

1.1.4.9. Musâ Peygamber

Hazret-i Musa, Beni İsrail'den (İsraîl Oğullarından) İmran adındaki bir şahsın oğludur. Mısır'da doğmuştur.[16]

Hazret-i Musa'ya "Kelimullah" denir. (Yüce Allah, kendisi ile arada bir vasıta bulunmaksızın, niteliği bilinemeyen bir şekilde doğrudan doğruya konuştuğu için bu ismi almıştır.) Pek büyük bir peygamberdir. Dağınık bir halde yaşayan İsrail Oğullarını bir araya toplamış, onları esaret hayatından kurtarmış ve özgürlüğe kavuşturmuştu.[17]

Hz. Musâ'nın şerî'at ilmindeki kemâl derecesinin makamı belirtilerek kendi özünü bilemeyip, kendini âlim zanneden kişiler eleştirilir:

Eylesen Musâ gibi 'ilm-i şeri'atda kemâl

Hızr-ı vakte irmeyince cümlesi olur hayâl

Ko hayâli özüne gel keşf ola 'ayn-ı cemâl

Kendü özün bilmez isen 'âlimüm dime sakın (98/4)

1.1.4.10. İsâ Peygamber

İsa aleyhiselâm, Hazret-i Meryem'in oğludur. Onun doğuşu büyük mucize olmuştur. Hazret-i Meryem kocaya varmamış olan ve melekler kadar temiz ve iffetli bir halde bulunan bir hal içinde yaşarken, sadece Allah'ın kudreti ile İsa'ya gebe kalmıştı. İsa aleyhisselâm otuz yaşına erince, mübarek İncil'e ve peygamberlik görevine kavuştu. Yahudileri doğru yola çağırdı., kendilerine güzel öğütler verdi. Onlara büyük mucizeler gösterdi. Fakat kendisine pek az insan iman etmişti. Onlara " Havarî'ler" denilir. Rivayete göre bunlar on iki kişiden ibaretti.[18]

---

[16] **a.g.e.**, s. 484.
[17] **a.g.e.**, s. 486.
[18] **a.g.e.**, s. 491.

Yahudiler nihayet Hazret-i İsa'yı öldürmeye karar verdiler. Ona benzettikleri bir adamı tutup Kudüs'de siyaset meydanında darağacına astılar. İsa aleyhisselâm ise, Allah'ın emri ve kudreti ile göğe yükseltildi.[19]

Gaybî, divanında iki beyitte "çarmıh" hadisesine telmih yapmıştır. İsâ peygamber gibi çarmıha da gerilsen de, gerçek sûfilik incinmemektedir:

Nebi 'İsâ gibi çarmıha gerilsen

Zekeriyyâ gibi bıçkıyla biçilsen

Nebi Sâlih gibi yurdundan kovulsan

Hakîkat sûfîlik incinmemekdür (45/8)

Hakikati anlayamayanların 'âriflerin katlinde ısrar etmeleri âdettir. Hz. İsâ'yı da hakikatten anlamayan Yahudi topluluğu çarmıha asmıştır:

'Ârifün katline ısrâr eylemek 'âdet durur

Hazret-i İsâ'yı çarmıh etmediler mi Yahûd (17-6)

Gaybî, mehdi anlamında 'Îsi-i dehr kavramını kullanır (29/11). Kıyamet gününe yakın Hz. İsâ'nın tekrar yeryüzüne ineceği vaktin geldiğini belirterek, kıyâmetin yaklaştığı bu zamanlarda Deccal'a uymamayı ve tevhit yolundan ayrılmamayı işaret eder:

Uyma deccâl-i lâ'îne şirki ko tevhîde gel

Geldi İsâ-yı zamân mehdî-i Muhammed devridür (27/2)

Gaybî, gönlü kapalı, kalbi katılaşmış kişiler için uğraşmaktan vazgeçilmesi gerektiğini belirtir, çünkü ölüyü diriltmek İsâ'ya düşmüş:

Ko gayri kendün ihyâ eyle Gaybî

Diriltmek ölüyi 'İsa'ya düşmiş (63/19)

1.1.4.11. Muhammed Peygamber (SAS)

Gaybî Divânı'nda "Muhammed, Ahmed, Mustafa, Mahmud, Muhammed Mustafa, Hakkun habibi, Habibullah, resul, Resul-i Kibriya, dost, nebi, cân" gibi isim,

---

[19] **a.g.e.**, s. 492.

sıfat ve benzetmelerle adından en fazla söz edilen peygamber, Hz. Muhammed aleyhisselamdır.

Gaybî, bir şiirinde, Ahmed ü Mahmûd u Muhammed Mustafa'nın aşk yoluna doğrulukla girdiğini söyleyerek, kendi kendine Allah'ın el- Gıyâs ismini okumasını telkin eder:

Ahmed ü Mahmûd Muhammed Mustafanun râhına

Sıdk ile girdün o yola durma oku yâ Gıyâs (12/4)

Gaybî, seyr-i sülûkta yol gösterici kılavuz Hakk'ın habibi Hz. Muhammed'dir. Ondan ayrı düşmek Allah yolundan ayrılmaktır diyerek Allah'a istiğfar eder:

Hakkun habîbi Mustafa odur bu yolda reh-nümâ

Andan cüdâ Hakkdan cüdâ estağfirullah-el-'azîm (90/6)

Hz. Resûl " Her lisanda Allah'tan razı olup inananlar, Hak'tır" dedi. Her şeyi bilenler bu sözü ölçü almaları değil midir?

Her lisânda kâ'il olan Hak durur didi Resûl

Münsıfa kâfi degül mi bunı mi'yâr eylese (110/14)

Gaybî, insanlar, cehalet içindeyken kendi benliğini bilememişlerdir diyerek, Hz. Muhammed'e inananlar hep başkaları olmuştur diye belirtir:

Özüni bilmedün bu cehl iken sen

Muhammed Mustafa hem-sâye düşmiş (63/10)

Muhammed muhakkak Hakk'ın mazharıdır. Belki de aynü'l Hakk'tır. Ayn tasavvuf dilinde "göz, öz, kaynak, bir şeyin Allah'ın ilmindeki sureti manalarında kullanılır."[20] Ayn'ül Hakk ise tasavvufta şu manaya gelir: " Allah'ın gözü ve zatı. Bu mertebedeki kimse alemde olan her şeyi Allah'la görür, Allah da aleme onun gözüyle nazar eder."[21] Bu açıklamalar ışığında Hz. Muhammed Hakk'ın gözü, esası, özüdür. Allah, Hz. Muhammed'in gözüyle âlemi görür:

---

[20] Süleyman ULUDAĞ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 2001, s.58.
[21] **a.g.e.**, s.60.

Muhammed mazhar-ı Hakdur muhakkak

Ne mazhar belki aynü'l-Hakdur el-Hakk (71-1)

1.1.5. Sahabeler

1.1.5.1. Hz. 'Ali

Hz. Ali beyitlerde "Aliyyü'l Murtaza, Ali" isim ve sıfatlarla anılır. Gaybî, eğer şirke düşersen ya da şirke alet olursan, Ali'nin kılıcıyla cezalandırılırsın demektedir:

Ser-i şirki ser-â-pâ kat' ider ol

'Ali'nün zülfikârıdur mahabbet (10-18)

Hz. Ali gibi başın kılıçla yarılsa da, gerçek sûfilik incinmemektir:

Eğer Hamza gibi kanun içilse

'Ali veş seyf ile başın yarılsa

Hasan - âsâ zehr içüp yakılsan

Hakîkat sûfiluk incinmemekdür (45-9)

1.1.5.2. Hz. Hamza

Hz. Peygamber'in amcasıdır. Şehitlerin efendisidir. Uhut savaşında şehit düşmüştür.

Eğer, Uhut savaşındaki Hz. Hamza gibi kanın içilse de gerçek sûfilik incinmemektir:

Eğer Hamza gibi kanun içilse

'Ali veş seyf ile başın yarılsa

Hasan - asa zehr içüp yakılsan

Hakîkat sûfiluk incinmemekdür (45-9)

1.1.6. Âl-i Beyt

1.1.6.1. Hz. Hasan

Hz. Ali ile Hz. Fatıma'nın ilk çocuğudur. Hz. Peygamber'in torunudur. Hz. Ali'nin vefatından sonra halife seçildi. Zevcesi tarafından 669 senesinde zehirlenek şehit edildi.

Hz. Hasan gibi zehirlenip, yakılsan da, gerçek sûfilik incinmemektir:

Eğer Hamza gibi kanun içilse

'Ali veş seyf ile başın yarılsa

Hasan - asa zehr içüp yakılsan

Hakîkat sûfiluk incinmemekdür (45-9)

1.1.6.2. Hz. Hüseyin

Hz. Peygamberimizin Hz. Fatıma'dan olan torunudur. Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın ikinci oğludur. Kerbela'da Yezid'in ordusu tarafından şehit edilmiştir.

Hz. Hüseyin gibi boğazlanarak kesilsen de gerçek sûfilik incinmemektir:

Hüseyin gibi boğazından kesilsen

Nesîmî gibi derinden yüzülsen

Ya Mansûr gibi dâra hem asılsan

Hakîkat sûfilik incinmemekdür (45/10)

1.1.7. Âhiret İle İlgili Mefhumlar

1.1.7.1. Âhiret

İnsanların öldükten sonra yaşayacakları âlem âhirettir. Sözlüklerde öbür dünya, öteki dünya diye adlandırılır. Gaybî Divânı'nda "âhiret, mülk-i âhiret, darü'l bekâ, me'âd ü mebde, ukba" kelime ve kavramlarıyla ele alınır.

Hakikat talipleri bilirler ki âhiret dünyada elde edilecektir. Allah'ın yarın vaat ettiği görülecektir:

Bilür ol tâlib-i hakîkat âhiret dünyâdadur

Hak 'ayan olur deyu mev'ûd olan ferdâ budur (50/6)

İnsan öldüğünde âhirete gidecektir. Cennet oradadır. İnsanlar, Hazret-i Allah'ı ibadet ve iyiliklerinin çokluğu nispetinde orada temaşa edeceklerdir. Bundan dolayı Gaybî, insanların kendine gelmelerini salık verir:

Âdem oldı âhiret anda bulunur cennet

Anda görünür Hazret âdeme gel âdeme (119/6)

Cümle âlem, hakikatte bir nefes kadar gelip, geçicidir. (40/7) Âhiret gerçeğini idrak edebilenler, korkulardan uzak olup, dünyâ hayatından zevk alırlar:

Me'âd ü mebde'i bildün mi Gaybî

Ne zevk itdünse itdün bu arada (115/5)

Gaybî, bir dörtlükte insanlara nasihat verir. Sana verilen ömür sermayesinin değerini bil, boşuna harcama, âhiretin olduğunu unutma, öteki dünyayı ihmal etme, kendi benliğine yönelerek kurtuluşun için çalış. Başka şeyleri arzulama. Kurtuluşa ermek ve kendi nefsini yenmek için uğraş ver, der:

Kadrini fehm it sakın sermâyen ibtâl eyleme

Gel ma'ad ü mebde'ün 'ilmünde ihmâl eyleme

Sen sana eyle teveccüh gayra ikbâl eyleme

Sen seni müşkil idinüp sen seni halleylegil (83/4)

Dünya nimetlerini bırakıp, halvet etmeyenler tâlip olamaz. Cennetin kapıcısı Rıdvan adlı meleği bulup, âhirette cennete kavuşamazlar:

Halvet idüp masivâdan kalmayan tâlib değül

Bulmaya rıdvân mülk-i âhret cennet değül (80/2)

Cehaletle dünyayı ve âhireti bilmeyen zâhidlere bu dünya cehennem olur. Kâfirlerin yurdu, meskeni budur:

Cehl ile dünya vü 'ukbâ bilmeyen zâhidlere

Oldı bu dünya cehennem kâfire me'vâ budur (50/17)

Âlemin zâhiri dünya, bâtını ise darü'l bekâdır (1/88, 50/7). İnsan, hem bâtını, hem zâhiri kendinde toplar. Şüphesiz insanın zâhiri dünya, bâtını ise âhiretidir. Gaybî, dünya ve âhireti, insanları içinde barındıran bir sahraya, ovaya benzetir:

Âdem ise zâhir ile bâtını câmî' durur

Lâ-cerem dünyâ vü 'ukbâ ile oldı ol melâ (1/89)

Dünya ve âhiret insan için yaratılmıştır. Gaybî, insanlara nasihat ederek, akıllı bir insan ol ki kıyamette toplanma zamanının ne olduğunu bilesin der:

Câmî'-i dünyâ vü 'ukbâ hazret-i âdem durur

'Âdem ol kim bilesün sen haşr ü neşrin neydüğün (93/3)

1.1.7.2. Kıyâmet

Beyitlerde " yevm-i cem, rûz-ı mahşer, kıyamet, tammet'ül kübra, haşr ü neşr, ruz-ı haşr" kavramlarıyla işlenir. Kıyâmet, sözlüklerde dünyanın sonu, bütün ölülerin dirilerek mahşerde toplanacakları zaman anlamında kullanılır. İslâm inancında evrenin düzeninin bozulması, her şeyin altüst olarak yok olması ile ölen tüm insanların yeniden dirilerek ayağa kalkması olayını dile getirir.

Kıyâmet alametlerinden birisi "deccal"dir. "Deccal denen bir adam çıkıp tanrılık davasında bulunacak ve bir süre insanları saptıracaktır"[22] Deccal zuhur ettiğinde ona uyup şirke girmek yerine, Hz. İsa yeryüzüne tekrar indirildiğinde Mehdi-i Muhammed'in önderliğinde tevhit dairesinde kalmalıdır:

Uyma deccâl-i lâ'îne şirki ko tevhîde gel

Geldi İsâ-yı zaman mehdî-i Muhammed devridür (27/2)

Toplanma günü olan kıyamet insana mahsustur. İnsandan başkasının yeniden dirilmesi ve âhiret hayatı olmayacağından toplanma istidadı da insana özgüdür:

Yevm-i cem' olan kıyâmet âdeminün şânıdur

Âdemîden gayrıda mümkin değil cem'i kuvâ (1/92)

---

[22] ATEŞ, **a.g.e.**, s. 81

Hakikatte mahşer günü insanın günüdür. İnsan, dünyâda hayır ya da şer her ne yapmışsa mükâfatını veya cezasını burada mutlaka alacaktır. İnsân, dünyadaki yaşamında yaptığı eylemlere göre âhiret hayatını sürdürecektir:

Rûz-ı mahşer fi'1-hakkika rûz-ı âdemdür heman

Hayr ü şer her ne iderse bulısar âhir cezâ (1/93)

Gaybî, "âdeme" seslenerek: İnsan olarak yaratıldın, kıyamet vu'kû bulduğunda kendini hangi mekâna lâyık gördüğünü bana söyle der. "Dar" kelimesi "ev, yer, yurt" anlamlarına gelir. Burada yurt vatan anlamında kullanılmıştır. "İnsan ruhunun bu âleme gelmeden önce bulunduğu yer, ruhlar âlemi, asli vatandır. Geçici olarak bu âleme gelen ruhlar burada gariptirler, aslî vatanlarına dönmenin hasret ve özlemi içinde bulunurlar."[23]

Çünki geldün âdeme geldi kıyamet kâmete

Kangı dara lâyık itdin kendüni söyle bana (1/94)

Dünyâ ve öteki âlem insan için yaratılmıştır. Aşağıdaki beyit: "İnsan ol ki sen haşr ve neşrin ne olduğunu, senin için ne anlama geldiğini bil", anlamında kullanıldığı gibi, "Kendine gel bu dünya için çalıştığın kadar öteki dünyaya da çalış ve tekrar dirildiğinde mükâfatını al", anlamında da kullanılabilir:

Câmî'-i dünyâ vü 'ukbâ hazret-i âdem durur

'Adem ol kim bilesün sen haşr ü neşrin neydüğün (93/3)

Kıyâmet, genel anlamda: "Dünyada öldükten sonra geçici olarak ulvi ve süfli bir hayat yaşamak üzere dirilmektir. Küçük kıyamet (kıyamet-i suğra) budur. 'Kim ölürse kıyameti kopmuştur.' Hadisiyle buna işaret edilmiştir. İrâdî ölümden sonra kutsî âlemde kalbin ebedî olarak diri kalması tarzında yeni bir yaşam tarzına kavuşmak, buna orta kıyamet (kıyamet-i vusta) denir. En'am suresinin 122. âyetinde[24] buna işaret edilmiştir. Ölmeden evvel ölmekle kavuşulan hayat budur. Fenâfi'llah mertebesine

---

[23] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s. 368.

[24] Ölü iken kendisini diriltti̇ğimiz ve insanlar arasında yürümesi için kendisine bir ışık (imân nûru) verdiğimiz kişi, karanlıklarda kalıp çıkamayan kimse gibi olur mu hiç? Olmaz ama kâfirlere, yapmakta oldukları işler böyle güzel gösterilir. En'am 122.

erdikten sonra bekâbi'llah makamında hakikî bir hayata kavuşmak, buna büyük kıyamet (kıyamet-i kübra) denir. Nâziat suresinin 34. âyetinde[25] buna işaret edilmiştir."[26]

Gaybî orta kıyamet ve büyük kıyameti kasteder, (Ölmeden önce ölmekle, kalpteki dünya sevgisini öldürmekle kişi orta kıyameti yaşar, insan kendisini kendi benliğinde bulur.) Kendi benliğini bulmayan, kendinde kendini bilmeyen kimse mahşer günü gelip çattığında "eynel-mefer"[27] diye çağırır:

Kendü kendün bulmayan kendüyle kendün bilmeyen

Rûz-ı mahşer oldığında çağırur "eyne'l-mefer" (28/4)

Yani, her kimse "nefsini bil" emrinden haberdar olsa, gerçek tevhide erer. Fenâfi'llah mertebesine erip, bekâbi'llah makamındaki hakikî hayata kavuşur. İşte büyük kıyamet budur:

Yani her kim "men 'areften" olsa âgâh haşr olur

Başına kopar kıyâmet "tâmme-i kübrâ" budur (50/5)

Divanda kıyamet mefhumu ile birlikte haşr,neşr, ve mizan mefhumları da kullanılmaktadır: (1/90, 1/91, 121/9)

1.1.7.3. Kabir- Berzah

Kabir sözlüklerde; ölen kimsenin toprağa gömüldüğü yer, mezar anlamına gelir. Çoğulu "kubûr"dur.

Kabir öldükten sonra insanın gömüleceği yerdir. Ziyaret edilen bir yer olduğundan dolayı kabre mezar da denir.[28] İnsan kabre konduktan sonra Münker ve Nekir denen iki melek gelip onun ruhuna:"Rabbin kimdir?", "Peygamberin kimdir?", "Dinin nedir?" gibi sorular sorarlar. Buna kabir suali denir.[29]

Câhil olanlar kabre girdiklerinde, cahilliklerinden, inkar ettiklerinden ya da kötü 'amellerinden dolayı Münker ve Nekir tarafından hesaba çekileceklerdir. Dâima kabir azâbı çekecekleri zaman da buradadır:

---

[25] Fakat her şeyi bastıran o felaket geldiği zaman. İnsan neyin peşinde koştuğunu anlar ama artık iş işten geçer. Naziât 34-35
[26] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 214
[27] İşte "o gün insan der: Var mı kaçacak mekân?" Kıyamet 10
[28] ATEŞ, **a.g.e.**, s. 279
[29] **a.g.e.**, s. 80.

Cismi kabridür anun bed huyları Münker Nekir

Dâ'ima makber 'azabı çekdügi hengâm budur (50/18)

Tevhit yolunda ilerleyen aşk ehli kabre girmez, Münker ve Nekir'in sorgulamasını görmezler. Allah'ın cemâlini aşk ehli olmayanlar temâşâ edemezler:

'Aşk ehli kabre girmez Münker Nekiri görmez

'Aşkı olmayan irmez Allah'un dîdârına (108/4)

Berzah set, engel, iki şey arasındaki perdedir. "Ölümle başlayıp kıyamete kadar süren zaman, bu zaman içinde ruhların bulunduğu mekân ve âlem, dünya ile âhiret arasındaki âlem. Ölümle dünyadan ayrılan ruhlar berzah alemine gittikleri gibi, uyku halinde bedenden ayrılan ruhlar da bu âleme giderler."[30] Kur'ân-ı Kerim'de: "Dünyadan ayrılanların önünde, artık diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır."[31] Diye bu konudan bahseder.

Bilindiği gibi, ruhlar Allah'ın birer emridir. Onların gerçek halleri insanlar tarafından bilinmez. İnsanlar ölünce, onların ruhları geçici bir zaman için başka bir âleme gider. Orada dünyada yapmış olduğu işlere göre ya rahat yaşar yahut azab görür. O âleme Berzah Âlemi denir. Bu, dünya ile ahiretten başka olan bir âlemdir. Hayatla ölüm arasında uyku hali ne ise, ölümle ahiret hayatı arasında olan Berzah Âlemi de onun benzeridir. Bunun gerçek halini ancak yüce Allah bilir.[32]

Tevhit yolunun yolcusu olan vahdete erenler dâima Hakk'la bir olduklarından onlara ne berzah, ne berzahın korkusu, ne de ricası vardır. Münker, Nekir ve onların sorgu hesapları âlem-i kesrettedir:

Berzah-ı havf ü recâdan geçmişüz vahdetdeyüz

'Âlem-i kesretdedür münker nekir soru hisâb (6/4)

Berzah ehli olanlar, vahdete erişemediklerinden dolayı, 'amellerini arttırabilmek için 'amel hamallığı yaparlar. Hakikate ermişler sadece ilim isterler:

---

[30] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s.73.
[31] Mü'minûn sûresi, âyet 100
[32] BİLMEN, **a.g.e.**, s. 33.

'Amel hammâlıdur erbâb-ı berzah

Hakîkat erleri ‘âlim ü ‘âmil (82/2)

Vahdete ermişler, Hakk’a ulaşma yolunun aşktan geçtiğini söylerler. Bir halden başka bir hale geçen berzah ehli Hakikate eremediklerinden Hak yolunun Esmâ’da olduğunu iddia ederler:

Hak yolu ‘âşkdur didi çün kâmilîn-i vâsilin

Berzahîler didiler kim Hakka yol esmâ’dadur (37/3)

1.1.7.4. Cennet

Divanda “cennet, behişt, Rıdvan, didâr-ı cennet, ma’rifet cenneti, cennet-i ‘alâ” gibi adlarla yer alır.

Ârif olup kendi benliğini bulduysan, cennet ehlisin demektir. Zevk ü safâ sürmek senin hakkındır:

Mâ'rifetden hisse alup kendüni bildin ise

Ehl-i cennetsin senündür cümle-i zevk ü safâ (1/95)

Aşkın verdiği coşkunluktan dolayı raks edenler cennete kavuşur, inanmayanlar cehenneme odun taşıyan birer manda olurlar:

Raks idenler feyz-i ‘aşkdan cennete tâvus olur

Tûra kâ'il olmayanlar dûzaha câmus olur (31/1)

Gaybî bir beyitte: “Korku, ümit, cehennem, cennet ne demektir? Ayrılık ve vuslat ne anlama gelir?” diye sorar. Bütün varlık âlemi içerisinde sadece Allah vardır. “Allah’ın lütfu ve rahmeti geniştir. İlmi her şeyi kuşatır.”[33] Gaybî, bu beytinde vahdet-i vücût düşüncesinden hareket ederek cehennem de cennet de Allah’ındır demektedir:

Nedür ümmîd nedür haşyet nedür duzah nedür cennet

Nedür firkat nedür vuslât femâ fi'1-kevni illâ hû (103/4)

Bedenle ruhun, insanla âlemin sırrını keşf edenler cennete kavuşurlar:

---

[33] Bu ifade Bakara sûresi 115. âyeti işaret eder: “Doğu da Batı da Allah'ındır. Hangi tarafa dönerseniz, orada Allah'a itaat ve ibadet ciheti vardır. Muhakkak ki Allah'ın lütfu ve rahmeti geniştir, ilmi her şeyi kuşatır.”

‘Âlem ü âdem nikâbın keşf idelden cism ü cân

‘Âdem ile 'âlemi dîdâr-ı cennet bulmuşuz (53/6)

Hz. Muhammed’e inanan mü’minler münâfıklarla ve inkârcılarla savaşırlar. Bu cesur, yiğit erlere cennet müjdelenmiştir:

Muhammedî olan yayını alur

Münâfık münkir dökülü kalur

Altı üstü cennet şâdırvan olur

Bakçası gül ü gülzâr er sultân Şücâ' (68/9)

Dünya nimetlerini bırakıp, halvet etmeyenler Allah’a talip olamaz. Âhiret hayatında cennete kavuşamaz:

Halvet idüp masivâdan kalmayan tâlib değül

Bulmaya rıdvân mülk-i âhret cennet değül (80/2)

Allah’ın hazinelerine talipli olanlar, O’nu gönülden hatırlamalı ve anmalıdır. Ma’rifet cennetine girmeyi düşünenler de Allah’ı hatırlamalı ve anmalıdırlar:

Ey Hakikat gencine irsem diyen

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol

Ma’rifet cennetine girsem diyen

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol (84/1)

Vahdete ve vahdetin verdiği lezzetlere erişemeyenler cennete girseler de gerçek mâ’nâda cenneti bulamazlar:

İrişmeyen vahdete vahdetdeki lezzete

Girerse de cennete hergiz bulası değül (81/3)

Senlik benlik davasından vazgeçip vahdete erenler cenneti bulurlar. Cennetteki huriler, insanın vahdete erdiği anda aldığı zevkten başka bir şey değildir:

Senliğin eyle müferrâh çünki budur Cennetün

Zevkün iksâr it yürü Cennetdeki hûrâ budur (50/10)

Gaybî, cennetle alâkalı olarak huri ve gılmanlar ile cennetteki Tûba ağacından da bahsetmektedir:

Hüsn-i hulk ile tahalluk itmeğe sa'y eylegil

Kalb-i pâkün cennet ola huri vü gılmân ile (112/4)

Çâr enhârun safâsın sür dem-â-dem nûş idüp

Semerâtından tenâvül olınan tûbâ budur (50/13)

1.1.7.5. Cehennem

Beyitlerde " cehennem, dûzah, dûzah-ı cehim, nâr-ı cehim, nâr-ı elim, tamu, ten tamusu, od vb." isim, kavram ve mecazlarla genellikle cennet kavramıyla birlikte zikredilir.

Gaybî, cehennemin bir ceza yeri olduğuna inanmaktadır. Bir beyitte bunu şöyle dile getirir: Eğer cehalet içinde kalıp kendi benliğini keşfedemediysen, cehennemliksin demektir. Bilgisizliğinin cezasını kahr ü eza ile çekmelisin:

Cehl ile kalup özünden olmadunsa ger habîr

Dûzahîsin çek 'azâb-ı cehl ile kahr ü ezâ (1/96)

Câhil kötü hisleriyle kesrette kalıp vahdete eremediğinden, ona iki âlem de cehennem olur:

Zann-ı câhil kim kaldı kesretde

İki 'âlem ana bil cehennemdür (43/5)

Bir başka beyitte ise: "Zâhidler, câhilliklerinden ve dünyanın, öteki âlemin mâhiyetini anlayamadıklarından dolayı, bu dünya onlara cehennem olmuştur. Kâfirlerin ve inanmayanların meskenleri budur" der:

Cehl ile dünya vü 'ukbâ bilmeyen zâhidlerün

Oldı bu dünya Cehennem kâfire me'vâ budur (50/17)

Cehaletle cehenneme, ilimle cennete varılır (50/19). Ehl-i tevhit olmayıp cahilliklerinden dolayı şirk içinde olanların, cehennemde görecekleri dâima keder ve beladan başka bir şey değildir:

Ehl-i tevhîd olmayup şirkde kalan câhillerün

Dâ'ima duzah içinde gördüği serrâ budur (50/22)

Câhil olan, canlılar âleminde sürekli seyreder. Yani ömrünü dünya ile meşgul olup, geçici dünya zevklerini elde etmek için tamamlar. Elde ettikleriyle sevinir, beklentilerine kavuşamazsa üzülür. O böyle bazen ölür, bazen dirilir. İşte ölülerin cehennemdeki halleri böyledir:

Câhil olan sûret-i hayvânda seyr ider müdâm

Gâh ölüp gâh dirilür dûzahdaki mevtâ budur (50/20)

'Ârif olanlara, âhirette cehennem azâbını tatmayacak olsalar bile, nâr-ı cehîmi öğrenmeleri için cahille sohbet etmeleri yeterlidir:

Sohbet-i câhil yeter 'ariflere nâr-ı cehîm

Âhiretde görmesün ister ise nâr-ı elîm (89/1)

Cehennem ehlinin çektiği azâbı görmek isteyenler için, cahilleri gözlemleyip, seyretmek yeterlidir (89/6, 89/7). Aşkın verdiği coşkunluktan dolayı kendinden geçenler cennete kavuşurlar. Allah'a inanmayıp, vahdete eremeyenler ise cehenneme girerler:

Raks idenler feyz-i 'aşkdan cennete tâvus olur

Tûra kâ'il olmayanlar dûzaha câmus olur (31/1)

Tevhit yolunda ilerlemesi gereken zamane dervişleri, vahdeti idrak edemediklerinden dolayı tene takılıp kalarak, ten tamusunda yanarlar:

Ten tamusında yanar zehr-i zakkumı sunar

Neye gerekse konar zamane dervişleri (123/5)

Onlar dünyanın zevklerine dalmış, şehveti tadıp verdiği lezzeti vahdet sanmışlar, bundan dolayı cehennem ateşinde yanacaklardır:

Dadmış şehvet dadını vahdet komış adını

Cehennemün odunu zamâne dervişleri (123/17)

Gaybi, ey Allah'ım bana güzel ahlâk ver ki, kullarının kalplerinde yer edineyim. Meskenim cehennem olsa da razıyım, yeter ki benden gönüller incinmesin diyerek münâcatta bulunur:

Yâ ilâhî vir bana hulk-ı 'azîm

Kulların kalbinde olayım mukîm

Râzıyam olsun bana mesken cehîm

Tek hemân benden gönül incinmesün (97/6)

1.1.8. Hayır, Şer, Kaza, Kader

Hayır, "iyilik, güzellik, fayda"[34] anlamındadır. "Tasavvufta var olan her şey, bütün mevcudattır. Var olan her şey hayırdır, yokluk ise şerdir."[35] Hayır ve şer Allah'tandır. Kulun kendisine ait fiili yoktur. Beyitlerde İslam inancına göre hayır, şer kavramına rastlanmaz. Gaybî bir beytinde hayr kavramını sözlük anlamında iyilik, iyi ve faydalı iş olarak, şerri ise bunun karşıt anlamında kullanır. Mahşer günü hakikatte insanlara özgüdür. İnsanlar, dünyada hayr ve şer ne yaptılarsa bunun karşılığını orada göreceklerdir:

Rûz-ı mahşer fi'1-hakkika rûz-ı âdemdür hemân

Hayr u şer her ne iderse bulısar âhir cezâ (1/93)

Bilindiği gibi, Yüce Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Bu kâinatta meydana gelen her şey, muhakkak Yüce Allah'ın bilmesi, dilemesi ve yaratmasıyla olur. Onun için herhangi bir şeyin belirli bir şekilde meydana gelmesini, Cenab-ı Hakk'ın ezelde dilemiş olmasına "Kader" denir. Yüce Allah'ın böyle dilemiş olduğu herhangi bir şeyi, zamanı gelince meydana getirmesine de "Kaza" denir.[36]

Meyve içiyle ve dışıyla bir bütündür. Meyve insanlar tarafından yenilip, çekirdeği toprağa düştüğünde kaza onu bir öncekinin aynına çevirir:

---

[34] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s. 162.
[35] **a.g.e.**, s.162.
[36] BİLMEN, **a.g.e.,** s. 35.

Puhtenün içi bütündür yire düşerse dahı

Yine kendü kendü mislin ‘aynı düşürür kazâ (1/79)

Allah’ın senin için takdir ettiği kazaya gel sen razı ol. Halkın dedikodularına kulak asma. Varlık ve yokluğun halkın yüzünden olduğunu sanma:

Gel kazâya razı ol halkı çıkar sen aradan

Sanma kim halkun yüzindendir bu nâbud ile bûd (17/4)

Cevherin var olma sürecinde özel bir var oluş biçimi bulunur. Yaratılan her mahlûk, aynı türden olsa bile farklı özelliklerinden dolayı birbirinden ayrılır. Allah yarattığı her varlığa ayrı bir kader ve ayrı bir kaza vermiştir:

Cevherün her mazharında bir zuhûr-ı hâssı var

Cümlesi camî’ zuhûr-ı âdem-i aksa’l- Kaza (1/70)

Gaybî vahdet ehlini anlattığı şiirinde: Vahdet ehlinin kalpleri, Allah’ın levh-i mahfuzudur. Hakk’ın hakikatlerinin gizlendiği yer burasıdır. Levh-i mahfuz Allah’ın takdir ettiklerinin yazılı bulunduğu manevi levhadır. Gaybî vahdet ehlinin kalplerini levh-i mahfuz olarak ele almaktadır:

Levh-i mahfûz-ı Hudâ oldı kulûbı bunlarun

Cümle esrâr-ı hakayık anda hep mestûr olur (25/3)

1.2. İbadet

İbadet; Allah’ın emirlerini yerine getirme, tapma, tapınma anlamına gelir. Hz. Peygamber: “Müslümanlık beş şey üzerine kurulmuştur. Allah’tan başka bir Tanrı, ibadet olunacak Hakk ma’bud olmadığına ve Muhammed (SAS) O’nun kulu ve Resul’ü olduğuna şahadet etmek; namaz kılmak; zekat vermek; Ramazan orucunu tutmak; hacca gitmek”[37] ifade ediyor. İbadet sâlikin gösterdiği çabalardır. İbadet üç maksat için yapılır: Cehennem korkusu ve cennete girme ümidi için. Allah emrettiği için ki bunlar ibadeti bir şeref sayarlar. Üçüncü maksat ise Allah’a aşk ve şevkle, heybet ve celâl ile ancak Allah olduğu için ibadet etmektir.

---

[37] A. Hamdi AKSEKİ, **İslâm Dini, İtikat, İbadet ve Âhlak**, Ankara, 1965, s.103.

Beyitlerde bu konu “ibadet, ‘amel, kavl ü fi’l, Salih ‘amel, tâ’at, can ‘ameli, ‘ayn-ı ‘amel” kavram, terkip ve deyimlerle işlenir.

İbadetsiz Hakk’a yakınlaşma olmaz (11/2). ‘Amellerin temeli şer’-i şeriftir. Şer’-i şerifsiz ‘ameller kabul olmaz. Şair yaptığı ibadetlerin bu temel üzerine boş olduğunu ifade ederek Allah’tan bağışlanma diler:

Şer’-i şerîf imiş temel makbûl degül ansuz ‘amel

Bildük işümüz hep halel estağfırullah-el-‘azîm (90/2)

Allah’a, yapılan ibadetlerle ulaşılamaz. Allah aşkının verdiği coşkunlukla Hakk’a ulaşılır (102/4). Bazen, insanları Allah’tan uzaklaştıran ibadetlerdir. İnsan yaptığı ibadetlerle Allah’a yaklaştığını zanneder. Allah’a yakınlaşıp, O’na kavuşmak için, M’arifetulllah (Hakk ilmi) yolunda çalışıp ilerlemek gerekir. Sûfi’nin ömrü Hakk’ı anlayıp, vahdete eremediğinden dolayı gaflet içinde geçmiştir:

Kendü ‘âmâlündür iden bil seni Hakk’dan garîb

Sen sanûrsun ki olursun Hakka anunla karîb

Var yürü sa’y eyle ‘ilm-i Hakkdan almağa nasîb

Giçdi ‘ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/7)

Allah’ın emir ve yasaklarına riayet etmek, helâl ve haram çizgisine dikkat etmek, Hakk’ın merkezinde sabit kadem olmak gerekir. Böyle yapan taliplere ‘amel makamı karargâh olur. Sabah namazının vaktini geçirmeyip erken kılan kişiler, öteki dünyada refah ve kurtuluşa daha erken kavuşurlar:

Merkez-i Hakda sâbit olınca ‘amel makâm olur sana makâr

Subh-ı salât irken kılınca kim mev’ud olur sana felâh sabâh (14/4)

Gaybî’ye göre boş ‘amellerle uğraşmaktansa, ‘ilm-i billaha ermek için çalışmak gerekir (82/9). ‘İlim, Hakk’ın sıfatıdır. ‘Amel ise, halkın kemâlinin bir aracıdır (82/6). ‘İlim ‘ayn-ı ‘ameldir. Allah’ın sıfatıdır. ‘İlimle Allah’a ulaşıp, vahdete erilir:

‘İlm ‘ayn-ı ‘amel hem ‘ayn-ı zâtdur

Anunla kat’ olur Hakka menâzil (82/4)

Hakk'ın ilmi yolunda ‘amel işlemeyi zevk edinmeyen, kendi bildiği yanlış yolu bırakıp, kemâle eremeyen, Gaybî'nin irşatla ilgili sözlerini dinlemeyen sûfilerin ömürleri Hakk'ı bilmeyip, öğrenemeden boşa geçmiştir:

‘İlm-i Hakk ‘ayn-ı amel iddüğüni zevk etmedün

Kendü bildiğün koyup kâmil izine gitmedün

Gaybî'nin yüzüne bakup sözüni işitmedün

Giçdi ‘ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/9)

Şüphesiz yapılan ibadetlerin cânı, özü aşktır. Hakk'ın aşkı olmayınca ibadetler tamam olmaz (87/3). ‘İlim Hakk'a aşkla bağlanmak için bir vasıtadır, sâlih ‘ameller lüzumsuzdur. Sabah- akşam yapılan zikirler ve uğraşlarımız Hakk aşkından dolayıdır:

‘Aşk-ı Hakdur ‘ilim nâfile bize sâlih amel

‘Aşk-ı Hakdur zikrümüzle şuğlumuz her subh ü şâm (87/2)

Hakk'ı görmek yapılan ibadetlerle değil gönül işi iledir (96/8). İbadetlerin çokluğuyla övünüp, gururlanmamak gerekir (96/7). Tâlibin vahdet yolunda yaptığı hiçbir ‘amel boşa gitmez (96/9). Buna göre aşk, Allah'a kavuşmak için sürekli önder edinilirse bütün ibadetler tamam olur. Aşkı önder edinip, vahdete ulaşan Hak yolunun yolcularına iki dünya da haram olur:

‘Aşkı imâm idin müdâm her tâ'atün olsun tamâm

İki cihân olur harâm Hak yoluna gidenlere (109/6)

Gönülden yapılmamış, kuru âdet haline getirilmiş ibadetlerden vazgeçilmeli, tevhit yolunda ilerleyip, vahdete ermek için çalışılmalıdır:

Ko bu zühd ü tâ'ati terk it kuru ‘âdeti

Giç cümle hayâlatı âdeme gel âdeme (119/4)

Hangi derviş aşkı bilmezse, o kul Allah'ı gönlünde bulamaz. Aşktan daha kıymetli ibadet yoktur. Vahdete ermek için aşık olup, pîre intisap etmek lazımdır:

Kangı derviş ‘aşkı bilmez vallahi o kul Hakkı bulmaz

‘Âşkdan ulu ‘amel olmaz ‘aşk ile dut pîr eteğin (99/8)

Gönlün ibadeti sevgi ile yapılır (123/10). Gönül için ‘ilim, beden için ibadet gereklidir (123/23). Zamane dervişleri aşk nedir, gönül nedir bilmedikleri için, Allah’ı gönüllerinde bulamadılar. Allah’ı gönüllerinde bulamadıklarından dolayı gönlün ihtiyacı olan ‘amelleri yapamadılar:

Gönül nedür bimedi Hakkı anda bulmadı

Can 'amelün kılmadı zamane dervişleri (123/99)

Gaybî Allah’a şöyle münacâatta bulunur: Ey Allah’ım yaptığım ibadetlerin çokluğundan dolayı gurura kapılmayayım. Ma’rifet yolunda ilerlerken, kat ettiğim yola sevinmeyeyim. Tevhit yolunda tüm talep ettiğim şeylerden dolayı kusurlu duruma düşeyim. Yeter ki gönüller benden incinmesin:

Ne ‘ibâdât ile mağrur olayım

Ne me’ârif ile mesrûr olayım

Matlabımdan cümle ma’zûr olayım

Tek hemân benden gönül incinmesün (97/2)

1.2.1. Kelime-i Şehadet

İslâmın ilk şartı kelime-i şehadettir. Kelime-i şehadet Allah’ın birliğine ve Hz. Muhammed’in (SAS) O’nun kulu ve elçisi olduğuna inanmaktır. Gaybî Divânı’ında kelime-i şehadet kullanılmakla birlikte gerek tevhit ve gerekse vahdet konularının işlendiği beyitlerde kelime-i şehadete telmih edilmiştir. Divanda kelime-i şehadet “nefy-ispat, lâ-illâ” kavramlarıyla kullanılır.

Nefy reddetme, ispat kabul etmek demektir. Kelime-i şehadetin “lâ ilâhe” kısmına nefy, “illallah” kısmına ise ispat denir. Tasavvufa göre “Sâlikin alışkanlıklardan gelen vasıflarını ortadan kaldırması mahv, yerine ibâdetin hükümlerini koyması ispattır. O halde kötü eylem ve davranışlarını yok edip yerine iyilerini, koyan, mahv ve ispatı gerçekleştirmiş olur. Hak bir şeyi gizlerse mahv, açığa çıkarırsa ispat olur.”[38]

Vahdetin sırrından haberdar olan kişilerin şirki bırakması gerekir, dünya işleriyle meşgul olup, “lâ ve illâ” demenin mânâsı yoktur. Masivayla uğraşmanın sonu gelmez:

---

[38] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 189.

Sırr-ı vahdetden haberdâr oldun ise şirki ko

Nice bir bu lâ ve illâ niceye dek huy u hâ (2/6)

Lâ ile eşyayı reddetmek, illâ ile ispat etmek lazımdır. Dâima Allah yolunda ilerlemek gerekir. Müstesnâ olan ispat etmektir. Dünyâ nimetlerine meyl etmeyip, Allah'tan başka bir mevcudun olmadığına inanmak ve vahdetin sırrına erip zevkine varmak gerekir:

La ile eşyâyı nefy it müsbit ol illâ ile

Dâima zevk üzre ol mahfîce müstesna ile (107/1)

Vahdet ehli için "lâ ve illâ" aynıdır. Her şey Allah'ı gösterir. Çünkü Hakk'tan başka bir mevcut yoktur:

Muvahhid bildi Hakkdan gayri şey yok

Anunçün lâya ne illâya düşmiş (62/12)

Sır açık edilmemeli, Allah'ı ispat yolunda çalışıp, çabalamalıdır (107/2).İnsanın bedeni gelip geçicidir. Bu nedenle sûret nefye benzetilir. Ruh ölümsüzdür, bundan dolayı ispata benzetilir. İnsan lafla değil, özünden nefy ve ispat peşinde olmalıdır:

Süretün lâdur Hakikat ma'nân illâdur senün

Lafz ile olma mukayyed mutlak ol ma'nâ ile (107/3)

"Lâ ile illâ" peşinde olanların vicdanları lezzet alır (19/3). Vahdete ulaşmanın yolu pîr ile sohbet etmektir. Pîr ile sohbette kişi kendi benliğini yok edip, pîrin varlığını ispat etmesi gerekir. Tevhitteki "lâ ve illâ" buna işaret eder. Kişinin kendini yok bilerek, varlığını borçlu olduğu yegâne varlığı anlaması nefy ve ispata delalet eder:

Sohbetünde kendüni yok piri isbât eylegel

Sûret-i tevhîdde işte la ile illâ budur (50/3)

Gaybî, kendisine Hakk'ı mevcuda benzeyen niteliklerden arındırarak tenzih ve takdis üzere devrini tamamlamasını ve tevhide ulaşmasını tavsiye eder. Bu her an Allah'la beraber olmak ve tevhit üzere olmayı gerektirir. Yoksa lâ ve illâ ile tevhide varılmaz:

Gaybîyâ teşbih ü tenzîh üzre devr it dem-be-dem

Sureta çün geldi tevhîd la ile illâ ile (107/5)

1.2.2. Namaz ve Namazla İlgili Mefhumlar

1.2.2.1. Namaz

İslâm'ın beş temel şartından biri olan namaz beyitlerde "salât, imam, secde, kıble, va'iz, kürsi, selâm, taharet ve cem'aat" mefhumlarıyla beraber kullanılır.

İmân ehline gerekli olan yegâne silah temiz bir kalptir. Bu silah inananları dünya nimetlerinin aldatıcılığından ve şirkten korur. Bu silahın zâhiri namaz ve oruç, bâtını ise nûr-ı salahtır. Salah düzelme, iyileşme, iyilik, rahatlık, barış, dine olan bağlılık anlamlarına gelir. Temiz bir kalbe sahip olan inananlar, namazlarını kılıp, oruçlarını tuttuklarında dine olan bağlılıkları artar ve rahata ererler:

Ehl-i imâna pâk-i gönüldür dâim silâh

Zâhiri savm ü salâtdur bâtını nûr-ı salâh (15/1)

Sabah namazını vakit geçirmeden erkenden eda edenlere kurtuluş va'dedilmiştir:

Merkez-i Hakda sâbit olınca 'amel makâm olur sana makâr

Subh-ı salât irken kılınca kim mev'ûd olur sana felâh sabâh (14/4)

Örnek tutulan, kendisine uyulan Allah'ın aşkıdır. Allah aşkı birincil sebep olduğundan aşk imam edinilmiştir. Onun için her zaman namazımız sürekli devam eder. Her zaman eda edilir:

Muktedamuz 'aşk-ı Hakdur 'aşkı idindük imâm

Anun içün oldı her demde sâlâtumuz müdâm (87/1)

1.2.2.2. İmam

Hak aşkına ulaşabilmek için aşk imam edinilmiştir:

Muktedamuz 'ışk-ı Hakdur 'ışkı idindük imâm

Anun içün oldı her demde sâlâtumuz müdâm (87/1)

1.2.2.3. Secde

İnsan, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması itibariyle onun bütün isim ve sıfatlarına mazhar olduğundan ve varlığın esas mertebelerini tümüyle kendinde topladığından, insan-ı kâmildir. İnsan-ı kâmil, Allah'ın zat, sıfat ve isimlerinin aynasıdır. Gaybî kâmil insana seslenerek, Hakk'ın nurusun, âlemdeki bütün mevcûdât ışığını senden alır. Ay ve güneş sabah-akşam senin yüzüne secde ederler, der:

Nûr-ı Haksın senden ahır cümle eşyâ pertevi

Ay ü gün secde iderler yüzine subh u mesâ (1/45)

Bu, bize insana âlemin secdegâh olduğuna şahitlik eder. Böyle olmasa, eğer melekler sana secde eder miydi?

Secdegâh-ı 'âlem olduğuna şahit bu bize

Secde eyler miydi sana kudsiyân-ı pür-hayâ (1/47)

Vahdete talip olanlar, ma'rifetullah kıblesine secde ederler (118/1). Allah'ın mutlak zâtı âdem sûretinde görünür, bunu bilmeyenler ve anlamayanlar kendi benliğini bulamaz ve âlemde mutluluğa eremezler. Gaybî insanlara şöyle nasihatte bulunur: "Kâmil insanın gönlüne, özüne secde et, şeytan gibi gurura kapılma, kendi özünün mânasını anlamadınsa, kendine âlim deme sakın":

Bilmeyenler kendü özün bulmaz 'âlemde sürûr

Zât-ı mutlak sûret-i âdemde bulmışdur zuhûr

Secde eyle özüne şeytân gibi itme gurûr

Kendü özün bilmez isen 'âlimüm dime sakın (98/3)

1.2.2.4. Kıble

Gaybî insana seslenerek şöyle der: Ey temiz yüzlü insan, sen onsekizbin âlemin kıblesi durumundasın. Âlemdeki cümle padişahlar ve köleler seni önder kabul edip, sana uyarlar:

Kıblesisün onsekizbin 'âlemin ey pak zât

Sana istikbâl iderler cümle-i şah ü gedâ (1/46)

Senin âlemin secdegâhı olduğuna, meleklerin sana secde etmeleri şahittir:

Secdegâh-ı 'âlem olduğuna şahit bu bize

Secde eyler miydi sana kudsiyân-ı pür-hayâ (1/47)

İnsan, her zaman dünyanın gelip geçici olan eşyalarını kıble edinir. Lanetlenmiş şeytana uymamalı, insan, kendi özüne dönmelidir. Şimdi insanlığın gereğini yerine getirme zamanıdır:

Kıble-i eşya Hakikat her zaman âdem durur

Uyma şeytân-ı recime şimdi insan devridür (27/11)

Kaşlarını mihrap edip, Allah'ın yarattığı insanı kıble edin. Yoksa "Kabe kavseyni ev ednâ"[39] sırrına eremezsin:

Kıble it merdân-ı Hakkı kaşların mihrâb idüp

"Kabe kavseyni ev ednâ" sırrına irmez nefes (58/2)

1.2.2.5. Va'iz

Gaybî beş beyitlik bir şiirinde kendini anlatır: Bazen i'lim peşinde koşup yandım, bazen va'iz oldum. Bazen de kendi nefsime iyilikle nasihatler ettim:

Gâhîce suhte-i ilm oldum dahi gâhîce vâ'iz

Gâh geh luftile kıldum kendü nefsüme va'z (67/1)

Şükürler olsun ki Allah'ın ezeli gücü, kudreti bana ders oldu. Bu âlemde hem hafız, hem de va'iz oldum:

Ders-i kudret yetişdi Hamdülillâh kim bana

İşte oldum bu 'âlemde hafız ü hem vâ'iz (67/4)

Aşkın gereklerini yerine getirmeye çalıştığımdan beri, bana sevgili görünenler uydurma imiş. Onun için kendi özüme dönüp hem hafız oldum hem de va'iz:

Kâdî-ı 'aşka olalı tevfîk yârimdür benüm

Anun içün öz özüme hâfız oldum vü vâ'iz (67/5)

---

[39] "Allah insana iki yay mesafesi ya da daha az yaklaştı." Necm sûresi âyet 9.

1.2.2.6. Kürsi

Nasihat eden va'izin yeri kürsidir. O büyük nassâh insanın kulağına girerek söyler. Yani insanın anlayacağı bir dille nasihat ederek, aklında kalmasını sağlar:

Mürg-i dile ta'rif olındı dersi âyet hadisle Arabî Fârsî

Vâ'z u nâsihdür mahâll-i kürsi kulağına girer işidür nassâh (14/5)

1.2.2.7. Selam

Selam ile insanın evi ve yurdu selâmete açılır diyen Gaybî: "Her zaman okuyup, dinlemek gerekir, rahat ve kurtuluşa bu şekilde kavuşulacağına inanmaktadır:

Ehl-i imâna pâk gönüldür dâim silâh

Zâhiri savm ü salâtdur bâtını nûr-ı salâh (15/1)

Gaybî, gece gündüz Allah'ı anıp, gönlüne Hakk'ı yerleştirdiğini belirterek şöyle der: Sözüm Hakk sözü, selamım Hakk selamı, 'ayn-ı dilde dileğim Hakk. Bildiğim, bilemediğim aşkım da Hakk, aşktan aldığım zevkim de Hakk:

Kelâmum selamum Hak

'Ayn-ı dilde rızâm Hak

Bildiğüm bilmediğüm Hak

'Aşkum Hak'dur zevküm Hak

Gice gündüz zikrüm hak

Gönlümdeki fikrüm Hak (75/4)

1.2.3. Hac

Hac bir müslümânın belli kurallara uyarak Zilhicce ayında Kâbe'yi ziyaret etmesidir. Tasavvufî olarak Hakk'a ermek için yapılan manevi ve ruhsal yolculuk. Gönül (kalp) Kâbe (Beytullah) olup, onun imarı Hac'dır.[40]

Hakikat yoluna ulaşma, Hakk'ın rızasını kazanma, Hac'daki sa'y ile çalışma ve gayret göstermekle bulunur. Muhabbet ferahlık veren bir içkinin lezzet vermesi gibi gelir insana:

[40] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s. 150.

Râh-ı Hakîkat beğüm sa'y ile bulınur bil

Mahabbet bir bâdedür gelür insâna lezîz (19/4)

Gaybî, kendisini zamanın kutbu olarak görüp, dâimâ meskenimiz Kâbe'dir der. Gerçekte Kâbe'yi görmediğini ancak her zaman Hacı olduğunu belirtir. Bu deyişin temel anlamı yukarıda belirttiğimiz tasavvufî olarak Hac kavramının kazandığı anlamdır. Şâir, seyr-i urûyciyi tamamlamak için seyr-i sülûk yolculuğunu dâimâ yapmaktadır. Vahdete ulaşmak için yaptığı bu yolculuğu Hac olarak tanımlıyor:

Kutb-ı vaktüz meskenümüz Ka'bedür dâim bizüm

Görmedük sûretde Ka'be lâkin herdem hâcıyuz (52/4)

1.2.4. Oruç

Oruç, lûgatte iş yapmaktan, söz söylemekten geri durmak, ıstılahta ise tan yeri ağarmasından güneşin batmasına kadar yeme, içme ve cinsî münasebet gibi şeylerden imsak (yani kaçınmak) tır. Biz buna oruç tutmak diyoruz. İmsakın karşıtı iftar etmek (orucu açmak) tır.[41] Beyitlerde savm ve siyâm kavramlarıyla ele alınır.

Kalbi her an aşk ile dolu olan şâir, canımız kendisini mâsivadan uzak tuttuğu için oruçludur der. Oruçlu insanın koku alma duyusunun arttığı bilinir. Şâir bunu burnumuz Hakk'tan dâima koku alır diyerek açıklar. Zikreden, Allah'ı dâima anan ve hatırlayan kullardan olduğunu ve bu durumun şükür gerektirdiğini belirtir:

'Aşk ile olmışdur kalbümüz dâ'im

Mâsivâdan oldı cânumuz sâ'im

Hakkdan koku alur burnumuz da'im

Zâkir kullardanuz elhamdülillah (113/3)

Mü'min insana gerekli olan silah temiz bir kalptir. Bu silahın zâhiri namaz ve oruçtur. İnsan namazını kılıp, orucunu tuttuğu zaman Allah'a olan borcunu öder, pak gönüle kavuşur. Bâtını ise nur-ı salâhtır. Salâh kurtuluş ve rahatlıktır. Allah'a karşı görevlerini yerine getiren rahata kavuşup, kurtuluşa erer:

[41] ATEŞ, **a.g.e.**, s. 291.

Ehl-i imâna pâk-i gönüldür dâim silâh

Zâhiri savm ü salâtdur bâtını nûr-ı salâh (15/1)

1.3. Âyet Ve Hadisler

1.3.1. Âyetler

Gaybî Divânı'nda çeşitli vesilelerle iktibas veya telmih edilen pek çok âyet bulunmaktadır. Beyitlerde açıkça görülen lafzî iktibasların yanında, bir âyetten hareketle söylenmiş beyitler de bulunmaktadır.

Şâir, beyitlerde âyet mefhumunu kullanır. Ledünnî mânâ ve mâhiyette kullandığı beytinde o, gönül kuşuna âyet ve hadis öğretildiğini, Arapça ve Farsça dersi verildiğini söylemektedir:

Mürg-i dile ta'rif olundı dersi âyet hadisle Arabî Fârisî

Vâ'z u nâsihdür mahâll-i kürsi kulağına girer işidür nassâh (14/5)

Gaybî, bir beytinde, biz Kur'an'da küfür ve imân âyetini gördük. Zülüf ile rûhun, küfür ve imân olduğunu anladık, demektedir. Zülüf yüzün iki yanından sarkan saçtır. Kesreti ifâde eder. Ay yüzlü sevgilinin güzelliğini örter. Küfür de celâl ve cemâli gizlemek ile karanlık anlamında kullanılır. Bunun için küfür, zülfe benzetilir. Kesrete dalan insan küfre girer. Rûh ise yanaktır. Yanak âşığın baktığı ve dâima arzuladığı yerdir. Rûh imâna benzetilmiştir. Vahdeti ifâde eder:

Küfr ü imân âyetini gördük ol Kur'ânda biz

Anladuk kim zülf ile rûh küfr ile imân imiş (60/6)

Gaybî'nin sözleri, anlayanlar için Hak sözüdür. Her zaman her sözü Kur'an'dan âyetlerdir:

Gaybî senün sözlerün Hak sözidür bilene

Her demde her kelâmun âyet-i Kur'ân didiler (48/5)

Beyitlerde telmih veya iktibas yoluyla zikredilen âyetleri aşağıya kaydediyoruz:

Lîk vardur ol vücûdun zahiri vü bâtını

Pes bu haysiyyetden olur evvel ü âhir ana [42] (1/2)

İ'tibâridür vücûda evvel ü âhir dimek

Bir ehaddür ol ki 'ayn-ı ibtidâ vü intiha[43] (1/3)

Zira 'âlem bir vücûddur evvel oldur âhir ol

Zâhir oldur bâtın oldur cümle ol önden sona[44] (1/87)

Adem ise zâhir ile bâtını câmî' durur

Lâ-cerem dünyâ ile 'ukbâ ile oldı ol melâ [45](1/89)

Lâ-cerem düşdi sefer bu iktizâ ola tamâm

"Kenz-i Mahfî" feth olup mekşûf ola sırr-ı 'âmâ [46] (1/9)

Adem ise zâhir ile bâtını câmî' durur
Lâ-cerem dünyâ ile 'ukbâ ile oldı ol melâ [47](1/89)

Âdemîde hâsıl oldı çün kemâl-ı tesviye
'Arşına pes Hak Ta'âla andan itdi istivâ [48] (1/23)

---

[42] "Zâhir ü Bâtın", "Evvel ü Âhir" (Evvel O'dur, Âhir O: Zâhir O'dur, Bâtın O. O her şeyi hakkıyla bilir.) Hadîd sûresi âyet 3.
[43] "Evvel ü Âhir", Hadîd sûresi âyet 3.
[44] "Evvel- Âhir, Zâhir-Bâtın" Hadîd sûresi âyet 3.
[45] "Zâhir-Bâtın", Hadîd sûresi âyet 3.
[46] Lâ-cerem (Hiç şüphe yok ki), Hûd sûresi âyet 22; Nahl sûresi âyet 23; Nahl sûresi âyet 62; Nahl sûresi âyet 109; Mü'min sûresi âyet 43.
[47] Lâ-cerem (Hiç şüphe yok ki), Hûd sûresi âyet 22; Nahl sûresi âyet 23; Nahl sûresi âyet 62; Nahl sûresi âyet 109; Mü'min sûresi âyet 43.
[48] "Allah'ın arşa istiva etmesi", A'raf sûresi âyet 54; Yunus sûresi âyet 3; R'ad sûresi âyet 2; Tâhâ sûresi âyet 5; Furkan sûresi âyet 59; Secde sûresi âyet 4; Hadîd sûresi âyet 4

‘Ademe gelmezden evvel câmî’iyyet yok idi

Enfüs ü âfâkı câmî’ var mıdur böyle binâ [49] (1/33)

Kalb-i ‘âlemsin ki ‘ilmün cümleyi oldı muhît

Nûr-ı ‘ilmün olmasa ‘âlem olurdı kapkara[50] (1/37)

Mecm'a-ül-bahreyn-i Haksın vâcib imkân sendedür

Sensin ancak müsta’id zât u sıfâtına sezâ[51] (1/44)

Mecma’ü’l- bahreyn-i Haksın sendedür zât ü sıfat

Cümle eşya sendedür sende zemîn ü âsumân[52] (95/2)

Ne hâli ko ne kâlî ko olagör mecma’ü’l-bahreyn

Tenün şer’e muvafık kıl dilün sırra kubûr eyle[53] (114/3)

Dahı mülk-i saltanatdur ser-be-ser ‘âlem sana

Başına urmuş hilâfet tâcını ol padişâ[54] (1/84)

‘Aşk burakına suvâr ol gel yüzüm mi’râcına

Kıl temâşâ "Kabe kavseyn-i ev ednâ" bendedür[55] (29/3)

[49] “Enfüs ü âfak”, Fussilet sûresi âyet 35
[50] “Allah’ın ilmiyle her şeyi kuşatması” Âl-i İmrân sûresi âyet 120; Enfâl sûresi âyet 47; Nisâ sûresi âyet 108; Nisâ sûresi âyet 126
[51] “Mecm'a-ül-bahreyn-i Hakk” (İki denizi birleşmiş görürsün ama onlar birleşmezler, aralarında bir perde vardır.) Rahman sûresi âyet 19-20; Neml sûresi âyet 61; Kehf sûresi âyet 60
[52] “Mecm'a-ül-bahreyn-i Hakk” (İki denizi birleşmiş görürsün ama onlar birleşmezler, aralarında bir perde vardır.) Rahman sûresi âyet 19-20; Neml sûresi âyet 61; Kehf sûresi âyet 60
[53] “Mecm'a-ül-bahreyn” Kehf sûresi âyet 60
[54] “ İnsanın yeryüzüne halife kılınması.” Bakara sûresi âyet 30
[55] “İki yay mesafesi ya da daha az yaklaştı.” Necm sûresi âyet 9.

Kıble it merdân-ı Hakkı kaşların mihrâb idüp

"Kabe kavseyni ev ednâ" sırrına irmez nefes[56] (58/2)

Varlığumuz mülkini kahhâr-ı 'aşk itdi harâb

"Limenil-mülk" nüktesine hem su'âlüz hem cevâb[57] (6/3)

Zât-ı Hakkum vasfum oldı "Kul huve'llahu-ehad"

Gaybîyem şânumda münzel "indehu ümmü'l-kitâb"[58] (7/7)

Çille-i halvet içün ta'yin-i vakt lazım değül

Şimdi gel kim "Küllü yevmin hüve fi ş'en" devridür [59] (27/9)

Kendü kendün bulmayan kendüyle kendün bilmeyen

Rûz-ı mahşer olduğında çağırur "eyne'l-mefer"[60] (28/4)

Bir noktadur yirden göğe bu 'âlem

Sıfatdur ol zâtıdır cân-ı âdem

"Nefahtü" den geldi bize gelen dem

Gönülde iste bul Hakkı didiler[61] (32/4)

56 "İki yay mesafesi ya da daha az yaklaştı." Necm sûresi âyet 9
57 "Bugün mülk kimindir" Mü'min sûresi âyet 16
58 "De ki Allah birdir" İhlas sûresi âyet 1
"Ana kitap O'nun katındadır." R'ad sûresi âyet 39
59 "Allah her gün bir iştedir." Rahman sûresi âyet 29
60 "İşte o gün insan der: Var mı kacacak mekân?" Kıyâmet sûresi âyet 10
61 "Ruhumdan üfledim." (Âdemi yaratınca kendi ruhumdan üfledim.) Hicr sûresi âyet 29, Sa'd sûresi âyet 72, Secde sûresi âyet 9

'Anâsırdan müşâheddür o mutlak

Bilir misin nedir ol rûh-ı nâfih[62] (16/2)

Câmî'ü'l-ezdâd olurlar bunlara oldur kıbâb

Nice bilsünler bular kim zâkir ü mezkûr olur[63] (25/6)

Tâlibâ pîr ile sohbet kıl ki 'allemnâ budur

Kalbine ilhâm olandan alki "mâ evhâ" budur[64] (50/1)

Kendünü yok Hakkı var anlayıcak Hakke'l-yakin

Keşf olur cümle serâ'ir vasf olan tüblâ budur[65] (50/4)

Sen bize inkâr idersen biz seni Hakk bilirüz

Sümme vechullâhı remzin keşf ider esrârumuz[66] (56/4)

Evliyâ-yı Hak olanlar mazhar-ı "Lâ-havf" olur

Havf ü hüzni geçmişüz biz dâr-ı rahat bulmuşuz [67] (53/3)

"Kühl-ı mâzâgal basar"la vir cilâ-yı müstemât

Çün buyurdı ol Nebiyi şâb-ı emred de katât[68] (66/1)

---

[62] " Ona ruhundan üfledim." Hicr sûresi âyet 29, Sa'd sûresi âyet 72
[63] "Öyleyse siz beni anın ki, ben de sizi anayım." Bakara sûresi 152. âyetten iktibas yapılmıştır.
[64] "Vahyedeceğini vahy etti." Necm sûresi âyet 10
[65] "Gün gelir bütün gizli haller ortaya dökülür." Târık sûresi âyet 9
[66] "Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır." Bakara sûresi âyet 115
[67] "Korku yok" Bakara sûresi âyet 38; Bakara sûresi âyet 112; Bakara sûresi âyet 262; Bakara sûresi âyet 274; Mâide sûresi âyet 69
[68] "Göz ne şaştı ne de haddini aştı." Necm sûresi âyet 17

İsbirû ve sabirû hükmiyle ‘ubudiyyet gerek
Ta sonunda kendüye kıla seni rabtıla rabât [69] (66/5)

Her birşeyin bu cihânda numûnesi zâhirdür
Eşyâya sen nâzır ol Hak göziyle bâhirdür

“İnnelIahe yühubbü't-tevvâbine” hem tâhirdür
Sırr-ı Kur'âna iriş-kim kemâl bulsun ahd ü misâk[70] (74/3)

Vahdet âbından içenler Hızr u hayâta irer
Giçüp mevtün korkusından cemâl-i Hakka irer

Halka ‘âşık olanun olmaz yolunda perde
Ref'i hicâb ile gel dinmeden "vekîle men râk" [71] (74/5)

Mâ-hasal yüzin görüp sözin işiden Gaybiyâ
"Len terâni" gussasın çekmeye ola şâdmân[72] (92/15)

Gaybiyâ gel ma'rifetden fânî ol
"Külli şey’in halik illâ vechehû" [73] (104/7)

---

[69] “ Allah yolunda sabredin ve sabırda yarışın.” Âl-i İmran sûresi âyet 200
[70] “Allah çok tevbe edenleri sever.” Bakara sûresi âyet 222
[71] “Bunu iyileştiren, kurtaran yok mu?” Kıyamet sûresi âyet 27
[72] “Sen beni göremezsin” A’raf sûresi âyet 143
[73] “Allah dışında her şey yok olucudur.” Kasas sûresi âyet 88

1.3.2. Hadîsler

Kelime olarak sonradan meydana gelen, yok iken var olan ve yeni, anlamlarına gelen hadis, söz veya haber anlamında kullanılmıştır. Terim olarak peygamberimizin söz ve fiillerine hadis denilir.[74]

Gaybî Divanı'nda bir beyitte hadis ve muhaddis kavramları geçer. Hadis ile meşgul olmak istiyorsan nefsinin sana ne dediğini anla. Nefsinin kendisine söylediklerini duyan, nübüvvet sırlarını da duyar:

Mühaddis olmak istersen hadîs-i nefsüni anla
Hadîs-i nefsini tuyan tuyar sırr-ı nübüvvetden (94/7)

Gaybî Divanı'nda iktibas veya telmih zikredilen bazı hadisleri aşağıya kaydediyoruz:

1. Gaybî Divanı'nda en çok kullanılan şu kudsi hadistir : "Ben bilinmeyen gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim. Onlar beni bilsin, ben de onları bileyim diye varlıkları yarattım."[75]

Lâ-cerem düşdi sefer bu iktizâ ola tamâm
"Kenz-i Mahfî" feth olup mekşûf ola sırr-ı 'âmâ (1/9)

Geldün imdi zât-ı Hak kim bâtın-ı 'âlem durur
"Kenz-i Mahfî"sini seyret gör nice eyler güşâ (1/10)

"Küntü kenz"in sırrı olan âdem-i evvel benem
Mahrem-i râz-ı nihânum ilm-i esma' bendedür (29/8)

Gaybîyâ İbrâhim kâ'dî olduğun keşf eyleme
Kenz-i ihfâdur vücûdı Hazret-i Hızrâ budur (50/26)

---

[74] Talat KOÇYİĞİT, **Hadis Istılahları**, Ankara 1985 s. 120.
[75] Acluni**, Keşfül Hafâ**- II. 121, Beyrut 1997.

2. Beyitlerde hem lafız hem de mânâ itibariyle iktibas edilen hadislerden biri: “Nefsini bilen Rabb’ini bilir.”[76] Hadisidir:

Ya’ni esma' vü müsemmâ yine âdemdir hemân
Men ‘aref nefsehû remzini tuydunsa dilâ (4/7)

Bu vücûdumuz kitâb-ı ‘ilm-i kâfi’dür bize
"Men ‘arefe kad aref ” dür çün kelâm-ı muhtetâb (6/2)

Yani her kim “men ‘areften” olsa âgâh haşr olur
Başına kopar kıyamet “tâmme-i kübrâ” budur (50/5)

“Men ‘aref” bâbın açaldan nefs-i halvet bulmuşuz
Seyr idüp rûhun cemâlin zâta vuslat bulmuşuz (53/1)

Hâb-ı bidâriyetünde hep görensün sen seni
Şenligündür sana perde sen seni anla seni

“Men aref” sırrına el ur Gaybîyâ olgıl ganî
Sen seni müşkil idinüp sen seni halleylegil (83/5)

“Men‘arefe nefsehu” dendiği yitmez mi cevâb
Hakkı bilmeye Özünden gayri var mı bir kitâb

---

[76] **a.g.e.,** II. 234.

Zât-ü Hakka cehlimizden özge yokdur bir hicâb

Ma'rifetle hüsn-i hulkdur talibi kâmil iden (96/10)

"Men aref nefseh" olupdur cümle 'ilmün efdali

Kendü özün bilmez isen 'âlimüm dime sakın

Öz kitabın okuyandur ehl-i 'ilmin kâmili

Kendü özün bilmez isen 'âlimüm dime sakın (98/1)

3. "Ölmeden önce ölünüz."[77] Hadisi de me'âlen beyitlerde işlenmiştir:

Ölmeden ön ölmenin ma'nâsını zevk idesün

Bildiğini mahv ider nefsinden bırakmaz hiç eser (35/4)

Ölmezden evvel kim ölür Gaybî hayatı ol bulur

'Aşk cân yirine cân olur Hak yolına gidenlere (109/7)

'Akl ile ölüp yine 'akıl ile dirilmek gerek

Ölmeden ön ölmeyenler gelmesün bu meclîse (111/5)

4. "Beni rüyasında gören gerçekten beni görmüştür."[78] Bazı kaynaklarda "Kim beni görürse şüphesiz, gerçekten görmüştür."[79] Şeklinde geçer:

Kemâl-i kibriyâsın bundan anla

Buyurdı "men re'âni kad ra'el-Hak" (73/3)

---

[77] "Mutu kalbe ente mutu" Acluni, **a.g.e.**, II. 260

[78] Acluni, **a.g.e.**, II.223

[79] Buhari, Ta'bir- 15; Müslim, Ru'ya-13; Ahmed İbn Hanbel III. 55

5. “Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım (Levlâke levlâke me halaktü’l eflâk)”[80] hadisi beyitlerde şöyle işlenmiştir:

Vücûda gelmese ol sırr-ı levlak

Küşâd olur mıydı bu sırr-ı muğlâk (73/5)

6. “ Allah âdemi kendi sûreti üzere yarattı.”[81] Hadisi aşağıdaki beyitte telmih edilmiştir:

Sûretullah üzre mahlûk olduğumuz anladuk

Anun içün sûret-i âdemde rü’yet bulmışuz (53/7)

7. “Dehr’e (zamana) sövmeyiniz. Çünkü dehr Allah’tır.”[82] Hadisi bazı kaynaklarda: “Âdemoğlu dehre sebb ederek beni ezalandırır. Hâlbuki ben dehrin yaratanıyım. Her emir benim elimdedir. Geceyi gündüzü ben idare ederim.”[83] Hadisi aşağıdaki beyitte telmih edilmiştir:

Buyurdı Hazret-i Mevlâ “Ene'd-dehr ü ene’l- eşya”

Hakîkatde sivâdur lâ femâ fi’l-kevni illâ hû (103/9)

8. “Li ma’Allah” (Benim Allah ile öyle anım olur ki…)[84] hadisi aşağıdaki beyitte yer alır:

"Lî ma’allah" remzi ancak bunlara dâ’im durur

Sanma bunlar bir nefes tevhîdden mehcûr olur (25/4)

9. “ Şâbb emired de kıtat” (Rabbimi bıyığı ve sakalı çıkmamış sûrette gördüm.)[85] hadisine aşağıdaki beyitte şöyle işaret edilmiştir:

“Kühl-ı mâzâgal basar”la vir cilâ-yı müstemât

Çün buyurdı ol Nebiyi şâbb emred de katat (66/1)

---

[80] Acluni, **a.g.e.,** II. 148.
[81] **a.g.e.,** I. 336.
[82] **a.g.e.,** II. 323.
[83] Sahih-i Buhâri- Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi C. 11, S. 179-180.
[84] Acluni, **a.g.e.,** II. 2169.
[85] **a.g.e.,** II. 436.

10. “Allah’a istiğfar eder ve O’na tövbe ederim.”[86] Hadisi aşağıdaki şiirin nakaratı olarak iktibas edilmiştir:

Bir söz ki var anda hata estağfırullah-el-‘azîm

Her iş ki oldı nâ-sezâ estağfırullah el-'azîm (90/1)

1.4. Diğer İtikadî Mefhumlar

1.4.1. Miraç İle İlgili Mefhumlar

1.4.1.1. Miraç

Miraç, Hz. Peygamber’in, peygamberliğinin on ikinci senesinde, Recep ayının 27. gecesi Cebrâil’in rehberliğinde Arş’a çıkması ve Allah ile görüşüp dönmesidir.[87]

Tasavvufî mânâda Miraç: “Ruhun yükselişi ve mânevi yolculuk şeklinde tasvir edilir. Buna uruç-hubût, suûd-nüzul, yani çıkış-iniş denir. Hz. Âdem yeryüzüne indirilmiş (hubût-ı Âdem), Hz. Peygamber göklere çıkarılmıştır (Miraç)”.[88]

Miraç, insanın kendi iç dünyasına yaptığı manevî bir yolculuktur. Kişi iç dünyasını tanıyıp, kendini bilirse, hakikate ulaşır. Kişinin kendi nefsini tanıyıp, hakikate ulaşması, kendi miracını bulmasıdır:

Bu sözlerün me’âli kişi kendün bilmekdür

Kendü kendün bilene hakikat ola mi’râc (13/6)

Ma’rifet semâsından zât-ı pâke (Hak) yüksel, İsrâ gecesinde görülen yüce yüz sendedir. Miraç’ta Peygamberimizin Allah’a yakınlığı yayın iki ucu arası kadar veya daha da azdı. Bununla beraber burada belirtilen yüce yüz Cemâlullah’tır:

‘Âsumân-ı ma’rifetden zât-ı pâke kıl 'urûc

Leyletü’l-isrâda me’ri vech-i a’lâ sendedür (26/2)

Allah’ın Cemâl sıfatının tecelli ettiği yer insanın yüzüdür. Gaybî bir beytinde: “Aşk Burak’ına binerek yüzümün Miraç’ına gel, temâşâ et. Allah’la kulu

---

[86] Ahmed İbn Hanbel, 293.

[87] Agâh Sırrı LEVENT, **Divân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar, Mefhumlar**, İstanbul 1943, s.128

[88] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s. 247.

arasındaki yayın iki ucu arası kadar veya daha az olan mesâfe bendedir.” Diyerek bu olaydan bahseder:

‘Aşk burakına süvâr ol gel yüzüm mi’râcına

Kıl temâşâ “Kabe kavseyn-i ev ednâ” bendedür (29/3)

Gaybî kendisini insân-ı kâmil mertebesine ulaşan bir rehber olarak telakki ederek bir başka beyitte: “Allah’ı görücü göz ile bakan anlar bizi. Biz asrımızda vahdete tâlip olanların Miraç’ıyız.” der.

Dide-i hak-bîn ile nâzar olan anlar bizi

‘Asrumuzda tâlibân-ı vahdetün mi’râcıyuz. (52/6)

Cân cismi yaşatan ve ayakta tutan unsurdur. Cân ezelden beri vardır. Cân Allah’ın emriyle tene girmiştir. Cânlar, tende kalıcı değildir. Onlar seyahate çıkan kişi gibidirler. Yolcu yolda oyalanmaz, menzile ulaşmak ister. Cân da bu yolcuya benzer. Beden bu yolcunun konağıdır. Cân, konağı olan vücuttan, ezelde tanıdığı birlik âlemine sefer edecektir. İnsanın kesretten vahdete ulaşması, uzun bir yolculuğu gerektirir.

Cân ile ten arası bunca yıllık yoldur. Sâlik kendi vicdanı ile cân miracına ulaşacaktır:

Cân ile tenün arası bunca yıllık yol durur

İremeğe mi’râc-ı câna sâlik ol vicdân ile (112/2)

Dolayısıyla cân miracı yoluna çıkmış olan insana delil gerekir. İnsana lazım olan deliller, Allah’ın ayetleridir. Allah’ın kâinatta yarattığı bütün zerreler, Allah’ın ilmini öğrenmek isteyen insan için birer Cebrâil olup, Hakk ilminden haber verirler:

Can mi'râcı yolında lâ-büd gerekdür delîl

Cümle zerre olur sana ol demde Cebrâil

‘Aşkdan cüdâ olur isen kalursun yek zelîl

Çağırursun o günde sen neyleyem âh el-firâk (74/2)

1.4.1.2. Burâk

Hz. Peygamber'i Miraç gecesi Hakk'a götüren binek.[89] Hz. Peygamber, Mi'rac'ını Sidre'ye kadar "Burâk" ile gerçekleştirmiştir.

Tasavvufî mânâda: "Ruhu Hakk'a götüren binek yani aşktır."[90] Burak madde âleminden ma'na âlemine geçişte bir vasıtadır.

Vahdete ermek isteyen insan benliğini yok etmeli, nefsinden uzak durmalıdır. Hak yolundan gidenlere Burâk aşk ve muhabbettir:

Benlüğini elden bırak sen senden ola gör ırak

'Aşk u muhabbetdür Burâk Hak yolına gidenlere (109/3)

İnsan, aşk ehliyle birlikte olmalı, onlardan uzak durmamalıdır. Vahdete ermek isteyen insana mesafeleri Allah'la arsındaki mesafeleri kat etmesi için Burâk gelsin:

İster isen sana gelsün binmeğe hem bir Burâk

Ehl-i 'ışkla hem dem ol sakın gezme sen ırak (74/1)

Gönül meyhanesinden aşk şarabını içmeyen aşık değildir. Varlık perdesini aşk Burak'ı ile kaldırmayan aşık olamaz:

Gönül peymânesinden 'aşk şarâbın

Dem-â-dem içmeyen 'âşık değüldür

Burak-ı 'aşk ile varlık hicâbın

Dem-â-dem içmeyen 'âşık değüldür (36/1)

İnsanın yüzü, celâl ve cemâl sıfatlarının en fazla tezahür ettiği yerdir. Gaybî, kendisini vahdete ermiş, insan-ı kâmil mertebesinde bir rehber olarak görür. Aşk Burak'ına binerek yüzümün miracına gel, seninle Hakk arasındaki yayın iki ucu arası kadar veya daha az olan mesafe bendedir der:

'Aşk burakına suvar ol gel yüzüm mi'râcına

Kıl temâşâ "Kabe kavseyn-i ev ednâ" bendedür (29/3)

---

[89] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 80.
[90] **a.g.e.**, s. 80.

1.4.1.3. Arş

En büyük felek, taht, mülk, hâkimiyet, ihâta, tecelli anlamlarına gelir. Tasavvufta tecelli mahalli, zâtın hususiyeti, cism-i küllidir. Allah'ın arşı, kâmil insanın kalbidir. Arş üzerine Allah'ın istiva ettiği bir varlıktır. Yerlere göklere sığmayan Allah, mü'min kulunun kalbine sığdığından onun esas arşı ve istiva ettiği varlık insan-ı kâmilin kalbidir.[91]

İnsan-ı kâmil mertebesi insanla husule gelmiştir. Allah arşından Hz. Adem'le istiva etmiştir:

Âdemîde hâsıl oldı çün kemâl-ı tesviye

'Arşına pes Hak Ta'âla andan itdi istivâ (1/23)

Rahman'ın arşı senin cism ü cânındadır, O'nu uzak yerlerde arama, neticede Hakk'ı ispat etmen gerekir:

Hasılı gezme yabanda Hakkı isbat idegör

'Arş-ı Rahmân sende cism ü cân değül de yâ nedür (38/6)

Hak dostunun gönülleri arş ve kürsidir. Arşta olanların mekânı bil ki cennet bahçeleridir:

Hak dostlarınun gönülleri 'arş ü kürsidir hemân

'Arşda uçanların yiri bil 'âkibet gülzâr olur (39/3)

Gaybî Allah'ı ve kitabını inkar edenlere seslenerek: Hak Ta'âlâ senin gönlündedir. Arş-ı Hüdâ senin yüzünde tecelli etmiştir der:

Ey kitâbullah-ı münkir Hak Ta'âlâ sendedür

Suretin 'Arş-ı Hudâdır zât-ı Mevlâ sendedür (26/1)

Bu âlem ağacının zemini bil ki arştır. Kürsi ve sâk onun pençesidir. Bunlar hep birlikte yedi semâyı oluştururlar:

Bu dıraht-ı 'âlemün oldı zemini 'arş bil

Pençesidür kürsi ve sâk oldular yidi semâ (1/52)

---

[91] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.** s. 46.

1.4.2. Ölüm – Hayat

Beyitlerde ölüm, "mevt, mevt olmak, mevtâ, ölü, ölesi, mevt-i iradi, mürde, ölme, öldürmek, ölmez, ölüp, hayat-ı mevt, ölmezden evvel ölmek." Kelime ve deyimleriyle geçer.

Tasavvufta tabî ve irâdi olmak üzere iki ölüm vardır. "Ölmeden evvel ölmek" deyimi irâdi ölümü ifade eder.

Gaybî şiirlerinde genellikle ölüm kavramını tasavvufî manada ele alır. Gaybî'ye göre ölmeden evvel kim ölürse, o ölümsüz hayatı bulur. Hak yoluna gidenlere aşk vazgeçilen cân yerine yeni bir hayat olur:

Ölmezden evvel kim ölür Gaybî hayatı ol bulur

'Aşk cân yirine cân olur Hak yoluna gidenlere (109/7)

Ölmezden evvel ölmenin manasını kavrayan, nefsani arzulardan geçerek nefsini yok eder:

Ölmeden ön ölmenin ma'nâsını zevk idesün

Bildiğini mahv ider nefsinden bırakmaz hiç eser (35/4)

"Ölmeden önceki ölüm" mevt-i irâdi yani kişinin kendi irâdesine bağlı ölümdür. Kalbin hayat bulması için dünya bağlarından ve nefsâni arzulardan vazgeçilmesi gerekir. Kalpte Allah'tan başka bütün istekler yok edilmelidir.

Ebedî hayat yolunda ilerleyen insan için en büyük engel insanın kendi benliğidir. Ölmeden evvel ölmedikçe, yani iradi ölümü yaşamadıkça hakiki hayata kavuşulmaz:

Sedd-i râh itsün tarîk-i Hakda benlüğüm sana

Ölmeden mevt-i iradî ile feth olmadı bâb (7/2)

İradi ölümü yaşayıp, benliğini öldüren kişi kendini tanır, kalbi Allah aşkıyla dolar. Allah aşkını tanıyan salik, başka aşkları istemez:

Bizi bize bildürür benliğümüz öldürür

'Aşkı ile toldurur gayri yolı neylerem (91/2)

Ölmeden önce kendi benliğini öldüren ve nefsani arzulardan vazgeçen aşık gönlünü Allah'a verir. Gönlünü Allah'a veren aşık, başka sevdalara meyletmez. Aşık Hakla bir olur ve vahdete erer:

Gönül gitdi elümden ele gelesi değül

Hallâk ile bir oldı artık ölesi değül (81/1)

Gaybî Hak yoluna giren sûfilere nasihat eder. Eğer seni öldürmeye bir kişi kastederse, ona düşman nazarıyla bakma, gerçek âşık ölmeden önce ölüp, benliğini ortadan kaldırarak ölümünü gerçek ve ebedi bir hayata değişir. Bunun için gerçek sûfilik başa gelenlerden incinmemektir:

Seni öldürmeğe kasdetse bir cân

Sakın olma ana ebedi düşmân

Hayât ü mevt ola yanunda yeksan

Hakîkat sufilik incinmemekdir (45/4)

Cahil olan dünya nimetlerine dalarak geçici olan bu dünyada meşgul olup, hayatını dünya nimetlerini elde etmek için sürdüreceğinden, isteklerini elde edemeyince ölür. Amacına ulaştıkça büyük bir zevk alır ve dirilir. O böylece dünya nimetlerinin peşinde gah ölür gah dirilir. Gaybî cehennemdeki ölüyü böyle tarif eder:

Câhil olan sûret-i hayvânda seyr ider müdâm

Gah ölüp gah dirilür duzahdaki mevtâ budur (50/20)

Bununla beraber vahdete erenler Hızır gibi ölümsüzlüğe ererler. Ölüm korkusunu yaşamazlar. Onlar Cemâlullah'a kavuşurlar:

Vahdet âbından içenler Hızr u hayâta irer

Giçüp mevtün korkusından cemâl-i Hakka irer

Halka 'âşık olanun olmaz yolında perde

Ref'i hicâb ile gel dinmeden "vekîle men râk" (74/5)

Beyitlerde hayat mefhumu "hayât, hayât-ı câvidan, hayât-ı mevt, Hızr-ı hayât" kavramları ile ele alınır.

Yaşama, sağ olma, dirilik ve canlılık anlamlarına gelir. Âlem "el Hayy" isminin sahibi olan Allah'a mahsustur. Allah her an âleme hayat bahşeder. Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan insan dünyaya gelmekle şeref bahşetmiştir:

Hayy-ı 'âlemsin ki zâtın bahş ider her dem hayât

Âşiyân-ı 'âleme sensün şeref-bahş ey humâ (1/36)

Gaybî, bazı beyitlerde ölüm kavramıyla hayat kavramını birlikte kullanır. Ölmeden önce ölenler iradi ölümü seçerek nefsâni arzulardan uzaklaşıp gerçek hayatı bulurlar. Hak yoluna gidenler ebedi hayatı arzulayarak cânlarına cân katarlar:

Ölmezden evvel kim ölür Gaybî hayatı ol bulur

'Aşk cân yirine cân olur Hak yolına gidenlere (109/7)

İnsan, aklını kullanarak dünya nimetlerinden uzaklaşmalı, ebedi hayatı isteyerek benliğini öldürmeli, aklıyla ölümsüz bir hayat dilemelidir. Ölmeden önce ölmeyenler, bu meclise gelmemelidir:

'Akl ile ölüp yine 'akıl ile dirilmek gerek

Ölmeden ön ölmeyenler gelmesün bu meclise (111/5)

1.4.3. Şeytan

Şeytan Âdem'e secde emredilmeden evvel melekût âleminde bir melekti. Âdem'e secde etmediği için kovulup lanetlendi.

Beyitlerde "şeytân, şeytân-ı recim, hûy-ı şeytâni, şeyatin, nefs ü şeytân, şeytân-ı lâ'in" olarak kullanılır.

Şeytân Âdem'i Hak olarak tanımamıştır:

Kendi özün bilmeyen hayvân değül de yâ nedür

Âdemi hak bilmeyen şeytân değül de yâ nedür (38/1)

Sıfat aslın aynıdır. Zât-ı Hakk'ın sûreti ise insandır. Şeytan bunu anlayamamıştır:

Zât sıfâtun 'aynıdurfehm itmedi şeytân bunı

Zât-ı Hak bu sûret-i insan degül de yâ nedür (38/2)

Zât-ı mutlak insan suretinde zuhur etmiştir. Bunu bilmeyenler bu âlemde kendi özüne dönüp, benliğini bulamaz. İnsan kendi özüne secde etmeli, şeytan gibi gurura kapılmamalıdır. Kendi özünü bilmeyenler, ben 'âlimim dememelidir. Hak kâmil insana tecelli ettiği için, kişinin kendi özüne secde etmesi, Hakk'a secde etmesidir:

Bilmeyenler kendü özün bulmaz 'âlemde sürûr

Zât-ı mutlak sûret-i âdemde bulmışdur zuhûr

Secde eyle özüne şeytân gibi itme gurûr,

Kendü özün bilmez isen 'âlimüm dime sakın (98/4)

İnsan, nefsin hevâ ve isteklerine kapılıp, şeytana uyarsa, kalbini ve benliğini dünya nimetleri kaplarsa, vahdete eremezse, hali pek iç açıcı olmaz:

Nefs ü şeytân ü hevâ aldı dili

Mâsivâ kapladı bu cân ü dili

İrmez ise dâmen-i valsa eli kaldı

Bilmem nic'olur şeydâ gönül (86/2)

Mürşitten dönen, Hakk'tan döner, Hakk'tan dönen şeytân olur. Şeytân gibi Allah'a düşman olan kişi, Hak dostlarına düşman olur:

Erden dönen Haktan döner Haktan dönen şeytân olur

Hak düşmanı olan kişi Hak dostuna düşmân olur (39/1)

İnsan suretine girmiş şeytânlarla dostluk etmemek gerekir. Bâtıl kişileri dost edinenler her iki dünyada da pişman olur:

İnsan suret şeytân siret anlar ile itme ülfet

Bâtıl kişiyi dost sanan âhir-nefes pişmân olur (39/2)

Aşksız kişi hayvandır. İnsan değildir, hatta şeytândır (108/3). İnsan suretinde görünüp, şeytânın huyunu huy edinen müridlere bu davranışlar yakışmaz:

Seza mıdur mürîde ol bu iken eşref-i mevcûd

Görine sûretâ âdem duta ol hûy-ı şeytânî (121/6)

İnsan kendi özüne dönerek âdem olduğunu anladı. Şeytân olan kişi bunu anlayamaz:

Âdem olan bildi âdem neydüğün

Gerçi şeytân olana mübhem durur (42/4)

Devir insan olma devridir. Şeytân-ı recime uymamak gerekir:

Kıble-i eşyâ hakîkat her zaman âdem durur

Uyma şeytân-ı recime şimdi insan devridür (27/11)

1.4.4. Şirk

Şirk, "Allah'a şerik, ortak koşma, Allah'dan başka bir Allah bulunduğuna inanma."[92] Anlamlarına gelir. Beyitlerde "şirk, ser-i şirk, ateş-i şirk, derd-i şirk, şirk-i habâset, ikilik, şirk-i hafi, şirke baş çatma" kelime, terkip ve deyimleriyle kullanılmaktadır.

Allah'ın "vahdaniyyet" sıfatı, O'nun, zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde tek olduğunu, eşi, benzeri ve ortağı olmadığını ifade eder. Şirk vahdetin, tevhidin zıttıdır. Bundan dolayı Gaybî şiirlerinde şirk kavramıyla, tevhit ve vahdet kavramlarını birlikte kullanır.

Vahdet sırrına erdin ise şirki terk et, dünya nimetlerine bu kadar bağlılık neden kaynaklanmakta, bu ikilik nereye kadar devam edecektir:

Sırr-ı vahdetden haberdâr oldun ise şirki ko

Nicedür bu lâ vü illâ niceye dek hûyı hâ (4/4)

Bütün varlıklar Allah'a aittir. Bundan dolayı şirkten uzak durmak gerekir:

Ne o budur ne bu odur kamû o

Hemân varlık odur şirkten elin yu (105/1)

Gaybî kıskanç insanlara seslenerek, şirk ateşine düşüp ahirette müşriklerin girecekleri azabı görme, her şey Hakk'ındır, Hakk'tan ayrı vücut yoktur. Hakk'ı bir olarak bil ve tanı, der:

---

[92] Ferit DEVELLİOĞLU, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, 1993, s. 1001.

Âteş-i şirke düşüp olma mu’azzeb ey hasûd

Hakkı birle hakkdan artuk yok durur hergiz vücûd (17/1)

İkilik peşinde olup, Hakk’ı gönlünde bulmayan ve kendi benliğini keşfedemeyen, Rabb’ini bilemez:

İkiliğin silmeyen Hakkı cânda bulmayan

Gaybî kendin bilmeyen Rabbın bilesi değül (81/5)

Edep gözleyip, ikilk yoluna girmemeli, kimsenin gönlünü incitmemelidir:

İkilik yolına gitme edep gözle edep gözle

Kimesne gönlin incitme edep gözle edep gözle (116/1)

Vahdete erip, gönülden ikiliği atanlar, Hakk’ı her yerde görür. Bu tevhit yolcuları her zaman edep gözlemelidir:

Gönülden şirki sürdünse varup birliğe irdünse

Hakk’ı her yirde gördünse edep gözle edep gözle (116/5)

Şirkten ve kötü duygulardan insanı aşk temizler. Gerçek tevhide eremeyip, gönlünü aşkla temizlemeyenler bu meclise gelmemelidir:

‘Aşkdur pâk eyleyen şirk-i habâsetden seni

‘Aşkıla pâk olmayanlar gelmesin bu meclise (111/4)

Gaybî, sûfiye seslenir: Ey sûfi inkarcı olma. Hak kul olmaz, kul da Hak olmaz. Bundan başkasını ispatlamaya kalkışanlar şirke düşmüşlerdir:

Hak kul olmaz kul Hak olmaz mülhid olma sûfiyâ

Gayri isbât eyleyenler şirk ile gavgâdadur (37/7)

Gaybî, Allah yolunda yürüyen sûfilere, sûfiliğin kurallarını öğretir: bütün âlem seni kınayıp, ayıplarsa bile onlar hakkında tek bir söz söyleme. Şirke düşüp de kendini sıkıntıya sokma. Hakikat, bütün bunlara rağmen sûfiye düşen incinmemektir:

Bütün ‘âlem iderse ger seni zem

Olar hakkında sen bir söz dime kem

Düşüp şirke getürme kendüne gam

Hakîkat sûfilik incinmemekdür (45/2)

Deccal-i lâ’îne uymayıp, şirki bırakıp, tevhide ermek gerekir (27/2). Tevhit ehlinden olmayıp da şirkde kalan cahiller, cehennemde daima azap çekeceklerdir:

Ehl-i tevhîd olmayup şirkde kalan câhillerün

Dâ’ima duzah içinde gördüği darrâ budur (50/22)

Gaybî insanlara öğüt verir: Sen şirke düşüp de kendini satma. Nefsani arzu ve isteklere dalma. Kurtuluşun iyi bir kul olup, derviş olmaktadır:

Sen seni satma şirke baş çatma

Nefs okın atma derviş ol derviş (62/5)

Gaybî kendisine mürşitlik payesi vererek şöyle der: Biz insanları vahdete ulaştıran tabipleriz. İlacımız aşkımızdır. İyileştirmeye çalıştıklarımız şirk derdinden yaralanıp, hasta olanlardır. Gaybî şirke düşenleri yaralı ve hasta olarak tanımlar. Şirk derdinden hastalananların tek ilacı da Allah aşkıdır:

Biz tabîb-i vahdetüz tiryâk-ı aşkı içerüz

Derd-i şirkden hasta vü mecrûha tîmârumuz (51/15)

1.4.5. Haram

Şerîatçe, dince yasak edilmiş şey[93] anlamına gelen haram kavramını Gaybî tasavvufî olarak ele alır.

Aşk yolunun yolcusu masivaya bel bağlamaz, nefsin hevâ ve heveslerinden kendini arındırır. Ölmeden önce ölerek gönlünü temizler. Bu, aşkı tanımayanlara haramdır. Bundan dolayı aşksızların hiçbir işi tamam olmaz. Dervişler sabah akşam aşk derdiyle dertleşmelidir:

[93] **a.g.e.**, s. 327.

‘Aşksuzlara bu yol harâm anun işi olmaz tamâm

Derviş olanlar subh ü şâm ‘aşk derdine düşmek gerek (78/4)

Aşkı önder kabul edenlerin bütün ibadetleri tam olur. Hak yolunun yolcuları için bütün gaye Allah aşkı ve vahdete ermektir. Vahdete erenler için iki cihan da haram olur:

‘Aşkı imâm idin müdâm her tâ’atün olsun tamâm

İki cihân olur harâm hak yolına gidenlere (109/6)

1.4.6. Günah

Günah, “Allah’ın emirlerine aykırı olarak görülen iş, dinî suç”[94] anlamlarına gelir.

Gaybî insanları uyarır: İnsanların kalbini kırdığında sana ettikleri bir âh yüzünden vallahi gidersin. O kişinin işlediği bütün günahlar senin üzerine kalır ve berbat olursun:

İderler ise bir âh gidersin aradan vallah

Sende kalur hep günâh sakın berbat olursun (101/3)

Allah aşkı ile aç ve susuz olarak dertlenirsen, senin günâh olarak gördüklerin, günâh olarak yazılmaz. Çile ve halvette eğer gönlünde nur-ı siyahı çok görürsen korkma, aşka talip olanları kemâle erdiren marifetle Allah sevgisidir:

Şugl-ı esma’ ile itsen aç susuz hem âh ü vâh

Sen günâh anladuğundan komasın hergiz günâh

Çille vü halvetde görsen nice yüzbin nûr-ı siyâh

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/3)

Gaybî bir şiirinde şöyle niyazda bulunur: Halk içinde siyah toprak olsam da, gece ve gündüz derdimden dolayı ah ve vâh etsem de, ilmimin eriştiği en büyük günahı işlesem de, yeter ki gönüller benden incinmesin:

---

[94] **a.g.e.**, s. 299.

Halk içinde olayum hâk-i siyâh

Gice gündüz edeyüm âh ile vâh

'İlmüm irdi bundan ulu yok günâh

Tek hemân benden gönül incinmesün (97/3)

Her bir günahıma bin ceza çeksem de, ömrümde rahat yüzü hiç görmesem de, her bir taraftan başıma belâlar yağsa da, yeter ki benden gönüller incinmesin:

Her taraftan başıma yağsın belâ

Görmeyüm 'ömrümde asla bir safâ

Çekeyüm her bir günâha bin cezâ

Tek hemân benden gönül incinmesün (97/4)

1.4.7. Nûr

Allah'ın isimlerinden biri. Allah'ın zâhir ismiyle tecelli etmesi, yani tüm eşyanın suretlerinde kendini gösteren ilahi varlık.[95] Allah zatıyla bir olup gökleri ve yeri kaplamıştır. Kur'an-ı Kerim'de "Allah semaların ve yeryüzünün nurudur."[96] demektedir.

Yeryüzünde görünenler Hakk'ın cemâlinin nurudur. Bunun için mevcudata başka örnek yoktur. Allah tüm eşyaya tecelli etmiştir. Bundan dolayı Gaybî cemalullaha götüren pîrin yolundan gitmeyi tavsiye eder:

Nûr-ı Hakdur görinen nûr-ı cemâl

Anun içün yokdur ana hiç misâl

Budur ancak mazhar-ı küll-i kemâl

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib ol (85/3)

Hakk'ın nûru insana bir silsileyle akıp gelmiştir (2/14). Gaybî insana şöyle seslenir: Cümle eşya ışığını senden alırlar. Çünkü sen Hakk'ın nurusun. Ay ve Güneş sabah akşam sana secde ederler:

---

[95] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 277.
[96] Nur sûresi âyet 35.

Nûr-ı Haksın senden alur cümle eşyâ pertevi

Ay ü gün secde iderler cümle-i şâh ü gedâ (1/45)

Allah'ın yarattığı ilk şey Nûr-ı Muhammedi'dir. Bu nûr âlemin özüdür, yaratılış sebebi ve her şeyin aslıdır. Muhammedî nûr ilk insanın bâtınına yerleştirilmiş ve O'ndan diğer peygamberler vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaşarak zâhir olmuştur. Hz. Muhammed'den de insan-ı kâmillere intikal edecektir.[97] Yere göğe sığmayan Allah'ın nuru vahdete ermiş kimselerdedir. Vahdete ermek için ise insanın benliğini tanıması ve gece gündüz çalışması gerekir:

Gice gündüz sa'y idüp kendünden agâh olagör

Yire göğe sığmayan nûr-ı tecellâ sendedür (26/4)

Biz varlıkla dolu olan nûr-ı kibriyayız. Bize bakanlar âlemi kaplayan nûrumuzu görürler:

Biz o nûr-ı Kibriyâyuz zâtumuz kevne dolu

Görsenüz hep kaplayupdur 'âlemi envârumuz (51/5)

Hakk'ın cemâlinin nûru varlıktan münezzehtir. Kişi kendine basiretle bakarsa vuslattan haberdâr olur:

'Anâsırdan münezzehdür cemâl-i nûr-ı Yezdânî

Basîretle sana sen bak habîr ol 'ayn u vuslâdan (94/13)

Kişi kendini Hakk'ın nûruyla yaratıldığını bilirse, ortada tereddüt edecek bir engel bırakmaz:

Seni sen nûr-ı Hakla bildün ise

Komadun kıl kadar ortada hâ'il (82/8)

Muhabbet Hakk'ın nûru ve ateşidir (10/4). Hak aşkıyla cezbeye kapılıp kendi bildiğini tereddüt etmeden mahv etmeyen sâlik, İlâhi nûrun cilvesinden nasibini alamaz:

---

[97] Mustafa TATÇI, **Yunus Emre Divanı İnceleme 1**, Ankara 1990, s.194.

Cezbe-i hak varluğum mahv itmedin bî-irtiyâb

Olmadum nûr-ı ilâhî cilvesünde bahre-yâb (7/1)

Ehl-i vahdet zümresinin cism-i cân-ı nûr olur (25/1). Benliğini ah ve vahlarla temizleyenlere, İlâhi nûr ışık olur. Hak yoluna gidenlere doğru yol gönüllerindedir:

Eyle derûnî âh u vâh şu'le ura nûr-ı ilâh

Fakr ü fenâ sermâyedür Hak yolına gidenlere (109/4)

1.4.8. Âb-ı Hayât

Cân suyu, içene ebedi hayat veren çeşme. Hızır ve İlyas'ın bu çeşmeden içip, ölümsüzlüğün sırrına erdiğine inanılır. İskender-i Zülkarneyn bu suyu bulmak için Hızır'ı kılavuz yaparak günlerce karanlıklar içinde yürümüş, ancak onu gözden kaybedince yolunu şaşırmış ve perişan bir halde geri dönmüş. Tasavvufta Evliyanın sözü, öğüdü ve nefesi, aşk ve muhabbet çeşmesi ki ondan içen asla yok olmaz.[98]

Gaybî Divânı'nda bu mefhum Hızır peygamberle birlikte işlenir.

Vahdet suyundan içenler Hızır gibi ölümsüz bir hayata kavuşurlar. Ölüm korkusundan geçerek Hakk'ın cemâline ererler:

Vahdet âbından içenler Hızr hayâta irer

Giçüp mevtün korkusından cemâl-i Hakka irer

Halka 'âşık olanun olmaz yolında perde

Ref'i hicâb ile gel dinmeden "vekîle men râk" (74/5)

Sözlerim gerçek bir cevher gibidir, bu sözler yanlış anlaşılmamalıdır diyen Gaybî kendisini 'arif olarak tanıtarak şiirinde şöyle der: Ölümsüzlük suyunu içerek sende kötülük kalmasın, ariflerin sözlerinde kimseye karşı kötü bir maksat yoktur, vahdete talip olanları kemâle erdiren ma'rifetle, iyi huylarıdır. Evliyâların ve pîrlerin sözleri, öğütleri tasavvufta Ab-ı hayât olarak telakki edilir. Evliyâ ve pîr sohbetlerini dinleyerek, onların öğütlerine uyan sâlikin kalbinde hiç kötülük kalmaz:

---

[98] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 21.

Mahz-ı cevherdür kelâmum anlama anı garaz

Âb-ı kevserden içegör kalmasun sende maraz

‘Ârifin sözinde yokdur kimseye asla garaz

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/11)

Allah’a aşkla bağlanmayıp ibadetleriyle vahdete ermeyi bekleyen sâliklere Gaybî kendisini insân-ı kâmil olarak görür. Zamanın Hızır’ının kendisi olduğunu ve ölümsüzlüğe ermek isteyenlerin kendisine yaklaşmalarını ve tâbi olmalarını ister:

Zulmet-i tâ’atda sergerdân olan sâliklere

Hızr-ı vakten âb-ı hayvân isteyen gelsün beru (106/5)

Cehaletle âlemde nicedir ölü gibi gezersin diye seslenen Gaybî, kendi sohbetlerini dinleyenlerin âb-ı hayâtı içerek ölü olan ruhlarını canlandıracaklarını belirtir:

Nice bir mürde gezersün cehl ile ‘âlemde sen

Kesb-i rûh it nutk-ı Gaybî’den içüp âb-ı hayât (9/12)

Gaybî, kendisinin vaktin Hızır’ı olduğunu, âb-ı hayvânın kendisinde bulunduğunu, sohbetlerini ve öğütlerini dinleyenlerin cehâletten kurtulup, ihyâ olacaklarını belirtir:

Zulmet-i cehl içre sakın zâyi’ itme kendüni

Hızr-ı Gaybî’ye iriş kim âb-ı hayvân devridür (27/15)

Hızr-ı vaktem âb-ı hayvân isteyen gelsün berü

‘Îsi-i dehrem dem-â-dem sırr-ı ihyâ bendedür (29/11)

1.4.9. Ye’cüc

Kıyamet olayı vukubulmazdan önce, “Ye’cüc ve Me’cüc denen iki kabile (millet), önlerine çekilmiş olan barajı aşıp yeryüzüne yayılacak, dinsizlik ve fesada çalışacaklardır.”[99] Ye’cüc ve Me’cüc’ün bozgunculuğunu geçmişte Hz. Zülkarneyn’in

---

[99] ATEŞ, **a.g.e.**, s. 81.

yaptığı set engellemiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu olay şöyle geçer: "Ey Zülkarneyn!" dediler, "Ye'cüc ve Me'cüc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir vergi vermeyi teklif ediyoruz, ne dersin?"[100]

Gaybî, beyitlerde Ye'cüc'ü yoldan çıkmış zamane dervişlerine benzetir. Zamanın dervişleri kötülük engelini bozmuşlar, Gaybî'ye hünersiz deyip, Ye'cüc gibi baş ezmişlerdir:

Şer' seddini bozdılar Gaybî hünersiz didiler

Ye'cüc gibi baş ezdiler zamane dervişleri (123/20)

1.4.10. Deccal

Kıyamet kopmadan önce, "Deccal denen bir adam çıkıp tanrılık davasında bulunacak ve bir süre insanları saptıracaktır."[101]

Beyitlerde Deccal, yapacağı kötülüklerle ve çıkaracağı bozgunculukla ele alınır. Gaybî bir beyitte insanları, kötülük timsali Deccal'e uyma, Allah'a ortak koşma, tevhit yoluna gel, kıyamet yaklaştı, Hz. İsa'nın ahir zamanda yeryüzüne ineceği ve Mehdi'nin ortaya çıkacağı zaman çok yakındır, diyerek uyarır:

Uyma deccâl-i lâ'îne şirki ko tevhîde gel

Geldi İsâ-yı zamân mehdî-i Muhammed devridür (27/2)

1.5. Din ve Diğer Dinlerle İlgili Diğer Mefhumlar

1.5.1. Din

Tefrika makamında meydana çıkan itikat. Din, Allah ile kul arasındaki münasebetleri düzenleyen nizamdır. Tasavvufta aşk ve sevgi anlamlarına gelir.

Ey Gaybî, âşıklara hakikatte derman olan âşktır. Din ve iman istiyorsan pîre aşk ile bağlanmak gerekir. Gaybî, din ve imanını kuvvetlendirmek isteyen sâliklere aşkı ve sevgiyi tavsiye eder:

'Âşıklara Gaybî derman 'aşkdur Hakîkatde hemân

İster isen dîn ü imân 'aşk ile tut pîr eteğin (99/9)

---

[100] Kehf sûresi âyet 94.
[101] ATEŞ, **a.g.e.**, s. 81.

1.5.2. İman- Küfr, Ehl-i Küfr

İnanmak, inanç anlamlarına gelen iman Gaybî Divânı'ında genellikle küfür mefhumuyla birlikte bir tezat olarak ele alınır. Her şey zıttıyla bilinir anlayışıyla imanın olduğu yerde küfür, küfrün olduğu yerde iman bulunur. İmanın kemâle ulaşabilmesi için küfür gerekir.

İman ehline gerekli olan silah temiz bir kalptir. İmanın görüneni namaz ve oruç, batını ise insanın yapmış olduğu iyiliklerin nûrudur. İnanan imanlı bir insan namaz kılar, oruç tutar, Allah'a karşı ibadetlerini tam yapar. İmanı artan bir insanın iyilikleri de artacaktır. Kalbi iman nuruyla temizlenecektir:

Ehl-i imâna pâk gönüldür dâim silâh

Zâhiri savm ü salâtdur bâtını nûr-ı salâh (15/1)

Küfür ehlinin zamanı geçti, şimdi iman devridir. Kötülük edenlere rağbet kalmadı, devir artık ehl-i irfân devridir:

Ehl-i küfrün devri geçdi şimdi imân devridür

Kalmadı eşrâre rağbet ehl-i 'irfân devridür (27/1)

Küfür ile imân mürekkep ile üzerindeki kâğıt gibidir. Hakikatle Kur'an ikisi de aynı imiş. Kur'an Allah kelâmı olduğu için Hakk'tır:

Küfr ü imân şol mürekkeb gibidür kâğıd ile

Mushafa nisbet hakîkat ikisi yeksân imiş (60/7)

Kur'an'da küfür ve imân ayetlerini gördük ve anladık ki zülf ve ruh, küfür ve imân gibidir. Buradaki zülf ve küfür kesreti ifade eder. Dünya nimetlerinin peşinde olanlar küfür içindedir. Ruhunu aşkla temizleyenler ise imânlı kimselerdir:

Küfr ü imân âyetini gördük ol Kur'ânda biz

Anladuk kim zülf ile rûh küfr ile imân imiş (60/6)

Din ve imân isteyenlerin, pîre aşkla bağlanmaları gerekir (99/9). Gaybî kendini pîr yerine koyarak, kendi cismaniyetinin ve cânının sırrını anlayamayanlar küfür içindedirler. Kendi benliğinin mânâsını idrak edemeyenler bize yakınlaşsın der.

Burada cism kesret, cân vahdettir. Kesrete dalanlar vahdete ulaşamazlar ve küfre girerler:

Sırr-ı cism ü cânı idrak itmeyen küfr içredür

Zâtın idrâk ile îmân isteyen gelsün beru (106/3)

İnanan kullara göre seyr-i sülûk gösterişsiz olmalıdır. Gösterişsiz yapılan seyr-i sülûktan sâlik lezzet alır ve Hak onları sever:

Seyr ü sulûk sadedür ‘İbadullah'a göre

Çünki Hak seni sevdi gelür imâna lezîz (19/2)

1.5.3. Mü’min

Görünen, görünmeyen her şeyi , evveli ve sonrasını, mü’min ve kâfir herkesi Allah yaratmıştır. “Femâ fi’l kevni illâ hû (Âlemde Allah’tan başka her şey O’dur)” terkibi vahdet-i vücud nazariyesine inanan Gaybî’ye göre tasavvufi olarak da ele alınır. Varlıkların aslı Hakk’tır. Hakk’tan gayri vücut yoktur. Bütün mevcudat Allah’tan zuhur etmiştir. Varlığın aslını gören göz, baktığı her yerde mutlak varlığı görecektir:

Eğer bâtın eğer zâhir eğer evvel eğer âhir

Eğer mü’min eğer kâfir femâ fi’1-kevni illâ hû (103/2)

1.5.4. Kâfir- İnkâr

Kâfir inkâr eden, Hakk’ı tanımayan, bilmeyen, Allah’ın varlığına ve birliğine inanmayan anlamına gelir.

Vahdete, Allah’ın birliğine eren hiçbir şeye yoktur diyemez. Gaybî: “Biz inkârcı değiliz ve kendimizi Hakk’tan ayrı göremeyiz” der:

Vahdete kâ’il olan bir şeye asla Lâ dimez

Hakdan ayrı görmeyicek kimedür inkârumuz (56/3)

Cehalet içindeki dünyayı ve öteki âlemi bilmeyen zâhidlere, bu dünya cehennemdir. Kâfir olanın ebedî mekânı burasıdır:

Cehl ile dünya vü ‘ukbâ bilmeyen zâhidlere

Oldı bu dünya Cehennem kâfire me’vâ budur (50/17)

Aşkı inkar edenler Hakk’ı inkâr ederler. Evliyâ ve enbiyâlar aşktan feyz ve lezzet alırlar:

‘Aşk-ı inkâr eyleyenler Hakkı inkâr eyledi

Evliya vü enbiyâ ‘aşkdan alurlar feyz-i tâm (87/4)

Sen bizi inkâr etsen de biz seni hak biliriz, “Nereye dönerseniz Allah oradadır”[102] remzini sırlarımız ortaya çıkarır:

Sen bizi inkâr idersin biz seni Hak bilirüz

Semme vechullâhı remzün keşf ider esrârumuz (56/4)

1.5.5. Münkir, Münafık, İlhad, Mülhid

Münkir inkar eden, kabul etmeyen, Hak yoluna girmeyen kişidir.

Hakk’a talip olanlar bir söz ile Hak sözünü kabul eder. Eğer yüz defa da delil gösterilse münkir inkârcı olur:

Tâlib-i Hak bir söz ile Hak sözün eyler kabul

Reddeder münkir eğer bürhânı sad-bâr eylese (110/15)

Gaybî münkirlere seslenerek: Ey Allah’ın kitabını inkâr eden, Hak Ta’ala sendedir. Allah âlemde senin sûretinle görünür. Mevlâ senin gönlünde ikamet etmektedir:

Ey kitâbullah-ı münkir Hak ta’âlâ sendedür

Sûretün ‘Arş-ı Hudâdır zât-ı Mevlâ sendedür (26/1)

Münkirler elbet bir gün cezasını çekip, berbat olacaktır:

Münkirleri basarlar yaylarını asarlar

Kılıçdan pek keserler sakın berbâd olursun (101/4)

---

[102] Bakara sûresi âyet 115.

Münâfık, görünüşte ve sözde inanan, hakikatte inkâr içinde olan kişidir. İkiyizlülük ve fitnecilik en bariz vasıflarıdır. Beyitlerde münkir kavramıyla birlikte kullanılır.

Doğrulara eğri bakan münkir ve münâfıklar doğru yolda değillerdir. Hak dostuna tâbi olan kişi kul da olsa bir gün sultan olur:

Doğrulara eğri bakan münkir münâfık eğridür

Hak dostına toğru bakan kul olsa da sultân olur (39/4)

Gönlünde Allah aşkı bulunmayan , cânı olmayan zâhid, cânânı bilmez. Aşk derdiyle dertlenmeyen münâfık, dertlerin dermanı olan Lokman'ı da bilemez. Gaybî, Allah'a aşkla bağlanmayanları münafık olarak adlandırır:

Cânı olmayan zâhid cânânı neden bilsün

Bî-derd olan münâfık lokmanı neden bilsün (100/1)

İlhad, gerçek inançtan dönme, cayma demektir. Mülhid, Allah'ı inkâr eden, dinsiz, imansız kişi anlamındadır.

Kendi benliğini yok etmeyen, kainatta Allah'tan başka varlık olmadığını kabul etmeyenlerin davası tevhit davası değil ilhadlıktır.

Kendünü yok Hakkı var bilmeyenün

İtdüği tevhîd degül ilhâd imiş (61/5)

Kimin yolu ilhad ise davası da inkârcılıksa doğru yolda değildir. O, ahirette berbat olacaktır. Gaybî, bütün bunları söyleyerek günahlarından dolayı Allah'a tevbe eder:

Kimün yolı ilhâd ola sanma anı irşâd ola

Ahir demi berbâd ola estağfirullah-el-'azîm (90/4)

1.5.6. Millet

Gaybî, dünyadaki bütün insan topluluklarını yetmişiki millet olarak belirtir. İçinde bulunduğu topluluğu, cemaati yetmişiki millet içinde kurtuluşa eren bir millet olarak tanımlar:

Kimün yolu ilhâd ola sanma anı irşâd ola

Ahir demi berbâd ola estağfirullah-el-'azîm (90/4)

Hep Mudıllun mazharıdur bazı erbâb-ı tarîk

Yetmiş iki millet içre biz gurûh-ı nâciyüz (52/2)

1.5.7. Mezhep

Mezhep, takip edilen yol ve esas anlamındadır. Hz. Peygamber'in emir ve sünnetinden ayrılmayan dört hak mezhep vardır. Ehl-i sünnet olan bu mezhepler, Hanefî, Şafîî, Hanbelî, ve Malikî mezhepleridir.[103] Gaybî, mezhep mefhumunu tasavvufi mânâda ele alır.

Dünya ve öteki âlemi birbirinden ayırmadan, değerlerini anlayarak istemek gerekir. Kâinatta görünenler hep Allah'ın hakikatleridir. En iyi ve en uygun yol Hakk'ı istemektir. Beyitte mezhep, takip edilecek doğru yol anlamında kullanılmıştır. Sâlik kesreti değil vahdeti istemelidir:

Dünya ü 'ukbâ dimekden 'itibâridür hemân

Hep hüviyetdür görinen mezheb-i evlâ budur (50/8)

1.5.8. Deyr

Manastır, kilise anlamına gelir. Sûfi seyr ü sülûk esnasında kesretten vahdete veya bunun aksine yükselir veya iner. Cezbe esnasında sûfi tahrik olup, feryat eder. Dünya gözüne kilise gibi görünür. Aşk âşığa nakus olur. Nakus, kiliselerde bulunan ve belirli vakitlerde çalınan "çan"'dır. Âşık çan sesinde bile "tevhid"'i görür:

Cezbedür tahrik iden sufye feryâd itdiüren

Deyr olupdur işbu 'âlem 'aşk ana nâkus olur (31/5)

1.5.9. Put, Putperest

Gaybî, inanan kişilere şöyle seslenmektedir: Ey inanan mü'min kişi, puta tapanların tuzağına düşme, kendini onlardan sakın. Bundan sonra gözünü aç, zaman Allah'a tapanların devridir. Put, âşığın gönlündeki dünyevî düşünce, arzu ve masivaya

[103] TATÇI, **a.g.e.,** s.211.

temayülden başka bir şey değildir. Gönlündeki putları kırmayan, dünyaya meyleden mü'min tuzağa düşer:

Cehl ile sûret-perestân kaydına olma esîr

Aç gözün şimden gerü bil Hak-perestân devridür (27/3)

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF

İslâm kültür ve medeniyet havzasında ortaya çıkan önemli tazahürlerden biri de tasavvuftur.

Tasavvuf dünyânın süsünden yüz çevirmek, insanların meyledegeldiği geçici lezzetlerden korunmak, halk ile berâber, Hakk'a yönelmektir. Tasavvufun gâyesi; Hakk'ın rızâsını kazanmak için nefisleri temizlemekten, güzel ahlâk sahibi olmaya çalışmaktan, kısaca Allah ve Resûlünün ahlâkıyla ahlâklanmaktan ibârettir. Önceleri tasavvufun zuhûrundan maksat; ahlâkı güzelleştirmek, nefsi terbiye etmek, yâni nefsi dîne râm, dîni nefs için vicdan kılmak, nefsi, dînin hükmü altına sokmak, sâlih ameller ve güzel ahlâk ile süslenmekti. Peygamber (s.a.s) Efendimiz: "Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim" buyurmuştur. Tasavvufun ulaşmak istediği gâye, ahlâkın kemâl mertebesine varmak için, en güzel örnek olan Hz. Muhammed (s.a.s)'in gerçek vârisi olmaktır. İnsan ceset ve ruhtan meydana gelmiştir. Latif olan rûh, kesif olan bedene girince maddi varlığın rûh üzerinde yaptığı te'sirler, rûhun berraklığını söndürür. İnsanın rûhî olgunluğu, nefis tezkiyesi ile tahakkuk edeceğinden, rûhun beden üzerine üstünlüğünü te'min için alınan tedbirler de tasavvufun gâyesini teşkil etmiştir.[104]

İnsanın iç boyutunu ele alan, ahlâkî güzellikleri benimseten dinî tecrübeleri zenginleştiren bir yaşama, düşünme ve yorumlama şekli olan tasavvuf zamanla dinî ilimlerden biri olmuştur. Tasavvuf kültürü geçen yüzyıla kadar insanlara tekkeler ve dergâhlar kanalıyla ulaşmıştır. Tasavvufî ahlâk ve felsefe, sûfîlerin sohbet ve eserleriyle topluma aktarılmış, "bire bir" yapılan mürid-mürşit eğitimiyle kalbin üzerindeki kirler, paslar temizlenmiş, mânevi hastalıklar tedavi edilmiş, taşlaşmalar önlenmiş, sevginin önündeki engeller kaldırılmıştır. [105]

Gaybî Sun'ullah her şeyden evvel mutasavvıftır. San'atı da , mutasavvıflığına bağlı olarak düşünülmeli ve değerlendirilmelidir. Divânı, dinî-tasavvufî Türk edebiyâtının en güzel örneklerindendir. Şiirlerindeki ana tema tasavvuftur.

Gaybî Sun'ullah İslâm şerâitine bağlı, seyr û sûluk yaşamış ve yine İslâm tasavvufunun belirlemiş olduğu "Şeriat, tarikat, hakikat, ma'rifet" makamlarından

---

[104] Selçuk ERAYDIN, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul 1994, s. 56.
[105] Mustafa KARA, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul 2003, s.5.

geçerek irfana ulaşmış bir gönül eridir. O hem tasavvufî tecrübe ve duyuşlarını hem de ilmi birikimini şiirlerine yansıtmıştır.

Gaybî Sun'ullah tasavvuf karşılığında "ledün, ledünni, ilm–i ledün" tebirlerini kullanır.

Bilindiği üzere, Kur'anda tasavvuf ilmine "ledün ilmi" denmektedir. Hızır Peygamber'in mürşid-i kâmil için bir sembol olarak kullanıldığı âyette, "Biz Hızır'a kendi ilmimizden öğrettik." (Kehf suresi, 65) denilmektedir.[106]

Ledûn ilmini bilenler zamanın Hz. Hızır'ı olurlar. Allah onunla görünür. İlm-i ledüne vâkıf olanlar her zaman Allah'la bir olurlar:

Hem ledünni 'ilmini bilmekde Hızr-ı vakt ola

Hak onunla zâhir olup Hakla ola her zamân (92/3)

Din ilimlerinden biri olan ledün ilmi, on iki ilim içinde nasihat veren bir ilimdir:

Ledûnnî 'ilmidür bil 'ilm-i râsih

Budur iden ol iki 'ilm-i nâsih (16/1)

İnsanın asıl sahip olması gereken başka rütbe ve sıfatlar değil, ma'rifet tâcıdır. Başkalarını taklit etmekten başka bir şey yapamayanların, ledün ilmine talip olmaları gerekir.

Tâc ma'rifet tâcıdır sanma gayrı ola tâc

Taklîd ile tok olan Ledünnîden ola aç (13/1)

Ledün ilminin öğreticisi aşktır. Aşk, müderris olup gönüllere ledün ilmi öğretir. Bundan dolayı her dergâha ve Allah'ın hakikatlerni öğrenmek isteyen her tâlibe, aşk gereklidir:

Müderris 'ışk durur 'ilm-i ledünnî dersine ey cân

Mülâzım ol o dergâha haberdâr ol hakîkatden (94/2)

Ledûn ilmini öğrenmek isteyen tâliplere, Allah'ın hakikatleri ve ma'rifet en büyük derecedir.

---

[106] TATÇI, **a.g.e.,** s. 218.

Hakîkatda ledün tâliblerine

Ma'ârifle Hakayıkdur münâsib (8/5)

Gaybî aşağıdaki beyitlerde tasavvufun tanımını yapmıştır. Vahdete eren muvahhidler bu ilme tasavvuf derler. Tasavvuf insanın cân ve teninde gerçek tasarrufun Hakk'a ait olduğu bilincini kavramaktır:

Muvahhîdler ona dirler tasavvuf

Hakkun ola ten ü cânda tasarruf (71/1)

Tasavvuf, dünya nimetlerine dalmama ve masivadan uzak durmaya denir:

Tasavvuf Gaybî dervişin katında

Olandur bî-teellüf bî-tasarruf (71/9)

2.1. Vahdet-i Vücûd Ve Tevhîd

Vahdet-i Vücûd, bir bilme, Allah'tan başka varlık olmadığının idrakine sahip olmak anlamındadır.

Sufîlere göre, zâtıyla kâim olan varlık birdir. O da Allah'ın varlığıdır. Bu vücûd, vâcib, kadîm ve ezelîdir. Artma, bölünme ve değişme kabul etmez. Onun şekli, sureti de yoktur. Buna mutlak vücûd denir ki, sırf ve hâlis varlık demektir. Hakk'ın vücûdu, yaratılmışlara nispetle bir ayna gibidir, bütün eşya onda görünür. Veya Allah, zâtıyla değil fiil ve sıfatları, haysiyetiyle bütün eşyada değişmeksizin görünür. Bu itibarla, eşya ona ayna olur. Artma ve çoğalma, vücûdun görünüşlerinde (teayyunât) olup, kendisi bunlardan münezzehtir. Nitekim, güneş ışığı bir olduğu halde, muhtelif renkli camlara vurduğu zaman, çeşitli renklerde görünür. Bu aynı vahid, görünüş ve kayıtlandırmalardan sıyrılmakla, yani mutlak oluşu ile Hakk'tır, ortaya çıkmalarıyla (taayyunâtıyla) yaratılmıştır ve âlemdir. Şu halde, âlem, Hakk'ın görünüşü (zâhiri) ve Hakk, âlemin bâtınıdır. Vücûdu, vücûd olmak dolayısıyla kimse bilemez. Bilinecek olan şey vücûd ile kâim olan suretlerdir. Allah'ın, zâtını görünüşlerden ayırarak bilmek imkânsızdır. Fakat tecelli haysiyetiyle bilmek mümkündür. Yaratılmışlar bir takım itibarî ve fanî şekillerden ibarettir. Bunların ortaya çıkışı akla ve hislere göredir. Eşyanın

hakikatleri Hakk'ın varlığıyla sabittir. Ve asılları yoktur. Eşya aslında hayâl ve serap gibidir. Yaratılmışlar var olmazdan önce ancak Allah'ın zâtı vardır. [107]

İmam Rabbâni tevhîdi vücûdî ve şuhûdi olmak üzere iki kısımda hülâsa eder. Vücûdî tevhid bir mevcûd bilmektir ve "ilme'l-yakîn" kabîlindendir. Şuhûdî tevhîd ise bir görmektir ve ayne'l-yakîn kısmındadır. Yâni şuhûdî tevhîd, mümkün olan şeylerin vücûdunu, Allah Teâlâ'nın vücûd denizinin dalgası görmektir. Bu makama ulaşmış olan sûfiler, Hakk'ın vücûd denizine daldıkları için (fenâ fillah), orada denizden ve dalgadan başka bir şey göremez (şuhûdî tevhîd). Kendi vücûdunu da bu deryadan bir damla kabul eder.[108]

Gaybî'ye göre Allah birdir. O'nun eşi ve benzeri yoktur. İnsana âlem olarak görünen mevcûdat, hakikatte Allah'ın tecellisinden ibarettir. O'ndan başka varlık yoktur.

Sana 'âlem görünen Hakîkatde Allahdur

Allah birdür vallahi sanma olası birkaç (13/3)

Vahdet-i vücûd telakkisi Gaybî Sun'ullah tarafından da benimsenmiştir. O'na göre Allah birdir. Âlemde Allah'tan başka mevcût yoktur.

Âteş-i şirke düşüp olma mu'azzeb ey hasûd

Hakkı birle Hakkdan artuk yok durur hergiz vücûd (17/1)

Kâinattaki bütün varlığı Allah'ın tecellisi olarak kabul eden Gaybî, eşyânın görünen yüzünde Allah'tan başka bir hakikat olamayacağını ifâde etmekte ve eşyânın aslında tek olduğunu vurgulamaktadır. Varlığın görünen ve görünmeyen yönleri, onun başlangıcı ve sonuyla birlikte düşünülmelidir. Vücûd, başlangıcı ve sonu olmayan ve süreklilik arzeden aslın kendisidir. Mevcûdatta görünen asıl, ilâhi nurdur;

Bir vücûddur cümle eşyâ 'ayn-ı eşyadur Hudâ

Hep hüviyyetdür görünen yok Hudâ'dan mâ'ada (1/1)

---

[107] Hayrani ALTINTAŞ, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1986. s. 124.
[108] ERAYDIN, **a.g.e.,** s.210.

Bütün mahlûkat, Allah'tan zuhur etmiştir. Varlığın aslını bilen , baktığı her yerde Allah'ı görecektir. Çünkü ilâhi nûr âlemleri kaplamıştır. Varlığın önü ve sonu, evvel ve âhiri Hakk'tır:

Lîk vardur ol vücûdun zâhiri ve bâtını

Pes bu haysiyyetden olur evvel ü âhir ana (1/2)

Var olan Allah'tır. Âlem Allah'ın sıfatlarının tecellisinden ibarettir. Âlemin varlığı Allah iledir. Âlem, Hakk'ın görünüşü (zâhiri) ve Hak, âlemin bâtınıdır:

Bir vücûdun bâtınıdur o kadîm-i rûh-ı Hak

Hep tecellî-i Hudâdur hâdis olan zâhirâ (1/6)

Varlığın aslını görebilen göz, baktığı her yerde mutlak vücûd olan Hakk'ı görecektir. Kendini yok edip, Hakk'la bir olan gönül gözüyle gören ariflerdir.

Basîretle basarla Hakkı görmek

Hakk ile Hakk olan dânâya düşmüş (63/17)

Arifler, manevi miraçlarını tamamladıktan sonra, müşahade gözüyle baktıklarında, varlıkta Allah'tan başka hiçbir şeyin olmadığnı görürler. Allah'ın bir olduğunu bilen, her şeyde Allah'ı görür. Hakk'ın tecellisini varlıkta görmeyen Allah'a inanmayanlardır:

Hakkı bilen görür her şeyde Hakkı

Anı hasr eylemek tersâya düşmiş (63/16)

Varlığın Allah'ın tecellisi olduğunu bilmeyen ve benliğini yok etmeyenlerin davası tevhit değil, dinsizliktir:

Kendüni yok Hakkı var bilmeyenün

İtdüği tevhîd degül ilhâd imiş (61/5)

Mevcûdatta Allah'tan başka bir şey olmadığına inanmayanlar ve müşrik olduklarını gizleyenler hakikatte dinsizdirler ve bunlar Allah'ın varlığını inkâr ederler:

Hakdan gayrı var bilen

Hakîkatde mülhiddür

Şirk-i hafîde kalan

Hakikatde mülhiddür (21/1)

Gaybî Allah'ı inkâr edenlere şöyle seslenir: Neticede dünyada Hak'ı halâ görmüyorsan, bin gözün bulunsa dahi körsündür:

Hâsılı dünyâda hâlâ görmez isen sen Hakkı

Bin gözün olursa dahi çeşm-i nâ-binâ budur (50/16)

Zât, sıfatın aynıdır. Hak insan suretinde tecelli etmiştir. İnsana secde eden, Hakk'a secde eder. Şeytan bunu anlyamadığı için bütün melekler Âdem'e secde ettikleri halde, secde etmedi:

Zât sıfâtun 'aynıdur fehm itmedi şeytân bunı

Zât-ı Hak bu sûret-i insan değül de ya nedür (38/2)

Hakk'la bir olan, kimseyle bir olmak istemez. Her anı Allah'la beraber olan başkalarıyla sohbet etmek dilemez:

Hakile me'nus olan kimseyle ülfet istemez

Hem-nişini 'ayn olan gayr ile sohbet etmek istemez (55/1)

Alışkanlıklarından sıyrılıp, ikiliği ortadan kaldıranlar varlığı Allah'tan ayrı görmez. Allah'tan başka vuslat arzusu da olmaz:

Mahv idüp ünsiyetin ref'iden isneyniyyetin

Hakkı ayrı görmez ol zât ile vuslât istemez (55/4)

Benliğini ortadan kaldırıp, Allah'ın varlığını Hakka'l yakîn derecesinde anlayan kişi, bütün sırları keşf eder, mânâ âlemi baştan başa ona açılır:

Kendünü yok Hakkı var anlayacak Hakke'l-yakîn

Keşf olur cümle serâ'ir vasf olan tüblâ budur (50/4)

Hakk'ın vücûdu varlığa tecelli etmiştir. Bütün eşya O'nda görünür. Allah, zâtıyla değil, fiil ve sıfatlaryla eşyada, değişmeksizin görünür. Allah eşyanın kendisidir. Bu, delil olarak yeter. Vahdet ehlinin derecesi, buna inanılırsa artar.

'Ayn-ı eşyâyum didi Hak bize ol bûrhân yiter

Zümre-i vahdet- şinâsun pâyesi a'lâdadur (37/4)

Gaybî, bir beyitte şöyle der: Allah'a şükürler olsun ki tevhit ehlindeniz. Bu âlem Allah'ın tecellisinden ibarettir. Başkasına itibar edilmez:

Hamdülillah ehl-i tevhîdüz ki bildük zevkile

'Ayn-ı vahdetdür bu 'âlem-itibarîdir sivâ (4/2)

Tevhit sırrına eren, âleme itibar etmez ve sırrını kimseye açıklamaz. Çünkü, Hakk'ın birliği bütün halka baştan başa bir muammadır:

Râz-ı tevhîdi bular kim açmadılar 'âleme

Vahdet-i Hak cümle halkdan ser-be-ser mestûr olur (25/7)

Eşyâ Allah'ın görünüşünden ibarettir (69/3). Allah'ın birliğine inanan muvahhid, Hakk'dan başka hiçbir şeyin olmadığını bildiği için, onun nazarında "lâ" ve "illâ"nın anlamı yoktur. "Lâ" ve "illâ" nefy ve ispattır. İspatın egemen olduğu bir yerde nefy olmaz:

Muvahhid bildi Hakkdan gayri şey yok

Anunçün lâya ve illâya düşmiş (63/12)

Vahdet sırrına erenler hiçbir şeye yoktur demez. Âlem, Hakk'tan ayrı değildir. Eşyâ, Allah'ın tecellisinden ibarettir. Bunun için inkârcı olamayız:

Vahdete kâ'il olan bir şeye asla Lâ dimez

Hakdan ayrı görmeyicek kimedür inkârumuz (56/3)

"Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır."[109] âyetinin ışığında, hem bu âlemin, hem de öteki âlemin Allah'ın tecellisi olduğu bilgisine ulaşılır. Vahdet bilgisine ulaşan Allah'tan başka hiçbir şeye baş eğmez:

---

[109] Bakara sûresi, âyet 115.

"Semme vechullah" ile bildük dü-'âlem 'ayn-ı Hak

Anun için bir şeye baş eymeden yok 'ârumuz (51/12)

Allah'ın birliğine inananlar, mevcûdatta Hakk'ın celâl ve cemâlini apaçık görebilirler:

Sen bize inkâr idersen biz seni Hak bilirüz

Semme vechullâhı remzûn keşf ider esrârumuz (56/4)

Hakk'ın celâl ve cemâlini insanda apaçık görenler Allah'a aşk vasıtasıyla kavuşurlar. Vuslata ermek için çalışmak gerekir:

Hak cemâlidür cemâlün Hak kelâmıdur sözün

'Âşık-ı dîdâr isen ger bilmeğe sa'y it özün (79/1)

Gaybî'nin tevhit anlayışının temelinde vahdet-i vücûd ilkesi bulunmaktadır. Vahdet-i vücûd ilkesine göre görünen görünmeyen her şey Allah'ın tecellisinden ibarettir. O'ndan başka mevcût yoktur.

Zâhir ü bâtın Hakkundur cümle varlık Gaybîyâ

Dime hergiz Hakka sen kalmasun izin tozun (79/17)

Tevhit, birlik anlamına gelir. Allah'ın zâtını, aklen tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden tecrit etmektir. Tevhit, üç türlüdür: Hakk'ın Hak için tevhidi, Allah'ın kendisinin bir ve eşsiz olduğunu bilmesi. Hakk'ın halk için tevhidi, Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu insanlara bildirmesi. Halkın Hakk'ı tevhidi, insanların Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu dile getirmeleri. En mükemmel tevhit Hakk'ın Hak için olan tevhididir. Bu tevhit anlatılmaz, burada diller lâl olur; buna tevhit-i mücerred denir ki onu dille anlatmaya kalkışan mülhit olur. Tevhit, bir görme, bir bilme halidir. Sûfi, yalnızca Bir'i görür, yalnızca Bir'i bilir. O'ndan başka varlık olduğunu ne görür, ne bilir. Tevhidin hakikatine eren Bir'den başkasını unutur.[110] Sufîlere göre Tevhid, Allah'tan başka birini var bilmemek, tanımamak ve bütün varlıkları, O'nun varlığında yok bilip, O'nun varlığıyla var olmaktır. Sufî için kâinat ve dünya, hakikate vasıl olabilmek için bir konak, bir vasıtadır. Oradaki fâni sevgilerle sevebilmek kabiliyetini kazandıktan sonra,

[110] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s.353.

vasıtayı terk edip gayeye koşar.[111] Hak fiilleriyle sâlike tecelli edince, sâlik bütün fiilleri Allah'tan görür ve "lâ fâile illâllah" der. Hak sâlike sıfatlarla tecelli edince, sâlik eşyayı ve O'nun sıfatlarını değil, yalnızca Allah'ı ve O'nun sıfatlarını görür, sıfatta mevsûfu temaşa eder. Hak sâlike zâtı ile tecelli edince, sâlik eşyanın zâtını değil, yalnızca mevcut olarak Allah'ı görür ve "lâ mevcûde illâllah" der. Vahdet-i vücûd ehlinin tevhidi budur. Bunlara fiil tevhidi, sıfat tevhidi, zât tevhidi denir ki fiilde fâili, isimde müsemmayı, sıfatta mevsûfu görmekten ibarettir.[112]

Gaybî Sun'ullah'ın tevhit inancının temelinde vahdet-i vücût ilkesi bulunur.

Allah insanlara zatıyla tecelli etmişitir. İnsanın sûreti Hakk'ın zâtından başka bir şey değildir. Bundan dolayı Allah'tan başka mevcut yoktur. Gaybî, bunu "de ki Allah birdir"[113] âyetini telmih ederek ispatlar:

Zât-ı Hakkum vasfum oldı "Kul huvve'llahu-ehad

Gaybîyem şânımda münzel "indehu ümmü'l-kitâb" (7/7)

Gaybî, benliğini Allah'ın birliğinde yok etmiştir:

Özün vahdetde yeksân eyle Gaybî

Bir ola sana tâ maglûb u gâlib (8/7)

Gönül, Allah'ın tevhidi davasını güdüp, aşkla vahdete erme yolunda çalışırsa, bütün sırlar ona açık olur ve keramet gösterir:

Gönül kim itdi vahdetde ikâmet

Revâdur eylerse keşf ü kerâmet(11/7)

Gaybî, kendini âlemin merkezinde görür. Vahdet davasını güden, tevhit yolunda ilerleyen Gaybî'nin sözü Hak sözüdür. Gaybî, Allah'ın birliğini ispattan ayrılmamaktadır.

Merkez-i 'âlemde şimdi nutk-ı vaktüz şüphesüz

Vahdet üzre devr ider her dem bizim pergârumuz (51/7)

---

[111] Mustafa GÜNEŞ, **Eşrefoğlu Rûmî Dîvânı**, Ankara 2000, s.74.
[112] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s.353.
[113] İhlas sûresi, âyet 1.

Vahdete talip olanlar, Allah'a aşk ile kavuşma yolunu seçerler. Aşk, sâlike şirk hastalığını yok etmek için en önemli ilaçtır.

Biz tabîb-i vahdetüz tiryâk-ı aşkı içerüz

Derd-i şirkden hasta vü mecrûha tîmârumuz (51/15)

Vahdet sırrından haberdar olanlar şirk davasını bırakıp, tevhit yolunu seçmelidir. Allah'a şirk koşmak boş amellerden başka bir şey değildir.

Sırr-ı vahdetden haberdâr oldun ise şirki ko

Nice bir bu lâ vü illâ niceye dek huy u hâ (2/6)

Dalga, denizden ayrı bir şey değildir. Dalganın varlığı denize bağlıdır. Denizsiz dalga düşünülmediği gibi, dalganın vücûdunu da denizden ayrı düşünmek mümkün değildir. Allah ile kesret arasındaki münasebet de aynıdır. Bütün oluşlar ve yaratılışlar Allah'ın zâtıyla ilgilidir. Varlık O'ndan ayrı değildir. Mevcûdât Allah'ın sıfatlarınının tecellisinden başka bir şey değildir.

Kesreti bu mümkinâtın 'ayn-ı vahdetdür şehâ

Bahr-ı zâtun 'aynıdur fehm eyle emvâc-ı sıfât (9/3)

Gaybî, vahdete ermek isteyen bir sûfidir. Benliğini yok edip, tevhit yolunda izzet bulmuştur:

Hilkât-ı evsâf-ı hakkanîyi biz hırka idüp

Tâc-ı gaybûbet ile vahdetde 'izzet bulmışuz (53/2)

Allah, bir ve eşsizdir. O'ndan başka mevcut yoktur. Sûfi, O'nun varlığıyla yok olur, O'nun varlığıyla var olur. Mevcûdât Allah'ın tecellisidir. Bundan dolayı benliğini yok edip tevhîde eremeyenlerin davası Allah'ın varlığına ve birliğine inanmama, yani dinsizliktir:

Kendüni yok Hakkı var bilmeyenün

İtdüği tevhîd degül ilhâd imiş (61/5)

Vahdete ulaşmanın tek yolu derviş olmaktır. Derviş olup, kalbi masivadan temizlemek gerekir:

Kalbin it halvet kalmasun zulmet

Bula gör vahdet derviş ol derviş (62/7)

Vahdete ulaşmanın yolu vahdet ehlinin sohbetlerine katılıp, gönlü masivadan temizlemektir. Ehl-i vahdet sohbetlerinden başka sohbetler, anlamı olmayan sözlerdir:

Ehl-i vahdet sohbetine cân u dilden tâlib ol

Mâ'adâ-yı ehl-i vahdet cümle söyler turrehât (9/9)

Pîre tâbi olup, pîrin sohbetlerine devam eden sûfi, sohbetlerden aldığı feyzlerle vahdete erer:

'Ömrüni sarf eyle bir dem sohbet-i pîrâne kim

Feyz-i sohbet tâ ki vire sana vahdetde sebât (9/10)

Vahdeti arzulayanlar gönlünü pîr sohbetleriyle temizlemelidir. Pîr sohbetinin verdiği cezbeyle sûfinin gözleri Allah aşkından dolar, yaş döker:

Vahdete râgıb olanın cânı

Gönlü pîrdedür çeşmi pür-nemdür (43/6)

Vahdete akılla ulaşılmaz. Vahdetin sırrına akılla varılamaz. Allah'a aşkla ulaşılır. Vahdetin verdiği zevk aşkla elde edilir:

Vahdet esrârı 'akla mübhemdür

Zevk iden bunı 'ışka mahremdür (43/1)

Vahdete aşk ile ulaşılır. Gönül ehl-i vahdetin sohbetleriyle temizlenir. Vahdete kavuşma arzusu, ehl-i vahdet meclisinden ayrı düşünülemez:

'Işkile vahdete düş olan cânlar

Bezm-i vahdetde bize tev'emdür (43/4)

Vahdet ehli Allah'a aşkla bağlanmıştır. Bedenleri ve ruhları ilahi nurla doludur. Nereye baksalar Allah'ı görürler. Onlara göre mevcûdâtta Allah'tan başka varlık yoktur. O'nun varlığı birdir, eşsizdir.

Vahdet davasını güdenler, tevhitten ayrılmazlar. "Benim Allah ile öyle anım olur ki…" [114] hadisi ışığında vahdet yolunda dâim olurlar:

Ehl-i vahdet zümresinün cism ü cânı nûr olur

Her neye baksa tecelli turtuğı yer Tûr olur (25/1)

" L îma'allah" remzi ancak bunlara dâ'im durur

Sanma bunlar bir nefes tevhîdden mehcûr olur (25/4)

2.1.1. Vahdet- Kesret

Birlikte çokluk, çoklukta birlik anlamına gelir. Vahdet ehline göre vahdet gerçek, kesret hayaldir. Bir olan varlığın çok görünmesi yalnızca bir görünüş meselesidir. Gerçek sûfi çoklukta birliği görür. [115]

Yukarıda vahdet-i vücûd bahsi anlatılırken varlıkların aslının Allah olduğunu belirtmiştik. Zahirdeki çokluk batında tektir. Mevcûdat Allah'ın tecellisi olup, O'nun zâtında bir araya gelir. Görülen âlem izafidir, mutlak varlığın yansımasıdır. Muhlukat yaratılmadan önce vahdet yurdunda bulunmaktaydı. Burada seyrederken "birlikten zuhur etmiş, imkân âlemine inmiştir. Buradan tekrar vahdete dönecektir."

Gaybî'nin şiirlerinde vahdet ve kesret mefhumları çoğu beyitte bir arada kullanılmıştır.

Kesret vahdetin aynasıdır. Bir olan varlığın çok görünmesi bir görünüş meselesidir. Çoklukta birlik gizlidir. Bilmeyen cahillere bu anlamsız gelir.

Vahdetün mir'âtıdur bu kesret kamû

Lîk nâdâna bu sır muğlâk durur (34/3)

Gaybî, vahdeti denize, kesreti ise denizde bulunan dalgalara benzetir. Mevcûdâtın çokluğu vahdetin kendisidir. Allah'ın sıfatlarının dalgası, O'nun zât denizinin parçasıdır:

[114] Acluni, **a.g.e.,** 2, 2169.
[115] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s.365.

Kesreti bu mümkinâtın ‘ayn-ı vahdetdür şehâ

Bahr-ı zâtun ‘aynıdur fehm eyle emvâc-ı sıfât (9/3)

Âlem, her türlü kusur, ayıp ve eksikliklerden âri ve Sübhan olan Allah’ın yansımasıdır. Tek olan O’dur. Birlik davasını dava edinen Gaybî günahlarını Allah aşkıyla temizler ve vahdete erer:

‘Aşk ile zenb-i vücûdı mahv it Gaybî yok ol

‘Âlem-i vahdetde birlik süresin Sübhân ile (112/5)

Hak kelâmını işitmeyen vahdete erişmez. Vahdete erişebilmek için her anı Allah’ı anmakla geçirmek gerekir:

İrmeyen mâhiyet-i nutka irişmez vahdete

Her dem ü her sâ’ati evrâd ü ezkâr eylese (110/18)

İnsan bir an bile vahdet-i Hakk’tan ayrılmamalıdır:

Hâb-ı bîdârında her ne kim görürse Hak diye

Vahdet-i Hakdan özün ayırma bir dem bir an (92/8)

Vahdetin parçası olan insan nefsini dizginlemeli ve kontrol edebilmelidir. Allah kelâmına tercüman olup, gün be gün yükselmelidir.

Nüsha-ı vahdet olan nefsine ta’lim eyleye

Gün-be-gün vire terakki Hakka ola tercemân (92/12)

Bir beyitte kesret zehir, vahdet ise şeker olarak düşünülür. Vahdet şekeri, kesret zehrine karışarak “ma’cûn-ı ekber” meydana getirmiştir:

Bu kesret zehrine mahlût olupdur sükker-i vahdet

‘Aceb ma’cûn-ı ekber yiyüp Gaybî huzur eyle (114/5)

Gaybî bir beyitte: Kesretim, vahdetimin yüzünü gizlemek için vardır. Zâhir ve bâtın, evvel ve âhir bendedir. Kesret (çokluk), tek olan vahdeti gizler. İnsan, ilahi nurun tecellisi olduğuna göre zâhir, bâtın,evvel, ahir Hakk’ın aynıdır:

Kesretümdür vahdetin yüzünü mestûr eyleyen

Zâhir ü bâtın benüm ûlâ vü uhrâ bendedür (29/7)

Gözündeki perdeyi kaldıran kişi, vahdetin kesret âleminin aynadaki yansıması olduğunu anlayacaktır:

Mümkinâtun her biri ‘âyine olup kendüye

Rûy-ı kesretten cemâlün gösterür bu şeş cihât (9/12)

Gönül hânesinden kötü düşüncelerini temizleyen kişi kesret âleminden vahdete eremez:

Hâne-i dilden havâtır nakşını mahv idene

Sanma kim kesret yüzünden görinen vahdet değül (80/6)

İnsan şüphe ve korkularından dolayı oluşan yetmiş bin perde kalkıp, göz açıldığında insan ilahi nurun tecellisi olduğunu anlar. Mevcûdât O’nun zâtında bir araya geldiği için sûfi kesretin vahdetin kendisi olduğunu keşfeder:

Dîde-i evhâmiyâna oldı yitmiş bin hicâb

Ehl-i keşfüz kesreti biz ‘ayn-ı vahdet bulmışuz (53/5)

Çoklukta birliği gören vahdetin sırrını keşfeder. Mevcûdâtın, mutlak varlığın bir yansıması olduğunu anlayan kişi şirkten kurtulur. Dünyadaki boş uğraşlardan vazgeçer:

Sırr-ı vahdetten haberdâr oldun ise şirki ko

Nicedir bu lâ vü illâ niceye dek hûyı hâ (4/4)

Vahdetin sırrına eren kesret âlemindeki devranını tamamlayarak, vahdet davasında dâim olur:

Nicedir bu ‘âlem-i kesretda devrân idesin

Merkez-i vahdetde kutb ol devr iden gelsün sana (4/5)

Tevhidin sırlarına vâkıf olup, mânâsını anlayan kişi sûret-i tevhidi bırakır:

Sûret-i tevhîdi ko, gel ma’nây-ı tevhîde ir

Kefetü’l-ma’nâ hüvallah ân ‘Aliyye’l-Murtazâ (4/3)

Halk, vahdetin sırlarını hep saklamıştır. Şimdi ilahi feyzin ve kâinatın sırlarını bilme zamanıdır. Gizli hiçbir şey kalmamalıdır:

Gerçi mestûr eylemişler vahdet esrârını halk

Nicesi mestûr ola keşf ile ‘irfân devridür (27/14)

Kesretin ne olduğunu anlayarak, vahdet yolunda ilerlemelidir. İlâhi aşkın cezbesinin verdiği coşkunlukla hasenâtı arttırmalıdır:

Râh-ı vahdet ihtiyâr it kesretün kaydını ko

Cezbe-i ‘aşk-ı ilâhi ile ihsân devridür (27/5)

Vahdet ilminin dilinden anlamayan, kesret aleminde boş konuşmaktan başka bir şeyle iştigal etmez:

Vahdet ‘ilminün dilinden bilmeyen

Sûret-i tûtide ol laklak durur (34/6)

Kesret âlemine dalıp, masivanın aldatıcı zevklerine kanmamak gerekir. Bunlardan kurtulmanın tek çaresi ehl-i vahdet zümresine tâbi olup, derviş olmaktır:

Kesrete dalma lezzete kalma

Boş şeyi alma derviş ol derviş (62/6)

Allah’ın birliğini kabul edip, ehl-i vahdet zümresine dahil olmalıdır. Vahdete tâlip olan kişi kesrette birliği arayıp bulur. Kesrette vahdeti bulan sûfi, Allah’a aşkla bağlanır ve ilâhi aşk yolundaki hiçbir çabası boşa gitmez:

Ehl-i vahdetden olagör gel hakîkat bi’âti

Tâ ki bu kesret içinde bulasın sen vahdeti

Bir ‘âmelde tâlibin gitmez bu yolda hayreti

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/9)

Ehl-i vahdet sohbetinde, her nefes vahdete tâlip olana vahdet şarabını sunarak, kendinden geçirmeli, zaman ve mekân sınırlarını aşırmalıdır:

Bâde-i vahdet suna hem sohbetine her nefes

Mest-i meczûb eyleyüp tayy itdüre kevn ü mekân (92/11)

Kesret âleminden çıkıp, vahdet âlemine varıldığı zaman, ilâhi sevgili, her nefes gönlü kendisine yönlendirir:

Vahdete ayak basup kesretten âzâd olalı

Her nefeste gönlümüz alur ele dildârumuz (51/13)

Câhil olan âlemin mânâsını anlayamadığından dolayı kesret âleminde kalmıştır. Kesrette sıkışıp kalan câhile iki âlem de cehennem olur:

Zann-ı câhil kim kaldı kesretde

İki ‘âlem ana bil cehenemdür (43/5)

2.1.2. Mâsivâ

Mâsivâ kesreti ifade eder. Allah’tan başka her şey mâsivâdır. Vahdetin birliğine inanan Gaybî, Hakk’tan başka varlığın olmadığına inanır. Buna göre mâsivâ, yani Hakk’tan başka şeyler izafidir. Gayrullah’ın vücûdu yoktur. Bize var görünen eşya, nefsimiz cihetiyledir.

Mâsivâ mefhumunun esâsında “yokluk” olduğunun bilincinde olan mutasavvıflar, gönülde tebellür eden sevginin Hakk’ın dışında bir şey için olamayacağını ileri sürmektedirler. Nitekim gönülde Allah’tan başka neyin sevgisi varsa, onun sevgilisi, hatta ilâhı odur. Bu yüzden kalpten mâsivâ putunun değiştirilmesi, sevginin hep Allah üzerinde yoğunlaşması büyük önem arzeder. Bu durumu şairimizde açıkça görmek mümkündür. [116]

Gaybî, beyitlerinde mâsivâ anlamında “gayr, sivâ, yalan, ağyar” gibi kelimeler kullanır.

Nefis tabiatı gereğince mâsivâya meyledip, ulvî âlemden yüz çevirir. Hoşuna giden şeylere yönelir. Bundan dolayı kalbi kötülük kaplar. Mâsivânın aldatıcılığından kalp temizlenerek, nefis şeytânî arzuların istilâsından kurtarılmış olur:

Nefs ü şeytan ü hevâ aldı dili

Mâsivâ kapladı bu cân ü dili

İrmez ise dâmen-i vasla eli

Kaldı bilmem nic’olur şeydâ gönül (86/2)

---

[116] Bilal KEMİKLİ, **Sun’ullah Gaybî Dîvânı**, **İnceleme-Metin**, İstanbul 2000, s.169,

Mâsivâdan ilgiyi kesip, tamamen Allah'a yönelmeli, gönül Allah'la bir olmalıdır. Bu da Allah'ın birliğini görüp, Ona aşkla bağlanmakla olur:

Masivâyı sil halvet olsun dil

Hakkı sende bil 'âşık ol 'âşık (72/3)

Allah'tan başkasına duyulan sevgi boştur. İnsanın kalbindeki kötülükler Allah sevgisi olmazsa temizlenemez:

Halvet, uzlet, inziva, yalnızlık, tek başına yaşamak, topluma karışmamak, ihtilat halinde olmamak anlamlarına gelir. Masivâdan ilgiyi kesip,Allah'a yönelmeli, gönülde Allah sevgisinden başka bir şey kalmamalıdır:

Halvet idüp masivâdan kalmayan tâlip değül

Bulmaya Rıdvân mülk-i âhre cennet değül (80/2)

Hakk'a cân u gönülden talip olup, kalpten masivâyı yok etmeli, Hakk'a kavuşmak için halvet edip, O'na gönülden bağlanmalıdır:

Masivâdan kalbüni kıl halvet it

Sırrına 'aşkdan çilâ vir celvet it

Hakk ile Hakk'dan Hakk'a sen vuslât it

Zikr-i Hakk'a cân ü dilden tâlib ol (84/5)

Pîr aşkı, sâlikin hakikatı öğrenmesinde en önemli yardımcıdır. İnsan-ı kâmil olan pîr, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmakla kulların Hakk'a açılan kapısı gibidir. Sâlikler ancak bu kapıdan Allah'a yol bulabilirler. Pîrin aşkı olmazsa insan Hakikaten ayrı kalacağından, pîr aşkından başka olan her şey masivâdır:

'Aşk-ı pîr oldu bu yolda reh-nümâ

Anun 'aşkı olmasa oldun cüdâ

'Aşk-ı pîrden gayrısıdur masivâ

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib ol (85/6)

Kalbinin Allah aşkı ile dolu olduğunu belirten şair, gönlünün masivâya kapalı olduğunu belirtir. Gönlüne Allah'tan başkasını koymamaktadır:

‘Aşk ile olmuşdur kalbümüz dâ’im

Mâsivâdan oldı cânumuz sâ’im

Hakkdan koku alur burnumuz dâ’im

Zâkir kullardanuz elhamdülillâh (113/3)

O, Allah’tan başkasını cihanda görmemektedir:

Hüdâdan gayrı görmezsem cihânda

Cihân baştan başa olur selâmet (11/8)

2.1.3. Tecelli

Aşikâr olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhur etmek mânâlarına gelir. Tasavvufta, gaybten gelen ve kalpte zahir olan nurlar[117] demektir. Daha doğrusu, Allah Teâlâ’nın arifin gönlünde zâhir olmasıdır.[118] Arif her şeyde Hakk’ı gören kişidir. Hatta O’nu her şeyin aynı gören kişidir. Arif mabudu Hakk’ın tecelli yeri olarak görür. Hakk için bir zuhur vardır.[119]

İnsanların ekserîsi hicâblara bürünmüştür. Allah Teâlâ ile kulları arasında yetmiş bin hicâb vardır. Mutasavvıflar yetmiş bin hicâbın yedi nefse tekabül ettiğini (nefs-i emare, nefs-i levvâme, nefs-i mülhime, nefs-i mütmainne, nefs-i râdiye, nefs-i merdiyye, nefs-i kâmile), Hak Teâlâ’nın yedi isminden birinin on bin hicâbı kaldırdığını, setr perdesi kalktıkça, ilâhi sırların açılıp, Hakk’ın tecellilerini müşahedenin gerçekleştiğini ifade ederler.[120]

Tecellinin üç hâli vardır. Zâtın tecellisi: Mukaşefe, zâtın sıfatının tecellisi: Nûr mahalli, zatın hükmünün tecellisi: Ahiret ve oradaki haller.

Zatın tecellisi: Mukaşefe sözü dünyada kalbin keşif makamına ulaşması ve kalb gözünün açılması mânâsına gelir.

Zâtın sıfatının tecellisi: Nûr mahalli, Allah’ın kudreti kula tecelli ederde kul O’ndan başkasından bir şey ummaz.

---

117 ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 341.
118 ERAYDIN, **a.g.e.,** s.197.
119 KARA, **a.g.e.,** s. 258.
120 ERAYDIN, **a.g.e.,**

Zâtın hükmünün tecellisi âhirette olur. O gün bir bölük insan cennete, başka bir bölük cehennemde olacaktır.[121]

Kâinatta görünenler Hakk'ın tecellisidir. Mevcut olan Hakk'tır ve O'nun birliği söz konusudur. Mevcûdât görünüşte hâdistir:

Bir vücûdun bâtınıdur o kadîm-i rûh-ı Hak

Hep tecellî-i Hudâdur hâdis olan zâhirâ (1/6)

Yaratılış süreklidir ve mevcudatta devr eder. Yaratılanlar Hakk'ın aynasının tezahürüdür:

Sûret-i misliyyesinde cilve eyler ol yine

Devr-i dâim bu tecelli üzre döner dâima (1/62)

Her oluşun bir tecelli olduğu ve yaratılışın sürekliği mevzusu başka bir beyitte şöyle dile getirilir:

Sanma anı kim tecellîsinde tekrâr eyleye

Nev-be-nev her neş'eden eyler tecellî dâimâ (1/63)

Dünyada görülen her şey hakikatte Hakk'ın tecellîsinden ibarettir:

Hakîkatde cihân bil ol cihândur

Tecellîden 'ibâretdür kamü şey (122/3)

Mevcûdât olarak görünen sûretler, Hakk'ın cemâlinin ve nurunun tecellileridir:

Hakâyıkdur bu sûretler yüzünün

Tecellîyât olupdur hep levâmi (69/2)

Hakk'a yönelen kalplerde, Allah'ın cemâli tecelli eder. Gönüllerinde masivâyı temizleyenler tecelliye mazhar olurlar. Allah'ın cemâl nuru gönülde tecelli edince, O'ndan başka her şey yok olur. Gönüle Hakk'tan başkasını koymak uygun olmaz:

---

[121] ULUDAĞ, **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, İstanbul, 1992 s. 180.

Gönüldür çün tecellîgâh-ı Hazret

Sivâ-yı Hak olur mı hiç münâsib (8/6)

İnsanın gerek rûhi ve gerekse rahmani tecelliye anlaması, kendi benliğini tanımasıyla mümkün olur. İnsan, kendini tanıyarak Hakk yolunda gece gündüz çalışması gereklidir. Çünkü yere göğe sığmayan Allah'ın nuru insân-ı kâmilin gönlüne tecelli etmiştir:

Gice gündüz sa'y idüp kendinden agâh olagör

Yire göğe sığmayan nûr-ı tecellâ sendedür (26/4)

İnsanların çoğu hicablara bürünmüştür. Allah ile kulları arasında yetmiş bin hicab vardır. Hicab perdesi kalktıkça ilahi sırlar açılıp, Hakk'ın tecellileri müşahede edilir. Şair bir beytinde benliğinde tecelli edenin yine kendi benliği olduğunu belirtir. Bu durumda kişi kendini tanıma sürecine girer. Bu tanımayla birlikte gönülde tecelli eden ilâhi nur, hakikatin idrakine mâni olan perdelerin ortadan kalkmasına imkân verir:

Bana benliksüz tecellî itdi bana benliğüm

Anun için ortadan ref'oldı yitmiş bin hicâb (7/3)

Şâir kendisinde tecelli edenin kutsal ruh olduğunu ileri sürer. Kutsî ruh, rûhü'l- kuds olarak bilinen Cebrail'dir. Gaybî kendisinin de açıkça tecelli edenin Cebrail olduğunu ateş, su, hava ve toprak suretinde görüldüğünü belirtir. Ateş, su, hava ve toprak insanın asıl maddesini oluşturan Anâsır-ı erba'a'dır. Ben her ne kadar ateş, su, hava ve topraktan meydana gelsem de, aslında bende tecelli eden kutsî ruhtur, demektedir.

Beyit varoluş sürecine de işaret etmektdir. Her şeyin varlığının esası rahmâni nefesten ibarettir. Şu halde kudsi ruhu, Cebrâil'in de ötesine doğrudan Rahman'la alakalı olarak düşünmek mümkündür. Bu düşünceyle şâirin düşünce sisteminin temelini oluşturan vücûdun birliği ilkesinden de hareketle beyti şu şekilde okumamız da mümkündür. Alem-i sagir ve alem-i kebir (kâinât) her ne kadar ateş, su, hava ve toprak olarak görünüyorsa da aslında, bütün bunlarda apaçık tecelli eyleyen Rahman'ın ruhudur.

Rûh-ı kudsîdür tecellî eyleyen bize ‘ayân

Sûretâ sana görindüm nâr u bâd u hâk u âb (7/4)

Allah’ın yaratması bir sona ulaşmadığı için tecellisi de devam etmektedir.

Yok tecellîsine âhir devri der zirâ ebed

Sırrı-ı devri zevk idersen keşf ola bu müşkilât (9/16)

Musâ peygamber kelâm (sıfat) tecellîsine mazhar olmakla, kelimullah lakabıyla anılır. Allah’ın yere göğe sığmayıp mü’min kulların kalbine sığması hadisinde istinaden tecellî mahallî olan Tûr, ledünnî anlayışla “gönül” şeklinde yorumlana gelmiştir. Vahdet ehlinin teni cânı nur olup, baktığı her şey Hakk’ın tecellîsinden ibarettir. Dolayısıyla o, Rahman’ı apaçık tecellîleriyle birlikte gördüğünden gönlün tecellî mekânı Tûr olur:

Ehl-i vahdet zümresinün cism ü cânı nûr olur

Her neye baksa tecellî turtuğı yer Tûr olur (25/1)

Tecellî sûfinin gönlünde meydana gelir. Sûfinin gönlü bedenin sarayıdır. Tenin has odası olan kalbi dünya nimetlerine ilgiden arındırarak, Hakk ile her an halvet halinde olmak gerekir:

Mücellâ it sarâ-yı has olan kalbi ta’alluktan

Bu rü’yetdür hakikatde garaz mi’râc-ı Hazretden (94/10)

Hakk Tea’la sûfinin gönlüne tecellî ettiğinden cismi Hakk’ın aynadaki yansıması ve ettiği sözler de Hakk kelâmı olacaktır:

Sana ta’lim eyledüm zât-ı tecellî sırrını

Sûretün ‘ayn-ı tecellî ayn-ı zât aldı sözün (79/2)

Gaybî tecellî ile alâkâlı bir beyitinde şöyle der: Zâhid Hakk’ı görücü gözle eğer bize bakarsa, bizim Hakk’ın tecellîsinden başka bir şey olmadığımızı görecektir:

Dîde-i Hak-bîn ile kılsan nazar zâhid bize

Remz ider Hakkın tecellîsin sana dîdârumuz (56/2)

Pîr irşad eden, manen yol gösteren kılavuz kişidir. Sâlikler pîr vasıtasıyla Allah'a ulaşan yolu bulabilirler. Bundan dolayı Hakk'ın tecellîsine mazhar olmak isteyen tâlib, pîre intisap etmelidir:

Ey tecellî cemâlin tâlibi

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib ol

Vey tesellî-i visâlün râgibi

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib (85/1)

2.1.4. Cemâl

Kelime olarak güzellik anlamında gelir. Tasavvufta âşıkın ısrarlı istek ve arzusu üzerine mâşukun kemâlleri izhar etmesidir.[122] Cemâl Allah'ın müşâhede-i ilmiye olarak, kendi zâtında ilk müşâhede ettiği ezeli bir sıfattır. O, müşâhede-i ayniye olarak yarattıklarından bu sıfatı görmek diledi, bunun üzerine ayna gibi kendi cemâlinin aynını görmek üzere âlemi yarattı. [123]

Gaybî, cemâl mefhumunu cemâl, Hak cemâli, cemâl-i âdem, cemâl-i Bâri, cemâl-i Hakk, tecellî-i cemâl, ayn-ı cemâl, cemâl-i sun'-i Rabbâni, cemâl-i nûr-ı yezdâni, cemâl-i pîr, gül cemâlün, nûr-ı cemâl kelime, terkip ve sıfatlarla kullanır. Aynı şekilde cemâl anlamında vech, yüz, dîdâr, âşık-ı didâr, didâr-ı cennet, dîdâr-ı Hakk, vech-i âdem, vech-i pak, arz-ı dîdâr, kelime, terkip ve deyimlerini kullanır.

Gaybî, "cemâl ve dîdâr" kavramlarını Vechullah karşılığında kullanmaktadır.

Her şeyin hakîkati Hakk'tır. "Nereye dönerseniz dönün Allah'ın yüzü oradadır."[124] âyetindeki ifade buna işaret eder. O, tüm şeylerde var olan Hakk'ın aynıdır. Eşyanın Hakk'la kaim olduğunu gören, her şeye Hakk'ın yüzünü görür.

"Semme vechullah" ile bildük dü'âlem 'ayn-ı Hak

Anun için bir şeye baş eymeden yok 'ârumuz (51/12)

---

[122] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 87.
[123] KEMİKLİ, **a.g.e.**, s.173.
[124] Bakara sûresi, ayet, 115.

Yaratılmışların her biri gerçek güzelliğin sahibi olan Hak için bir ayinedir. Allah mevcudat âlemindeki tecellîsinin her tarafından cemâlini göstermektedir. Hakk yarattığı varlıklarda kendi cemâlini müşahade etmektedir.

Mümkinâtun her biri 'âyine olup kendüye

Rû-yı kesretden cemâlün gösterür bu şeş cihât (9/2)

Allah yarattıklarında kendi cemâlini görmek istedi. Bunun üzerine mutlak güzelliğini ayna gibi görmek üzere kendi nûrundan âlemi yarattı. Bu Hakk'ın kemâlinin mazharıdır:

Nûr-ı Hakdur görinen nûr-ı cemâl

Anun içün yokdur ana hiç misâl

Budur ancak mazhar-ı küll-i kemâl

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib ol (85/3)

Gaybî, 'ariflere şöyle seslenir: İlâhi hakikâtleri anlamak için marifetullah yolunda ilerleyen ey 'arif, Allah kendi cemâlini insanın yüzüne tecellî ederek göstermiştir:

'Arş-ı dilde ma'rifet mi'rac iden 'ârifâ

Vech-i âdemden cemâlin gösteren Hakdur beğüm (88/3)

Hakk'ın cemâli en açık haliyle insanda tecellî etmektedir. İnsan bu gerçeğin farkına varmalıdır. Nitekim; Hak, gerçek olgunluğu ile insanda açığa çıkmaktadır. İnsan Allah'ın yaratmış olduğu bir eserdir ve cemâlini insanda göstermektedir:

Hak kemâliyle cemâlin sende izhâr eyledi

Sensin ol sun-ı ilâhi Hak cemâli sendedûr (24/2)

İnsanın cemâli Hak cemâli, ettiği her söz ise Hakk'ın kelâmıdır. Eğer cemâlullahı arzulayan ilâhi aşka tutkun âşık isen bu yolda cân u gönülden çalışmak gerekir:

Hak cemâlidür cemâlün Hak kelâmidur sözün

'Âşık-ı dîdâr iser ger bilmeğe sa'y it özün (79/1)

Hakiki anlamda Hakk'ın cemâlini idrak etmek isteyen âşıklar, zâhirini şeri'atla, kötü huylarını ise tarikâtle düzeltmelidir. Allah'ın cemâlini müşahade etmenin yolu aşktır:

Zâhirini pâk eylesün şeri'at

Bed-hûyların tebdîl etsün tarîkat

Hakk cemâlün görem dirsen hakîkat

Allah'a 'aşkile irmiş erenler (46/2)

Aşk ile gönül kitabını okuyup , Allah'ın cemâlinin gölgesi âlemin gelip geçici olduğunu anlamalıdır. Yaratanın cemâlini görememe nedeni olan kesret âleminin örtüsünü atamayanlar, gerçek âşık değillerdir:

Okuyup 'aşk ile gönül kitâbın

Unudup 'âlem-i sûret hisâbın

Cemâl-i Bariden kesret nikâbın

Dem-â-dem açmayan 'âşık değüldür (36/3)

Hak'ın cemâlini hakiki anlamda görmek için, Hakk'a aşkla bağlanıp, gönülden dilemekle olur:

Hakdan bize haber viren erenler

Gönülde işte bul Hakkı didiler

Hakkun cemâlini 'ayân görenler

Gönülde işte bul Hakkı didiler (32/1)

Vahdet suyundan içerek ölümsüzlüğe ulaşanlar, ölüm korkusundan kurtularak Hakk'ın cemâline ererler. Hakk'a aşık olanın yolundaki perdeler bir bir aralanır ve cemâlullaha kavuşur:

Vahdet âbından içenler Hızr u hayata irer

Giçüp mevtün korbusundan cemâl-i Hakka irer

Hakka âşık olanun olmaz ol yolunda perde

Ref'i hicâb ile gel dinmeden "vekîle men râk" (74/5)

Allah yolunda çalışıp, emek verenler ve gönülden Hakk'a âşık olanlar Hakk'ın cemâlini göreceklerdir:

Emek çekendür eren gönül evine giren

Hakkun cemâlini gören zamâne dervişeleri (123/12)

Gaybî bir beyitte:

"Kendini bilen Rabb'ini bilir" hadisini duyduğu andan itibaren inzivaya çekilip, nefsini terbiye etmek uğruna masivaya ilgiyi kesip, Allah'a yöneldiği için, Hakk'ın cemâlini müşahade edip, Allah'a kavuştuğunu belirtmektedir:

"Men 'aref bâbın nefs-i halvet bulmuşuz

Seyr idüp rûhun cemâlin zâta vuslat bulmuşuz (53/1)

Bazı beyitlerde cemâl ile birlikte celâl mefhumu bir arada kullanılmaktadır. Nitekim tasavvufi düşüncede, her cemâl için bir celâl olduğu düşünülmüştür. Bu da kâinâtın taayyünleri ile cemâlin perdelenmesidir. Her celâlin ardında, bir cemâl vardır. Allah celâl ve kahrıyla mevhum varlıkları ortadan kaldırır, böylece cemâlini ortaya çıkarır. Bu sebeple cemâlin aynıdır. [125]

Âlem Allah'ın celâl sıfatı ile cemâl sıfatının uyumundan var olmuştur:

Celâl ile cemâlün imtizâcında durur 'âlem

Bu dehr içre ne mahzûn ol dem-â-dem ne sürûr eyle (114/4)

Zamâne dervişleri her celâl için bir cemâl olduğunu göremediler. Allah'a özgü mutlak kemâli bilemediklerinden dolayı insân-ı kâmil mertebesine ulaşamamışlardır:

Büründiler celâli görmediler cemâli

Bilmediler kemâli zamâne dervişleri (128/21)

Allah'ın zâtının tecellîsi bazen celâl sıfatıyla, bazen de cemâl sıfatıyladır:

Gâh cemâl ü gâh celâldür cilvergâhı zâtumun

Cümle eşyâya mühîtem Kâf u Ankâ bendedûr (29/10)

---

[125] KEMİKLİ, **a.g.e.,** s.175.

2.1.5. Nişan, Bi- nişan-Lâ-mekân

Nişan; nam, san, iz, belirti anlamındadır. Bi-nişan namsız, adsız, sansız olma anlamlarına gelir. Tasavvufta zât-ı kibriyanın lâ taayyün (belirsizlik) mertebesi anlamında kullanılır.[126] Mutlak zat nişansızdır. Mutlak zâtın isim ve sıfatlardan tecellîleri ise "nişan" mefhumuyla ifade edilir. Nişan, âyet kelimesiyle de anlatılmaktadır. Allah'ın âyetleri (nişanları) nihayetsizdir. [127] O'nun en önemli âyeti insanın kendisidir. İnsan Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Hakk'ın cemâli insan-ı kamilin gönlünde tecellî etmiştir. Hakk cemâlini insanın yüzünde seyretmektedir. Bundan dolayı insanda baştan ayağa görünen Hakk'ın zâtıdır:

Hâsılı sensin vücûd-ı mutlaka mutlak nişân

Yirde gökde araduğun kendüzündür kendüzün (79/5)

Allah'ın mekâna ihtiyacı yoktur. Mekân maddi şeyler için söz konusudur. Allah, melekler, ruhlar mekâna ihtiyaç duymaz. Diğer bir ifadeyle mânâ ve ruhlar alemi mekânsızdır, lâ mekândır.[128] Allah nişansızdır, mekândan münezzehtir. Hakk ehli olanlar insanın vasfını, Hakk'ın vasıflarının aynası olduğunu bilir:

Vasf-ı âdem vasf-ı Hakdur ehl-i Hak olan bilür

Ma'nâda oldur bilürsin bî-nişân ü lâ-mekân (95/4)

Allah'ın yeryüzündeki en önemli nişânı Allah yolunun yolcusu ermişlerdir. Hakk'ın cemâli ermişlerde 'ayan olmuştur. Hakk'a ermek isteyen sâlikler, Hak dostlarını sevmedikçe Allah'a kavuşamazlar:

Erdür hemân Hakka nişan Hak anda olmışdur 'ayân

Hak sevgisini Gaybî hemân dostını sevmek dürür (33/5)

Gerçek mürşit yüzünde bî-nişânın tecelli ettiği ve her an Hakkı hatırlatan kimselerdir:

Mürşîd oldur ki dem-â-dem Hakkı eyleye 'ayân

Vech-i pâkinde tecellî eyleye ol bî-nişân (92/1)

---

[126] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 78.
[127] TATÇI, **a.g.e.,** s. 234.
[128] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 225.

Bir beyitte Gaybî:

"Sözlerimiz nişansız ve mekândan münezzeh olan Allah'ın sıfatlarını anlatıp doğrular. Bundan dolayı ilâhi aşka talip olmayanlar bizim sözlerimizi anlayamazlar." Demektedir:

Bî-nişân u lâ-mekân evsâfınun tahkîkidür

Mâ'adâ-yı ehl-i ezvâk anlamaz gûftârumuz (51/6)

Mekândan münezzeh olan ve mekâna ihtiyaç duymayan Allah yere göğe sığmaz. Ama insan-ı kâmilin gönlünü mekân tutmuştur.

Hiç kitâbu'llah- nâtık olduğın anlar mısın?

Yere göğe sığmayan kalbün evin itdi mekân (95/3)

2.1.6. Sır (Esrâr), Râz

Gizem esrâr. Tasavvufta mânâ itibariyle mevcut olan var-yok arası kapalılık. Hakk'ın gâib hâle getirip, halka bildirmediği şey. Ruh gibi, insan bedenine tevdi edilen latife. Kalp, ruh ve sır sıralamasında sır ruhtan sonra gelir. Ve ondan daha latiftir. Kalp marifet, ruh muhabbet, sır temaşa mahallidir. Bu anlamda sır ruhun ruhudur. Gönül ehlinden ve keşf sahiplerinden başkasının idrak edemediği hususlar, tasavvufî duygular ve bilgiler. [129]

Sır, gönülde mekân tutmuştur. Allah'ın zatı hususunda zikredilen bir kavramdır. Bu kavramın anlaşılması "hal" makamında mümkün olacaktır. Sır, zevk yoluyla elde edildiği için dille anlatılmaz. İlme, kitâba sığmaz ve hikmet ile elde edilmez.[130]

Sır, Allah'ın zatı ile zikredilen bir kavramdır. Sır akılla anlaşılmaz. Zâtın sırrına erenler vahdete aşkla kavuşurlar. Sırrın verdiği hazza ulaşırlar:

Vahdet esrârı 'akla mübhemdür

Zevk iden bunı 'ışka mahremdür (43/1)

Gönlünde Allah'a kavuşmanın hakikatının sırrını duyan sûfînin gönlü ateşle dolmuştur. Ona iki âlemde bir tecellî mekânı olmuştur:

---

[129] **a.g.e.**, s. 313.
[130] TATÇI, **a.g.e.,** s. 234.

Hakîkat-ı sırr-ı tevhîdi tuyana

Dü 'âlem bir tecellî bir kabesdür (40/5)

Varlık birdir. Alem o varlığın bir tecellî sahasıdır. Yalnız bu tecellîde bir ortaya çıkış (taayyün) dereceleri vardır. Taayyün belirme, ortaya çıkma, müşahhas hale gelme anlamındadır. Hakk'ın zâtında her şey vardır, ama belirsiz olarak vardır. Şeylerin ondan zuhur ve tecelli yoluyla çıkışları bir taayyün şeklinde kendini gösterir.

Lâ taayyün meydana çıkmamak, tenezzül ve tezahür etmemek demektir. Bu mertebe her şeyden boş olma manâsına gelen "Hâk" makamıdır. Bu mertebede zât-ı ulûhiyette bütün isimler ve sıfatlar yok olmuştur. Bu sebeple, burada nispet ve suûnlar sırf zâtın aynıdırlar.

Varoluş süreci (taayyün) başlamıştır. Bu sürecin tamamlanması halinde Mutlak Hüsn lâ taayyün (sırr-ı â'mâ) halinden isim ve sıfatlarının tecellîsiyle zuhur edecek ve "gizli hazine" (bkz. Hadis) ortaya çıkacaktır:[131]

Lâ-cerem düşdi sefer bu iktizâ ola tamâm

"Kenz-i Mahfî" feth olup mekşûf ola sırr-ı 'amâ' (1/9)

Devir nazariyesinin anlatıldığı, varoluşun ele alındığı kasidenin sonunda Gaybî: Sırları açığa çıkardığını, eğer lâyık görülürse kasidenin isminin "sırların ortaya çıkarılması" anlamında Keşf'ül-Gıtâ olduğunu belirtmektedir:

Bu kasidem ile Gaybî keşf-i esrar eyledün

Lâyık olursa dinile nâmına Keşfü'l-gıtâ (1/98)

Allah aşkının verdiği lezzet sûfiyi sarhoş eder. Hakk'ın sırlarında vâkıf olunur ise gerçek bahtiyarlığa kavuşulur, cümle âlem ona hayran olur:

Hubb-ı zatuyla mükeyyef ol ki mestânlık budur

Vâkıf-ı esrâr-ı Hak ol işte hayrânlık budur (41/1)

İnsan-ı kâmil derecesindekiler Hakk'ın sırlarına mazhar olurlar. Onlar ilahî nurun mevcudattaki tecellîsidirler. Bu insana bahşedilmiş en yüce şereftir:

---

[131] KEMİKLİ, **a.g.e.,** s. 178.

Sırr-ı muğlak metn-i haksın sana yetmez mi bu şân

Hep kitâb-ı âsumânî seni şerh eyler hemân (95/1)

Hakk'ın tam sırlarına baştan başa mazhar olup gönlünden gizleyenler, ilâhî aşkın cezbeyle sırlarını açığa çıkarmadıkça keşf-i esrar edemezler:

Gelmedikçe devr-i sırrı nutka hem-sır olamaz

Mahzen-i kalbin ser-âser cümle esrâr eylese (110/3)

Mahlukatın var olma sebebini anlayamayanlar küfür içindedirler. Allah'ın varlığını bilmek isteyip, iman edecekler keşf ehlinin meclisinde bulunmalıdırlar.

Sırr-ı cism ü cânı idrak itmeyen küfr içredür

Zâtın idrâk ile îmân isteyen gelsün berü (106/3)

Gaybî bir beyitinde; varlığımız Allah'ın zâtının tecellîsidir. Bu sırrı anlayamayanlar bize her gözle bakmasınlar der:

Cilvegâh-ı zât-ı Hakdur heykel-i mâhsulümüz

Sırrımuz fehm itmeden her bakmasun ağyârumuz (51/10)

Allah'tan başka varlık olmadığına, mahlûkatın zâtının bir aynası olduğu şuuruna lâyık olan arifler ancak bizi anlar. Bu sırrı keşf eden âriflerden başka dostluğumuz da yoktur:

Kande ise 'ârif-i billâh olandur yârumuz

Aşinâ-yı ders-i vahdet mahrem-i esrârumuz (5/11)

İnsanlar, yaratılmışların özüdür. İlâhi nurun aynasıdır. Allah fiil ve sıfatları vasıtasıyla bütün mahlukatta değişmeksizin görünür. Yaratılış sırrını anlayanlar, gönlün Allah'ın tecellî mahalli olduğunu bilirler. Sırrı anlamanın başka bir yolu da insanın kendini tanımasıyla olur:

Ferd-i câmî'dür vücûdum cümle eşyâ bendedür

Yani ism-i âzam ı sırr-ı müdemmâ bendedür (29/11)

Müşahade ile sırra vâkıf olmak vahdet dersini almakla mümkün olur:

Dersi vahdetden almayan Gaybî

Râz-ı Hak ana sanma mülhemdür (43/7)

Allah tarafından sâlikin gönlüne konulan ilhamlar, Allah'ın zât ve sıfatlarının sıfatlarına vâkıf olanlar tarafından bilinir. İnsan olmanın yollarından biri de gaybın sırlarını öğrenmektir:

Feyz-i Hak gayb irlerinden olur 'âleme

Râz-ı gabya muttali' ol sen de âdem ola gör (47/2)

Kişi gerçek anlamda vahdeti idrâk ederse, cümle sırlara vâkıf olur, keşf-i esrâr eder:

Kendünü yok Hakkı var anlayacak Hakke'l yakîn

Keşf olur cümle serâ'ir vasf olan tüblâ budur (50/4)

Gönlün sırlarını duymak için masivayı terk etmek gerekir. İlâhi aşkın derdine düşenler, varlığını Allah yolunda harcarlar. Benliğini yok edip, gönlün sırlarına vâkıf olurlar:

Gaybî virenler varını duydu Hakkın esrârını

Bu günü gör ko yarını 'aşk derdine düşmek gerek (78/5)

Kişi, ahlâkını ve davranışlarını düzeltip, gönlünü bütün kirlerden temizlemelidir. O zaman iki dünyanın sırrı kalbine yer eder:

Kavl ü fi'l ü hulkı tehzib eyleyüp safi kıla

'Aks ola ayine-i kalbine sırrı-ıdü cihân (92/10)

Nitekim zamane dervişleri gönlündeki kirleri temizleyemediklerinden dolayı hakikat sırrına vâkıf olup, hakikatleri anlayamazlar:

Anlamadı er sırrın 'avrat iken dir erüm

Silmedü gönül kirin zamâne dervişleri (123/8)

İnsan bütün sırlara vâkıf olsa da, vâkıf olduğu sırları hiçbir zaman halka üstünlük olarak göstermemelidir. Hatta bunu iyi korumak, saklamak gerekir:

Hakîkat cümle sırra ‘ârif ola

Velâkin halka göstere ta’arruf (71/7)

Ne hâli ne kâli ko olagör mecma’ül Bahreyn

Tenün şer’e muvafık kıl dilsün sırra kubür eyle (114/3)

2.1.7. Gönül

Tasavvuf düşüncesinin en temel mefhumlarından biridir.

Gönül, tasavvûfi hayatın merkezini teşkil eder. Bütün Bâtıni faaliyetler gönülde meydana gelir. Kur’ân-ı Kerim’de kıyamet günü Allah’ın huzuruna “selim bir kalp ile gelenler, müstesna bir yere sahiptirler”. (Bkz. Şuarâ sûresi, âyet 89). Yine Kur’ân’da, Hz. Mûsa, “Rabbim göğsümü aç!” (Tâhâ sûresi, âyet 55) diye dua ettiği halde; Hz. Peygamber “senin göğsünü açmadık mı?” hitabına (Bkz. İnşirah sûresi , âyet 1) mazhar olmuştur. Bu iki peygamberin kalbî makamları, iki ayrı makamın hususiyetlerini ortaya koymaktadır.[132]

Gönül (kalb, fuad, yürek) umumî kanaata göre Hakk’ın nazargâhı, Bâtınî, idrak merkezidir. Hz. Peygamber’e göğsüyle ilgili hitap da bunun delili olmaktadır. Gönül, Allah’ın tecellî mahalli olmakla birlikte, O bazen mutmain olmayan, bazen mühürlenen, bazen hastalanan, katılaşan ve kibirlenen tavırlarıyla da ortaya çıkabilmektedir. Gönlün bu tavırları, Kur’an’da ayrı ayrı dile getirilmiştir.[133]

Hakk’ın insana yapacağı en büyük iyilik, insanın da Allah’tan beklediği lütûf, cehalet perdesini kaldırması ve gönlü Hakk ilmiyle doldurmasıdır. Çünkü kalp, ma’rifetin mahallidir:

Cehâlet perdesin kaldur ‘inayet eyle yâ Mevlâ

Ma’ârifle dili doldur ‘inâyet eyle yâ Mevlâ (3/1)

Gönül mefhumu bazı beyitlerde cân ile birlikte kullanılır. Gönül Allah’ın tecellî mahallidir. Gönülde Allah’tan başkasının ikamet etmesi uygun olmaz. Bundan dolayı, gönül masivadan arındırılmalıdır:

---

[132] TATÇI, **a.g.e.,** s. 236.
[133] **a.g.e.**, s. 236.

Gönüldür çün tecellîgah-ı Hazret

Sivây-ı Hak olur mı hiç münâsib (8/6)

Gönül, ezeli aşkı kendine hoca edinmiştir. Ma'rifet mahallî olan gönül, Hakk'ın ilhamında açık olanlar için "kitapların anası" dır. Ümmü'l kitap ilk akıl, zâtın aslının hakikati anlamlarında kullandığı gibi, Arş'ın üstündeki kaza ve kader levhası olan "levh-i mahfuz" anlamında da kulanılmaktadır: (bkz. Âl-i İmrân sûresi, âyet 7) [134]

Hâcemüz 'aşk-ı ezeldür bize andandur hitâb

Dersümüz ilhâm-ı Hakdur gönlümüz ümmü'l-kitâb (6/1)

Sabah akşam gönül Hakk'la beraber olup, Hakk'a erişirse,dil, bütün mahlukların rızkını veren, kullarının kapalı işlerini açıp, iyilik eden Allah'a tercüman olur. Allah'ı gönülden duyan, her an Allah'ı zikredüp O'nu anar:

Subhu mesâ gönlün Hakkıla olursa

Tercemân-ı lisân söyler yâ Rezzâk yâ Fettâh (15/5)

Hayır gözeterek Allah'la bir olunursa, gönül her gece Allah'ı anarak sabah eder:

Niyet-i hayr ile merkez-i Hakkda olur

Mürg-i dil Hakk Hak deyü eyler hem sabâh (15/6)

Gönül Allah'ın arş ve kürsüsünü mekân ederse; insanlara Hak ve hakikatleri anlatarak, onları doğru yola iletir.

'Arş u Kürsîyi makâm idince gönül

Va'z Hakdur olur va'âza miftâh (15/7)

Arş tecellî mahallidir. Allah'ın arşı kâmil insanın kalbidir. Bundan dolayı Allah dostlarının gönülleri, Allah'ın arşı ve kürsüsüdür. Hakk yolundan ayrılmayan, Hakk'a dost olanların mekânları da cennet olacaktır:

Hak dostlarınun gönülleri 'arş ü kürsidür hemân

'Arşda uçanların gönülleri bil 'âkibet gülzâr olur (39/3)

---

[134] KEMİKLİ, **a.g.e.,** s.181.

Masiva kirlerinden temizlenmiş bir gönül, Hakk'ın evidir:

Hane-i Hakdur gönül kim hânedân-ı nutk-ı pâk

Cilve-i Hakk nutk iledür 'ârz-ı didâr eylese (110/10)

Yerlere, göklere sığmayan Allah, mü'min kulunun kalbine sığdığından, O'nun esas arşı ve istiva ettiği varlık kâmil insanın kalbidir:

Sığmayup arz u semâya gönlüne sığdı nutuk

Var kıyas it kim olur nutkun cân kime yâr eylese (110/9)

Allah kâmil insanın gönlüne sığarak orasını kendine durak edinmiştir. Hakk'ın durağı olan insanın kalbini kırmayıp, incitmemek gerekir:

Yire göğe sığmıyan Hallâk'a bak

Gönle sığmış anı etmiş ol turak

Her 'emelden olayım Gaybî ırak

Tek hemân benden gönül insinmesün (97/7)

Gönlün mahiyetini anlamak isteyenlere, cemaat her zaman tabi' olmuştur:

Gönül cemi'iyyetin tahsil idene

Dem-â-dem hazır olmışdur cemâ'at (11/6)

Gönül, Allah'tan başka bir varlık olmadığına ve mevcûdatın Allah'ın nurunun bir görüntüsü, aynası olduğunu anlayıp, vahdete kavuşursa keşf ü kerâmet gösterir:

Gönül kim itdi vahdetde ikâmet

Revâdur eylerse keşf ü kerâmet (11/7)

Vahdetde kavuşup, masivadan uzak durulursa, gönül her an Allah'la bir olur:

Vahdete ayak basup kesretten âzâd olalı

Her nefesde gönlümüz alur ele dildârumuz (51/13)

Gönül tüm keder ve sıkntılardan kurtulup, temizlenirse Allah'ın ihsanı her an kâmil insanın üzerine olacaktır:

Mücellâ olsa dil levh-i kederden

Dem â dem ‘aks ura ’ilm-i mevâhib (8/3)

Allah'a inanan, imân ehline temiz bir kalıp, silah olur. Temiz bir kalple Allah rızası için oruç tutup namaz kılan kişinin dine olan bağlılığı artar. O zaman insan kurtuluşa erer:

Ehl-i imâna pâk gönüldür dâim silâh

Zâhiri savm ü salâtdur bâtını nûr-ı salâh (15/1)

Allah'a temiz bir kalple ve aşkla bağlanmayanın yaptığı bütün ibadetler tamam olmaz:

Gönül kim onda yok ‘aşka itâ‘at

Tamâm olmaz bilin anda ibâdet (11/1)

İnsan, ilahi aşka tutulup, Allah'a gönülden bağlanırsa, onun iyilikleri çoğalır ve kişi, kurtuluşa erer:

Lâzım mü'mine gönülden silâh gönülde bulınur ise salâh

İki dürli vechi var bil onun birisi salâh birisi felâh (14/1)

Gönül kendini aşkla temizlemediyse, hakikat o ki onu yedi denizin suyuyla temizlemeye çalışsa da pâk olmaz:

Yidi deryâ hakikât eylemez pâk

Gönül kim bulmaya ‘aşkdan tahâret (11/5)

Muhabbet gönüldeki ve candaki gam ve kederi yok eder:

Muhabbet râhat-ı rûh-ı cihândur

Dil ü cân gam-güsârıdur muhabbet (10/14)

Vahdet ehlinin sohbetlerine gönülden talip olup, meclislerinde bulunmak gerekir. Çünkü vahdet ehli dışındakilerin bütün sohbetleri saçma sapan sözlerden ibarettir:

Ehl-i vahdet sohbetine caân u dilden tâlib ol

Mâ'adâ-yı ehl-i vahdet cümle söyler turrehât (9/9)

Bir beyitte Gaybî şöyle der: Bize Hakk'ı anlatan vahdete ermiş ve cemâlullaha kavuşmuş olan erenler, Hakk'ı gönülden isteyip, aşkla bulmamızı istediler:

Hakdan bize haber viren erenler

Gönülde iste bul Hakkı didiler

Hakkun cemâlini 'ayân görenler

Gönülde iste bul Hakkı didiler (32/1)

Gönül Hakk'ın gizli bir ilidir. Bu ilden haber verenler gerçekten veli olanlardır. Hakk'a ulaşmak isteyen salik için yegâne yol gönül yoludur:

Gönül ili Hakkun gizli ilidür

Andan haber viren gerçek velîdür

Gaybî Hakkun yolı gönül yolıdur

Gönülde iste bul Hakkı didiler (32/5)

Ma'rifet erbabına cân u gönülden hizmet etmek gerekir. Çünkü evliya ve enbiyanın şefaatlarına mazhar olabilmek için bu gereklidir:

Hizmet eyle cân ü dilden vü erbâbına

Kim şefâ'at mazharıdur evliyâ vü enbiyâ' (1/97)

Bir beyitte gönül fidana benzetilir. Aşılanmamış bir dağ ağacı olarak kalmamak için kişi kendi bildikleriyle yetinmeyip, gönülden pîre talip olmak gerekir. Bağban-ı pîr insân-ı kâmildir. O sâlikin olgunlaşmasını ve ma'rifet yolunda ilerlemesini sağlayan mürşittir:

Bağbân-ı pîre vir gönlün fidânun aşlasun

Kendü bişdüğünle kalup olma bir kûhî şeçer (35/2)

Allah'a aşk ile sefer edip, kişi benliğin perdelerini ortadan kaldırmalıdır. O zaman insân-ı kâmil mertebesine kavuşabilir:

Tâlib isen cân u dilden ‘aşk ile eyle sefer

Ref‘ ola benlik hicâbı alasın Hakdan haber (35/1)

Vahdete kavuşmak isteyenin cânı ve gönlü pîre sıkı sıkıya bağlıdır. Pîr sohbetlerinin verdiği cezbe ile gözleri her an yaş dökmektedir:

Vahdete râgıb olanun cânı

Gönlü pîrdedür çeşmi pür-nemdür (43/6)

İnsân-ı kâmil mertebesine ulaşanlar ilahi aşk yolunda emek harcayanlardır. Cemâlullahı temâşa edenler de vahdet yolunda çalışan şeyhin dervişleridir:

Emek çekedür eren gönül evine giren

Hakkun cemâlin gören zamâne dervişleri (123/12)

Gaybîye göre zamane dervişleri Allah aşkından gözyaşı dökmez, yanıp tutuşmazlar. Şeyhe tabi’ olmayıp gönül vermezler:

Gice gündüz ağlamaz cân ü ciğer dağlamaz

Ere gönül bağlamaz zamâne dervişleri (123/15)

2.1.8. Aşk

Müfrit muhabbet, aşırı sevgi anlamına gelir. Tasavvufta, sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına alması, varlığın aslı ve yaratılış sebebi. Sûfiler sevgiyi (hub, muhabbet) genellikle çeşitli kısımlara ayırırlar. Çoğu kez de en tepeye aşkı koyarlar, aşkı sevginin en mükemmel şekli sayarlar.[135]

Aşk, muhabbetin seveni kavraması, bütün vücûduna yayılması, âdetâ onu sarmaşık dalları gibi kucaklamasıdır. Aşk her durum ve hâliyle insanı Hakk’ı götüren yoldur. O, ister sufî arzulardan uzak iki insan arasında duyulan mecâzî aşk olsun, ister Allah Teâlâ ile kul arasındaki gerçek aşk derecesini bulsun, neticesi aynıdır. Hakîkate mecaz köprüsünden ulaşıldığına göre, mecâzî aşk da kulu er geç Mevlâ’sına kavuşturur. Cânı, cânânda arayan, hiçliği tadan, mâsivayı gönülden çıkarıp atan insanlar, târih

---

[135] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 50

boyunca gönüller tahtında saltanat kurmuşlardır. Ferhat'a dağları deldiren, Mecnûn'u çöllerde gezdiren aşk hakîki aşka yol olmuştur.[136]

Aşk, sevmenin ne olduğunu öğreten, ferâgat ve fedâkârlığın yolarını gösteren, gönülleri od'a yanmaya mûtad eyleyen bir lütûftur. Nefis, bizim emel ve neticesi olan elemlerimizin müsebibi, aynı zamanda hayâl kaynağımızdır. Bizde olan her şey gerçekte Allah Teâlâ'nındır. Mâsiva denilen mevhum varlık, hakîkatde "adem" dir. Nefsi dine râm, dîni nefs için vicdan kılmak aşk vâsıtasıyla gerçekleşir. Yokluğun karanlığını gidererek, bizi mutlak güzelliğe, ilâhi macerâya ulaştıracak ancak aşktır. Aşk yolu uzun, meşakkatli, tehlikeli ve zordur. O makâma ulaşan hiçlikten ve serden kurtulur. Her şeyde mutlak güzelliği görür (hüsn-i mutlak). Gönlüne baktığı zaman, orada mutlak vücûttan başka bir şey hissetmez.[137]

Aşk, cânda bulunur. O, öyle bir cevherdir ki, kaynağı sadece Allah'tır. İnsanın yaratış gâyesi, seyr-i cemâl, kesb-i kemâldir. Kâmil insan baktığı her yerde bu ilâhi hikmeti ve ulvî güzelliği gören kimsedir. [138]

Gaybî'nin biat anlayışında aşk ve muhabbetin önemli bir yeri vardır. O'na göre muhabbetin aslı zâttır. Muhabbet, Hak tâlibi olan kişiyi, Allah'ın zâtına götürürken, âmellerin aslı sıfat olduğu için, kişiyi Allah'ın sıfatlarına götürür. Vahdete ulaşmanın en emin yolu aşk ve muhabbettir.[139]

Gaybî aşk konusunu hem şiir hem de nesir olarak defalarca değişik açılardan birçok konu ile irtibatlandırarak anlatmıştır. Eserlerinin en temel konusunu teşkil eden ilâhi aşk, ona göre gerçek mürşittir. Ma'rifetullah ancak aşkla gerçekleşir. İlâhi aşk insana bilmediklerini öğreten gerçek bir mübelliğdir. Hak varlığıyla var olmanın yeğâne yolu aşk-ı ilâhidir. Mutasavvıflara göre en büyük günah Allah'ın varlığı karşısında varlık iddia etmesidir. bu türlü bir günahtan ilâhi aşk yaşamadan kurtulmak mümkün değildir.[140]

---

[136] ERAYDIN, **a.g.e.,** s.203.
[137] **a.g.e,** s.204.
[138] DOĞAN, **a.g.e.**, s.62.
[139] **a.g.e.**, s.62.
[140] **a.g.e.**, s.62.

Aşkın aslı ilâhi aşktır. Aşk, Hakk'a tâlip olan kişiyi Allah'ın zâtına götürür. Vahdete kavuşmanın en emin yolu aşktır. Bundan dolayı aşk, sâliki Allah'a ulaştıran doğru yoldur ve Hakk'ı gönülde bulabilmek için aşka sıkı sıkıya sarılmak gerekir:

'Aşkdur Allah'a toğru yol 'aşka pek yapış Hakk'ı bul

'Aşk sultândur gayrisi kul 'aşk ile dut pîr eteğin (99/3)

Âlem aşkla var olmuştur. Mutlak varlık olan Allah, âlemi kendi cemâlini seyretmek düşüncesiyle yaratmıştır. Allah mutlak hüsn sahibidir. Varoluştan önce (la ta'ayyün), Hakk henüz izhar edilmemiş Hüsn ve Celâli ile mevcuttu. Tarifi mümkün olmayan Hüsn-i mutlak, tek başına etrafa nur saçıyordu. O'nun güzelliğine bakıp vecde gelecek göz bulunmadığı için, cemâlinin heyecanı ile cezbeye düşecek gönülde mevcut değildi. İşte mevcûdâtın yaratılış gerçeği budur:

'Âlem-i cândan takâzâ kopdı zât-ı 'aşkına

Ekmel-i sûretde kendü hüsnini seyr ide tâ (1/8)

Sûfilere göre, kâinatın ilk yaratılışında aşk ve muhabbet vardır. Bir hadiste Ben bilinmeyen gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim. Onlar beni bilmesini ben de onları bileyim diye varlıkları yarattım." [141] diyen Allah, âlemi aşk üzerine yaratmıştır.

Cümle enbiyâ'nın 'aşkdur hep yolı

Bütün evliyânun 'aşkdur hep hâli

'Aşksuz olmak yokdur bir kimse velî

Allah'a 'aşk ile irmiş erenler (46/4)

Gerçek kemâl ve güzellik Allah'ta bulunur. Diğer varlıklarda bulunan kemâl ve güzellik geçicidir, izâfidir. Öyle ise sevilecek olan tek varlık Allah'tır. Gönüllerde O'nun aşkından başka bir aşk barınmamalıdır:

Hak yolu 'aşkdur didi çün kâmilîn-i vâsilîn

Berzâhîler didiler kim Hakka yol esmâ'dadur (37/3)

---

[141] Aclûni. **a.g.e.,** II. 121.

Hak varlığıyla var olmanın yegane yolu, aşk-ı ilâhidir. İlâhi aşk, insana bilmediklerini öğreten gerçek bir öğretmendir. Kalp, gönül, ümmü'l kitaptır. İlk örneği elest bezminde tadılan ilâhi aşk, hocaların hocasıdır:

Hâcemüz 'aşk-ı ezeldür bize andandur hitâb

Dersümüz ilhâm-ı Hakdur gönlümüz ümmü'l-kitâb (6/1)

Allah'a aşk ile bağlananlar doğru yolu bulmuşlardır. İlâhi aşka râm olanlar Hak ile bir olmuş sâliklerdir:

'Işkı kim buldı yolı toğrıldı

hak ile oldu 'âşık ol 'âşık (72/6)

Gönüller aşk ile irşad olurlar (61/2). Âşık olup, Allah yolunda yürüyen sâlikin, Allah'tan başka her şeyi terk edip, gönlünü temizlemesi gerekir.

Gayriyi terk it 'ışk yolına git

Sana baş öğüd 'âşık ol 'âşık (72/2)

Sâlik, vücûdunun her zerresini âşkla yok edip, benliğini mahvetmelidir. Ancak o zaman bütün sırlara mazhar olur:

Vücûdun zerresin 'aşk ile mahv it

Sana hazır ola hep cümle gâib (8/4)

İlâhi aşka tâlip olanların, ölümsüzlüğe erip bâki olabilmeleri için benliğini yok edip, gelip geçici olan bu dünyadan vazgeçmeleri gerekir:

'Aşk ile mahv-ı vücûd it geç geçenden fâriğ ol

'Aşk-ı Hakdan gayrıda yokdur bekâ ile hulûd (17/8)

İlâhî aşka talip olan sûfi Allah'a aşkla bağlanmalıdır. Âşık mâşukta fani olup, kendisi de dahil olmak üzere O'ndan başkasını görmemeli, benliği ortadan kaldırmalıdır. O zaman âşık ilâhî sırra mazhar olur:

Tâlib isen cân u dilden 'aşk ile eyle sefer

Ref' ola benlik hicâbı olasın Hakdan haber (35/1)

Kişi ölmeden evvel nefsini öldürüp, Hakk'a aşkla bağlanırsa, 'âşk-ı ilâhi onun için cân olur:

Ölmezden evvel kim ölür Gaybî hayatı ol bulur

'Aşk cân yirine cân olur Hak yolına gidenlere (109/7)

Benlik, kişinin her şeyi kendisine bağladığı ve dayandırdığı gerçektir. Kulun benliği yoktur, Hakk'ın benliği vardır. Zîra ondaki her şey Mevlâ'sına aittir. Sûfi benliğinden uzaklaşarak Allah'a yaklaşmalıdır. Vahdete ulaşmak isteyen için aşk ve muhabbet ona Burak olur:

Benlüğini elden bırak sen senden olagör ırak

'Aşk u muhabbetdür Burâk Hak yoluna gidenlere (109/3)

Kâinatın sırrı aşktır. Aşk akılla kavranmaz. Aşkla akıl arasındaki farkı bilen tâlip, akla kayıtsız kalarak, aşka meyl eder ve Hakk'ın sırlarını öğrenmeye çalışır:

'Aklile 'ışkı fark eden tâlib

'Akla bîgâne 'ışka mahremdür (43/3)

İlâhi aşkı tanımayan kişiler aşka meyl ederek Allah'a sâdık bir aşkla bağlanmalıdırlar. Çünkü Allah'a aşk yoluyla kavuşulur:

Gelün Allah'a 'âşık olanlar

Allah'a aşkile irmiş erenler

Cân-ı bezl eyleyüp sâdık olanlar

Allah'a 'aşkile irmiş erenler (46/1)

Aşktan başka istekler gelip geçicidir. Cânlar aşkla cân bulur, dertliler aşkla dertlerine derman bulurlar. Kim Allah'ı severse hayat onun yaşadığı hayattır. Seven dâima sevgilisine kavuşmak ister, ondan ayrı düşmekten endişe eder. Böylece hayat ona zehir olur. İlâhi aşka kavuşan kişiye aşk, câna cân katan hayat kaynağıdır:

‘Aşkdan gayri ne var fânîdir fânî

‘Aşkdan bulur hayât cümlenün cânı

‘Aşkdan buldı bulan derde dermânı

Allah’a ‘aşkile irmiş erenler (46/3)

Kişiyi Hakk’a ulaştıran tek yok aşktır. Aşk insanı kemâle ulaştırır. Kemâle ulaşmak isteyen bütün peygamberlerin yolları, evliyaların halleri aşktır. Aşksız kişi velâyete eremez:

Cümle enbiyâbıb ‘aşkdur hep yolı

Bütün evliyânın ‘aşkdur hep hâli

‘Aşksuz olmak yokdur bir kimse velî

Allah’a ‘aşkile irmiş erenler (46/4)

Aşkın verdiği zevke erişemeyenler, kendi hayatlarından zevk almazlar. Hayatta insan gibi yaşamak isteyenler ilâhi aşka kavuşmak için çalışmalıdır:

Zevk-i ‘aşka irmeyenler zevk alamaz kendünden

Âdem olmak ister isen ‘ışka sa’y it her zamân (95/6)

Aşk yolunun yolcuları aşkın ateşinde yanarken içinde bulunduğu cezbeyle gözlerinden yaş dökerler:

‘Aşka ol yoldaş gözden aksun yaş

Vire gör cân baş derviş ol derviş (62/2)

‘Aşk adına yan ola gör püryân

Canı kıl kurbân derviş ol derviş (62/3)

Aşk, cân çocuğunun büyüyüp ermiş kimselerin rütbelerine ulaşması için mutlaka tatması gereken bir gıdadır:

Tıfl-ı câna şehd-i ‘aşkı gıdâ

Vâsıl olgıl rütbe-i merdâne tâ

Lezzet almak ister isen dâ’imâ

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol (84/4)

Başka bir yerde aşk, tecellî mahalli olan sırrın cilâsı olarak tanımlanır:

Mâsivadan kalbüni kıl halvet it

Sırrına ‘aşkdan cilâ vir celvet it

Hakk ile Hakk’dan Hakk’a sen vuslât it

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol (84/5)

Allah aşkıyla kendinden geçen ve Yüce yaratıcının kainatta ettiği tecellîleri temâşa eden âşık hayran olarak gönül kadehinden, ilâhi aşkın şarabıyla sarhoş olur. İlâhi aşkın verdiği cezbeyle kendinden geçmeyen ve varlığın perdelerini aralayamayan âşık olmaz:

Gönül peymânesinden ‘aşk şarâbın

Dem-â-dem içmen ‘aşık değildür

Burak-ı ‘aşk ile varlık hicâbın

Dem-â-dem içmeyen ‘aşık değildür (36/1)

İlâhi aşkla dolu onunla sarhoş olan sûfi, bütün perdeleri aralayarak cemâlullahı temâşa eder ve kendinden geçer:

Şarâb-ı ‘ışkını içdüm kamû hicâbları geçdüm

Bilüp nefsüm seni seçdüm ‘inâyet eyle yâ Mevlâ (3/2)

Âşığın vücûdu aşkın verdiği ateşle kül olur:

Vücûdum ‘ışk ile kül it geçür cüzden beni kül it

Dehir bağında bir gül it ‘inâyet eyle yâ Mevlâ(3/3)

Aşk, insanın içini ve ciğerini yakan bir ateştir. Kalbi ilâhî aşka meyl etmiş olan sûfi, içinde bulunduğu cezbeyle yanıp, tutuşmaktadır:

Toğrı yola kabünüz meyl eylemiş

Hamdülillâh sizi buldı cezbe-i ‘aşk-ı vedûd (18/2)

Aşkın ve muhabbetin ateşinden yananlarda varlığın ve yokluğun verdiği tereddüt ortadan kalkar:

Âteş-i ‘ışk u muhabbetde yanup

Kalbinüzde kalmaya nâ-bûd u bûd (18/5)

Hakk’a ‘âlem ile erişilmez, mürşit olan aşktır (111/6). Hakk’a ermek isteyenler, Allah’a aşkla bağlanıp, dervişlik yolunda pîre tabi olmaları gerekmektedir:

Devri olmak ister isen ‘aşk ile dut pîr eteğin

Hakkı bulmak ister isen ‘aşk ile dut pîr eteğin (89/1)

İlâhî aşka meftun olanlar evliya mertebesine ulaşırlar:

‘Aşkdur irenlerin yolu ‘aşkdur irenlerin hâli

‘Aşksız kii olmaz velî ‘aşk ile dut pîr eteğin (99/2)

Gönlünde aşkı barındırmayanların Allah’a yaptıkları ibadetler tamam olmaz:

Gönül kim anda yok ‘aşkla itâ’at

Tamâm olmaz bilin anda ibâdet (11/1)

Aşkı imam edinenlerin her ibadeti tamam olur (109/6). Hak aşkından gayrı yapılan ibadetlerin hepsi nafiledir. İlâhî aşk sabah akşam yapılan farz olan bir ibadettir:

‘Aşk-ı Hakdur ‘ilim nâfile bize Sâlih ‘amel

‘Aşk-ı Hakdur zikrümüzle şuğlumuz her sulah ü şam (87/2)

Aşk ruhun amelidir. Ömrü tenle yapılan ibadetlerle ve tene amaç olan işlerle geçirmemelidir:

Cümle a’mâl oldı ten rûh-ı ‘ameldür ‘aşk-ı Hak

‘Ömrüni tende geçirme şimdi bil cân devridür (27/10)

Aşk ehli kabre girmez ve Münker-Nekir meleklerinin sorularına muhatap olamaz. İlâhî aşka bağlanmayan cemâlullahı göremez:

‘Aşk ehli kabre girmez Münker Nekiri görmez

‘Aşk olmayan irmez Allah’un dîdârına (108/4)

Gaybî aşk davası güden dervişlerden rahatsızlık duyarak herkese âşık dememiştir. Âşık olan dervişlerin şeriât ve tarikatın kurallarına uymaları gerekmektedir. Zamane dervişleri aşkın ateşinde yanmamışlar, şehvetten aldıkları zevki aşk zannetmişler, er sözüne uymamış, aşkın yolunda ilerlememişlerdir:

Er yolına düşmedi ‘ışk adına pişmedi

Büsbütün dutuşmadı zamâne dervişleri (123/14)

Yol sandılar lezzeti idüp türlü zilleti

‘Işk sandılar şehveti zamâne dervişleri (123/25)

‘Işk haberin duymadı ir sözüne uymadı

Bildiğine doymadı zamâne dervişleri (123/26)

2.1.9. ‘Anâsır-ı Erbâ

Dört unsur. Madde âleminin temel unsurları olan ateş, hava, toprak, su. Tasavvufta sûfiler nefsin dört mertebesini dört unsura benzetirler. Nefs-i emmâre ateşe, nefs-i levvâme havaya, nefs-i mülhimme suya, nefs-i mutmainne toprağa benzetilir. Bunlardan her biri için on özellik belirlenmiştir. Ve böylece kırk sayısına ulaşılır. Tasavvuf ehlinin yaptığı birçok açıklama ve yorum dört unsur nazariyesine dayanır. [142]

Vücûd, ‘anâsır-ı erbâ (ateş, hava, toprak, su) ‘dan meydana gelmiş bir terkiptir. Dört unsur Allah’ın tecellî etmesiyle ruhla hayat bulmuştur. Rûh vücûtta Allah’ın sırrıdır. Mutlak varlığın tecellî mahallî insandır ve insan suret olarak ateş, hava, toprak ve su olarak görünmektedir:

Rûh-ı kudsîdür tecellî eyleyen vize ‘ayân

Sûreta sana görindüm nâr u bâd u hâk u âb (7/4)

[142] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s. 42.

İlâhi nurun cemâli dört unsur olan ‘anâsırdan münezzehtir. İnsan basirette kendine baktığında kendisinin dört unsurdan meydana geldiğini görecektir. Dört temel unsur ruhla hayat bulur. Allah’ın tecellîsine mazhar olan insandaki ruhtur. Ruh vahdete ulaşmak gayesindedir:

‘Anâsırdan münezzehdür cemâl-i nûr-ı Yezdânî

Basîrette sana sen bak habîr ol ‘ayn u vuslâtdan (94/13)

Alemin padişahı olan Allah meyveyi, gülün yaprağını yaratıp, dört unsuru mevcûdâtın dalları misali meydana getirmiştir:

Nâr u bâd ü âb ü hak oldı misâl-i dalları

Hem mevâlid selâse berg-i gül mîve şehâ (1/53)

2.1.10. Cân

Cân cismi yaşatan ve ayakta tutan varlığa ait olan en kıymetli unsurdur. Aslı nur (Allah)’dur. Beden, cânın âletidir. Cân ezelden beri mevcuttur. Hakk’ın kudreti olan bu kutsî varlık, Allah’ın emriyle tene girmiştir. Zirâ Allah, “Kendi yüzünü görmek, sözünü işitmek istemiş” bunun içinde, en mükemmel varlık olan insanı yaratmıştır. Cân Allah’tan bir parça olduğu için, insan Allah’ın mazharı olmuştur ve yine cân, yaratıcının emrindedir. Bunun içindir ki, insanın kendisine ait bir davranışından söz edilemez.[143]

Cânlar, tenlerinde bâki değildir. Onlar, birkaç günlük seyahate çıkan kişi gibidirler. Yolcu, yolda oyalanmaz, menzile doğru gider. Cân da bu yola benzer. Beden bu yolcunun kaynağıdır. Allah, bir nûrdur, cânlar perdelenmiştir. Cânlar yaratılmadan önce “aşk” o nûrda kadimdi.[144]

Cânın aslı Hakk’ın nûrudur. Hakk’ın kudreti olan cân Allah’tan bir parçadır. Ve Allah’ın emriyle tene girip insana hayat vermiştir. Cân ile ten Hakk ile dopdolu ve Hak ile iç içedir. Cân Allah’ın tecellî mekânı olduğu için vahdet denizinden doldurulan bir bardak hükmündedir:

Cân ile tenün arası bunca yıllık yol durur

İremeğe mi’râc-ı câna sâlik ol vicdân ile (112/2)

---

[143] TATÇI, **a.g.e.**, s. 276.
[144] **a.g.e.**, s. 276.

Cân Hakk'ın nurundan tecellî ettiği için latiftir. İlâhî olan cân, tende konaklayarak vücût bulmuştur:

Cân latîf ü ten keşif oldugı bil

Câmî''iyyet şânuna elyâk durur (34/2)

Cân denizde hesapsız ilerleyen gemiye benzetilir. Tenin şekline, rengine değil cânın mahiyetine bakılmalıdır. Deniz vahdeti, bin zevrâk ise kesreti temsil eder. Âlem her ne kadar kesret gibi görünse de hakikatte ezeli ve ebedî olan cânın zâtıdır:

Şekle renge bakma yâhû câna bak

Bir denizde bî-hisâla zevrak durur (34/5)

İnsan, âlemin cânıdır. Ve teni âdem elbisesinde vücût bulmuştur. İnsanın âlemin cânı olması, Allah'ın yeryüzündeki halifesi konumundan dolayıdır. Allah'ın sıfatlarının âlemdeki tecellî mahallî insanın kendisidir:

Cân-ı 'âlemsin libâs-ı âdemîmde sen bugün

Kadrüni fehm eylemezsen sayılursun pür-hevâ (1/48)

İnsan, Hakk'ın kemâl sıfatına mazhar olduğu için onsekiz bin âlemin özeti durumundadır:

On sekiz bin 'âlemün cânâ misâli sendedür

Belki sensiz ferd-i câmî'' Hak kemâli sendedür (24/1)

Bundan dolayı âlemde başıboş dolaşmamalı, Allah'ın varlığını, birliğini ispat etmelidir:

Hasılı gezme yabanda Hakkı isbat idegör

'Arş-ı Rahmân sende cism ü cân degül de yâ nedür (38/6)

Cânlar, vahdete aşkla kavuşurlar. Cânın aslı Allah'tır. Allah'ın emriyle tene girmiştir. Ve tekrar Allah'a kavuşmayı diler. Bunun için vahdete taliptir:

'Işk ile vahdete düş olan cânlar

Bezm-i vahdetde bize tev'emdür (43/4)

Vahdet ehlinin cismi ve cânı ilâhi nurla doludur (25/1). Hakk'a ermek isteyen vahdet ehli ile sohbet etmeli, cân ve tenin farkını anlayarak, cânın özünden zevk almayı bilmelidir:

Hakka irmek ister isen sohbet it merdân ile

Cân ü ten kaydını ko zevk al özünden cân ile (112/1)

'Arifler, cân u gönülden Allah'ın sıfatlarının tecellî mahallîni ve zâtın hususiyetini bildikleri için içlerinde masivanın gamını taşımazlar:

Cân ü dilden didiler zât ü sıfâta 'arifün

Ten ile cânı bilürsen kalmaya asla gamun (76/3)

Âlem yerden göğe bir noktadır ve Mutlak Varlık'ın bir sıfatıdır. İnsanın cânı ise zâtın kendisidir. Zât, âdemi, ruhundan nefes vererek yaratmıştır. Kâmil insan, Hakk'ı gönülde duyup, gönülde bulmalıdır:

Bir noktadur yirden göğe bu 'âlem

Sıfâtudur ol zatıdur cân-ı âdem

"Nefahtü" den geldi bize gelen dem

Gönülde iste bul Hakkı didiler (32/4)

Cân, Hakk'ın aynı olduğundan bütün tenler Allah'ın zâtının nurudur. İnsân enâniyetini silip, benliğini ortadan kaldırmalıdır. Çünkü ben diyen Hak olduğundan dolayı sen-ben tevhidin kendisidir:

Ben dimekden giç bu sende ben diyen Hakdur beğüm

Belki cân 'ayn-ı bâtındur cümle ten Hakdur beğüm (88/1)

Hak ilmini ve cânın sırrını insana öğreten cânın kendisidir. Cânın içinde olup da cândan ayrı durulmaz. Çünkü insan, cânla sıkı fıkı arkadaş gibidir:

'İlm-ü cânı yine cândur öğreten Gaybî hemân

Olmasun cân içre cândan gayrı kimse hemdemüm (76/5)

Âlemin ve âdemin mahiyetinin sırrını keşfeden cân, cennete girmeye muktedir olacaktır.

‘Âlem ü âdem nikâbın keşf idelden cism ü cân

‘Adem ile âlemi dîdâr-ı cennet bulmışuz (53/6)

İkiliği silerek Hakk’la birlikte olup, Hakk’ı cânda bulmalıdır. Kendinden haberli olmayan insan, Rabb’ini bilemez:

İkiliğin silmeyen Hakkı cânda bulmayan

Gaybî kendin bilmeyen Rabbin bilesü değül (81/5)

Nefsin hevâ ve heveslerinden kurtularak hakîkâte ulaşmak için cân kuşuna cismi kafes etmeli, Hakk’ı cân u gönülden anmalı ve her nefeste Hak ile bir olmalıdır:

Niceye dek bu hevâ ile heves

Murg-ı câna idesin cismün kafes

Gel nefs dut Hakk ile ol her nefes

Zikr-ı Hakka cân ü dilden tâlib ol (84/3)

Cân, latif mahiyette olduğundan, bazı beyitlerde iç dünya, ruh anlamlarında kullanılmıştır. Gönül, şeytâni hevâ ve nefsin gelip geçici lezzetleriyle dolmasından dolayı rûhu masiva kaplamıştır:

Nefs ü şeytân ü hevâ aldı dili

Mâsivâ kapladı bu cân ü dili

İrmez ise dâmen-i vasla eli

Kaldı bilmem nic’olur şeydâ gönül (86/2)

Gaybî Divânı’nda “cân” mefhumu “aşk” kavramıyla birlikte kullanılır. Kalpler aşkla kemâle ererler. Cân mâsivâdan uzak durduğundan dolayı Hakk’la bir olur. Gaybî, Allah’ı dâima hatırlayan ve anan kullardan olduğu için O’na şükreder:

‘Aşk ile olmışdur kalbümüz dâ’im:

Mâsivâdan oldı cânumuz sa’im

Hakk’dan koku alur burnumuz dâ’im

Zâkir kullardanuz elhamdülillah (113/3)

Muhabbet, cân verilen ve cân alınan bir cân pazarıdır (10/11). Bütün cânlar aşktan hayat bulurlar (46/3). Aşkın ateşinde yanıp, cânı Hak yolunda kurban edip, derviş olmak gerekir ki, Hak, sûfiye âyan görünsün:

‘Aşk adına yan ola gör püryân

Canı kıl kurbân derviş ol derviş (62/3)

Sûfinin bineği aşktır. O, aşk atına binip huzura erer ve cân u ten Hakk’a kavuşur. Cânlar tenlerinde kalıcı değildir. Onlar geçici bir seyahattedir. Allah’a aşk vasıtasıyla erişileceği için; Gaybî, aşkı ata benzetiyor:

Hem binersen ‘ışk atına refrefü’dür ol senün

Götürür huzûra kâdî bir dur cân ü tenün

Gaybîden al haberi kesilmeden resenün

Zevk-i ebed bulursu Hakda ittifâk (74/6)

Cânı olmayan âşık, cânânı bilmez. Vahdete ermek derdinde olmayan münafık, dertlerin dermânını da bilemez:

Cânı olmayan zâhîd cânânı neden bilsün

Bî-derd olan münafık lokmanı neden nbilsün (100/1)

Cânın sırrını idrâk edemeyen küfre düşmüş demektir. Zâtın hususiyetini anlamayıp, Hakk’ın birliğine iman etmek isteyenler, O’nu talep etmelidirler:

Sırr-ı cism ü cânı idrak itmeyen küfr içredür

Zâtın idrâk ile imân isteyen gelsün berü (106/3)

Hakk’ı görmek cân işidir, ten vasıtasıyla olmaz. Hakk’a talîp olanlar, kalblerini temizlemelidirler. İbadetlerle gönül, muradına eremez:

Cân işidür Hakk’ı görmek sanma ten ola mûrad

Kangı tâlib tâ’at ile aldı ‘aceb dil-güşâd

Görmedin mi halk-ı ‘âlem aldılar mı hiç mûrad

Mâ’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/8)

Vahdete gerçekten tâlip olanlar, cân u gönülden menzile varmak için aşk ile sefer etmelidir. Hak ile âyan olabilmek için de benliğin örtüsünü ortadan kaldırmalıdır:

Tâlib isen cân u dilden ‘aşk ile eyle sefer

Ref’ ola bnelik hicâbı olasın Hakdan haber (35/1)

Vahdete ermek için ömrü tende geçirmeyip, Hak aşkıyla ‘amel etmelidir. Çünkü devir cân devridir:

Cümle a’mal oldı ten rûh-ı ‘alemdür ‘aşk-ı Hak

‘Ömrüni tende geçirme şimdi bil cân devridür (27/10)

Bir beyitte cân, çocuğa benzetilir. Cân çocuğunun ermiş kimselerin seviyesine ulaşması için tatması gereken yegane gıda aşktır, denilir:

Tıfl-ı câna şehd-i ‘aşkı kıl gıdâ

Vâsıl olgıl rütbe-i merdâne tâ

Lezzet almak ister isen dâ’imâ

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol (84/4)

Cân tarikatle bulunur (117/5). Tarikat cân ile tenin mahiyetini anlamak isteyen insan için bir yoldur. Cânın sırrına vâkıf olmak isteyen sûfi, pîre intisab etmelidir:

Ten ile cânı hakîkat bilmeğe oldı tarîk

Yüzüni yol eyle pîre gitmesün gözden memnu (76/4)

Müridin murâdı hakikatte fâni olmaktır. Bunun için cism ü cânını pîrin eline teslim eder:

Mürîd oldur murâdunda hakîkatde ola fânî

Yed-i pîre ide teslim zimâm-ı cism ile cânı (121/1)

Zamane dervişleri tenden ileri gidemedikleri için tevhid yolundaki işleri hiç bitmez ve vahdete eren cânın aldığı lezzetleri de tadamaz. Cânın mâhiyetini anlamadıklarından, tenle uğraşıp, nefislerini beslemişler ve kaybedenlerden olmuşlardır:

Tenden ilerü gitmez anunçün işi bitmez

Cân lezzetini datmaz zamâne dervişleri (123/4)

Ten sıfâtdur cândur zât tende kalan oldı mât

Nefs ordusın besledi zamâne dervişleri (123/7)

2.1.11.Vücûd

Kelime anlamı olarak buluş, varlık anlamlarına gelir. Tasavvufi olarak, en mükemmel anlamdaki vecd hali, Hakk'ı bulma, Hakk'a erme. Sâlik, beşeriyetinden tam olarak fani olunca Hakk'ı bulur. Zira hakikât sultanı tecellîedince benlikten eser kalmaz.[145]

Vücûd, varlık mânâsına gelir. Ayrıca cisim ve beden anlamında da kullanılmıştır.[146]

Tasavvuf ıstılâhında vücûd, vücûd sahibi olan mevcûddan ibarettir. Vücûddan murad, varlığı kendi zâtında ve kendi zâtıyla olan mevcûddur.[147]

Mevcûd, biri Hakk'ın zâtından ibâret olan "Mutlâk Vücûd", diğeri de mülhak olan mahlûkâtın vücûdudur.[148] Hakiki vücûd kadimdir. Ve bir başlangıcı yoktur. Beşeri özellik her şeyi hâdis penceresinden değerlendirir.[149]

Mutasavvıfların "mutlak vücûd" ismi verdikleri şey, akıl hissimizle idrâk edilemez. Taayyün eden ile taayyün arasındaki şeyin bir olmayacağını da unutmamak gerekir. Allah Teâlâ sûret ve şekilden münezzehtir. O, sûret ve şekillerle tecellî eden zât ve hakikâttır; sûret ve şekil değildir.[150] Allah Teâlâ kendi zâtıyla kâim, bâki ve tektir. Eşyâ ise kendi zâtıyla ma'dum, hâdis -sonradan olma- değişen, fânî, çeşitli ve çoktur (taaddüd ve kesret).[151]

İşte eşyaya nispet edilen bu vücûd, gerçek vücûd olmayıp, O'nun esmâ ve sıfatının tecellîlerinin çeşitli şekillerde görüntüsüdür. Şu halde mevcûd olan varlıklar,

[145] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 375.
[146] ERAYDIN, **a.g.e.**, s. 216.
[147] **a.g.e.**, s. 216.
[148] **a.g.e.**, s. 216.
[149] **a.g.e.**, s. 217.
[150] **a.g.e.**, s. 217.
[151] **a.g.e.**, s. 217.

tasavvuf ehline göre hakikât, yani vücûd itibariyle Hakk'ın aynı, taayyün (meydana çıkma) itibarıyla gayrıdır.[152]

Vücûd varlığı kendi zâtında ve vücûd sâhibi olan Allah'tır. Mutlak vücûd birdir, eşi ve benzeri yoktur. Mevcûdat, O'nun esmâ ve sıfatlarının tecellîsinden ibarettir. Mevcut olan varlıklar, Hakk'ın dışında olan varlıklardır. Mevcûdatta görünenler hüviyettir (asıl, hakîkat). Varlıkta görünen bütün eşyalar, Allah'ın tecellîsi ve O'nun sıfatlarının çeşitli şekillerde görüntüsüdür. Bunun için eşya tek bir varlık olup, mevcûdatta Hakk'tan başka bir şey bulunmamaktadır:

Bir vücûddur cümle eşyâ 'ayn-ı eşyâdur Hudâ

Hep hüviyyetdür görinene yok Hudâ'dan mâ'adâ (1/1)

Fakat bu vücûdun evveli ve sonrası Hakk'ın zâtıdır. Öyle ise O, vücûdun zâhiri ve bâtınıdır. Mevcûdatta görünenler, zât'ın sıfâtlarının şekil ve sûret olarak görüntüsünden ibarettir:

Lîk vardur ol vücûdun zâhiri vü bâtını

Pes bu haysiyyetden olur evvel ü âhir ona (1/2)

Vücûdun evveli tektir. Başlangıcı ve sonu Hakk'ın vücûdudur (1/3). Allah Teâlâ'dan başka vücûd yoktur, olması da mümkün değildir. Vücûd birden fazla olamaz. Vücûdun bâtını bir nurdur ki, o da âlemin ruhudur. Âlem bu nur ile doludur. Sonradan yaratılan mevcûdlar, Allah'ın tecellîsidir:

Bir vücûdun bâtınıdur o kadîm-i rûh-ı Hak

Hep tecellî'-i Hudâdur hâdis olan zâhirâ (1/6)

Âlem, Mutlak Vücûdun sıfatlarının aynadaki görüntüsünden müteşekkil olduğundan hakikî vücut tektir. Âlemin evveli-sonrası, bâtını ve zâhiri hakikî vücûd sahibi Hakk'ın zâtından başka bir şey değildir:

Zîra 'âlem bir vücûddur evvel oldur ahîr ol

Zâhir oldur bâtın oldur cümle ol önden sonra (1/87)

---

[152] **a.g.e.**, s. 218.

Bu âlem bir vücuttur. Ancak bu vücûd gerçek olmayıp sonradan olmadır. Bu âlemin zâhiri mahlûkatın vücûdunun bulunduğu dünya, bâtını ise ukbâdır:

Bir vücûd imiş bu ‘âlem zâhiri dünyâ onun

Bâtinen fikr eylerisen hem yine ‘ukbâ budur (50/7)

Vücûd, vahdetten bir parça olduğundan, bütün eşyalar Allah’ın yeryüzündeki tecelli mahalli olan insan-ı kâmildir. İnsan-ı kâmil Allah’ın zât, sıfat ve fiillerinin en mükemmel şekliyle tecelli ettiği varlıktır. İnsan-ı kâmil âlemin özü olduğundan vücûdu Mutlak Varlık’ın aynıdır:

Ferd-î câmî’dür vücûdum cümle eşyâ bendedir

Yanî ism-î âzâm u sırr-ı müsemmâ bendedir (29/1)

Bundan dolayı mutlak vücûdun nişanı insanın kendisidir. Çünkü, yere göğe sığmayan Allah mü’min kulun gönlüne sığmış olduğundan kâmil insan Hakk’ın zâtıdır.

Hâsılı sensin vücûd-ı mutlaka mutlak nişân

Yirde gökde araduğun kendüzündür kendüzün (79/5)

Gerçek vücûd, vücûdu kendisiyle kâim olan şeydir. Allah’tan başka gerçek mevcut bulunmadığından, sûfiler Hakk’ın vücût denizine daldıklarında orada denizden ve dalgadan başka bir şey göremez. Kendi vücûdunu da bu deryanın dalgaları olduğunu fehmeder:

‘Ayn-ı eşyâyuz dü-’ âlem zâtumuzdur Gâybiyâ

Bu vücûd-ı mutlakın hem bahri hem emvâcıyuz(52/7)

Allâh birdir ve âlemde O’nun vücûdundan başka bir vücûd yoktur. (17/1)

Mutlak Vücûd olan Allah’ın zâtı bir andır ve bütün âlem o ân içinde kendinden geçmiş bir halde vücûd bulmaktadır.

Bu vücûd-ı mutlakın zâtı olan bir ân imiş

Cümle bu ‘âlem o bir ân üzre sergerdân imiş (60/1)

Vücût sırrı mânâ denizinde gizlidir. Buna göre vücûd bizâtihi vahdet âlemini temsil eder. Vücûdun varlığının sırrını keşf edenler, âlemdeki keşf ve kerametten vazgeçerler:

Baştan ayağa vücûdun sırrını keşf eyleyen

Eyler ol ‘âlemdeki keşf ü kerametten ferağ (70/3)

Gaybî Divânı’nda vücûd mefhumunun ten anlamında kullanıldığını da görmekteyiz.

Vücûd, varlığı herşeye yeten Allah’ın ‘ilm kitabının bir sayfasıdır. “Kendini bilen, Rabbi’ni bilir.” Hâdisi bizi kendimize döndüren söz olmuştur.

Bu vücûdumuz kitâb-ı ‘ilm-i kâfi’dür bize

“Men ‘arefe kad aref” dür çün kelâm-ı mühtetâb (6/2)

Vücûdun her zerresini ilâhi aşkla mahveden sûfiye, vahdet âleminin sırları keşfe hazır olur:

Vücûdun zerresin ‘aşk ile mahv it

Sana hazır ola hep cümle gâib (8/4)

Aşık, vücûdunu tevhit yolunda aşk ateşinde yakarak mahv ederse, muhabbet ona Allah’ın yol göstericisi olur:

Vücûd-ı‘âşıkı mahv ider âhir

Hudânun bir şirârıdır muhabbet (10/12)

Beyitlerde vücûd mefhumuyla alâkalı olarak ten, cism ve beden kelimeleri de kullanılmaktadır. Cân, latif, ten de yoğun yani kesiftir. İnsan her yönüyle insandır diyerek ten, cân ile mukayese edilir:

Cân latîf ü ten kesif oldugı bil

Câmî’’iyyet şânuna elyâk durur (34/2)

Ten, mutlak vücûda perde olmaktadır. Ten, Zât nûrunun aynası olan vücûdun geçici olarak varlık bulduğu mekândır. Allah’a ulaşanların vücutları nûra dönüşür. Bunu anlayan arifler, ten ile cân sırrını anlayanların asla gam çekmeyeceklerini de bilirler:

Cân ü dilden didiler zât ü sıfâta ‘ârifün

Ten ile cânı bilürsen kalmaya asla gamun (76/3)

Varlık Allah'a aittir. O mülkün esas sahibi ve mevcudâtın kaynağıdır. İnsanın teni fanî, cânı ezelden beri mevcuttur ve bâkidir:

Mâlikü'l mülk ol durur varlık onun

Anladuk kim cân u ten ağyarumuz (57/3)

Vahdet ehli, kişinin cân ve tenden tasarruf edip Allah'a ulaşma yolunda bedeni terbiye edip, gönlü mâsivânın kirlerinden temizlemesine tasavvuf demişlerdir:

Muvahhîdler ana dirler tasavvuf

Hakkun ola ten ü cânda tasarruf (71/1)

Ten, içinde cânı barındırması dolayısıyla önem kazanmıştır (83/3). Hakk'ı görmek ve Hakk'a kavuşmak cân işidir ve cânın vasıtasıyla olur. Ten insana dost olmaz, tenine önem veren Hak yoluna giremez. Bundan dolayı tene önem veren olmamıştır. Sûfi evliyâların izinden gidip, vahdete ermek için kalbini temizlemelidir:

Cân işidür Hakkı görmek sanma ten ola müdâr

Tende kalan olmamışdur râf-ı Hakdan behre-dâr

Kümelîn-i evliyânun yolun eyler ihtiyâr

Mâ'rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/4)

Hakk'a kavuşmak isteyenler kâmil insânlarla sohbet edip, bir arada olmalıdır. Cân ve tenin farkını anlayıp Allah'ın zuhurundan, özündeki cândan zevk almalıdır:

Hakka irmek ister isen sohbet it merdân ile

Cân ü ten kaydını ko zevk al özünden cân ile (112/1)

2.1.12. Akıl

Mutasavvıflar ilâhi, ezeli ve ebedi gerçeklerin akıl yoluyla kavranamayacağını belirtir. Nazarı aklı reddeder, keşf ve ma'rifet anlayışlarıyla uyuşan farklı bir akıl anlayışı ileri sürerler. Tasavvuf dilinde insan aklına akl-ı cüz'i ve akl-ı mecâz denir.[153]

[153] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 34.

Ayrıca akıl, Hak ile bâtılı birbirinden ayırt etmeye yarayan nur, Rabbani lâtife kalp, Allah'a ibadete ve cennete girmeye vasıta olan düşünce, kulluk yapmaya alet olan fikir, ibâdetin yolunu gösteren ışık anlamlarında da kullanılır. Aklın ulaştığı son nokta hayret, hayretin sonucu sekrdir, yani sâlik rububiyeti temaşa edince aklını kaybeder.[154]

Soyut bir kavram ve kuvvet olan akıl, daha çok menfî olarak ele alınıp işlenir. Nefsi bir faaliyet merkezi olan akıl, menfidir. Fakat gönle tabî olan akıl müsbettir.[155]

Âlemin en yücesi olan kâmil insanda akıl ve Allah'ı bulma ilmi olan ma'rifetullah bulunur. Akıl ilim ile birleşince Hakk'la bâtılı birbirinden ayırt etmeye yarar. Akıl sûfli âlemde takılıp kalırsa tevhid hakikatine erişilmez:

'Âlem-i 'ulvî odur kim anda akl u 'ilm ola

'Âlem-i sûflîde olmaz 'ilm ü 'akl u reh-nümâ (1/25)

Hakiki vücûd ezeli ve ebedidir. Beşeri özellik her şeyi hâdis penceresinden değerlendirir. Akıl sınırlı olduğu için sınırsız olanı da idrâk edemez. Sınırsız olanı idrâk edemeyen akıl, vahdetin sırlarına da vâkıf olamaz. Vahdetin akılla anlaşılamayacağını bilenler, Mutlak varlığa aşkla kavuşmayı dilerler:

Vahdet esrârı 'akla mübhemdür

Zavk iden bunı 'ışkla mahremdür (43/1)

Aklın her şeyi idrâk edemediğini fark eden tâlip, Allah'a akılla değil, aşkla erişmek ister:

'Aklile 'ışkı fark eden tâlib

'Akla bîgâne 'ışkla mahremdür (43/3)

Âlemin ârifleri, hakikat bilgisi karşısında aciz kalırlar. Onlar mutlak varlığın vücûdunu anlayamazlar. İnsanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmasını akıl anlayamaz. "Nefsini bilen Rabbini bilir" hâdisi ışığında, Hakk'ın tecellî mahallî insan olduğundan, kendi benliğinin hakikatini idrâk edenler vahdete ererler:

---

[154] **a.g.e.**, s. 34.
[155] TATÇI, **a.g.e.**, s. 291.

Künhüm idrâkinde âciz ‘âlemün ‘ârifleri

Kibriyâma akl irişmez “ma arefna” bendedür (29/5)

Nefsin bütün davranışları akıl ile düzenlenir. İnsan aklını kullanarak, kendi benliğini ölmeden önce öldürürse vahdete erer. Bundan dolayı aklı kullanarak benlikteki arzuları öldürüp, alem-i ulvîde akıl yardımıyla dirilmelidir:

‘Akl ile ölüp yine ‘akl ile dirilmek gerek

Ölmeden ön ölmeyenler gelmesün bu meclise (111/5)

Gönül, akıl ile vücûd arasında bir hazinedir. İşte bu hazine aşkla ortaya çıkar. Nefsin bütün davranışları akıl tarafından düzenlenir. Gönlün eline verilmeyen akıl öfkenin eline düşer. Öfke, aklın düşmanı, olumsuz davranışların başıdır. Bundan dolayı insan, vücûdunun tüm âzâlarına ve nefsine akıl ile öğüt vermeli, gönlünü, iyi hal ve davranışlarla her an temizlemelidir:

Her âzâna öğüt sakla cilâ vir nefs ile akla

Dem-â-dem var gönül yokla edeb gözle edeb gözle (116/2)

2.1.13. Nefs

Nefs kelimesinin sözlük anlamı cân, benlik, ruh, aşağı duygular anlamlarındadır.

Tasavvufta iki anamda kullanılır. Birincisi insanda gazap ve şehvet kuvvetini toplayan cevherdir. Bu, tasavvuf erbabının nefs derken kastettikleri mânâyı kapsar. İkinci mânâ ise, kalp ve ruhta olduğu gibi insanın hakikati ve kendisi demektir. Mutasavvıfların emmare, levvâme ve mutmâinne sıfatını verdikleri nefs, işte bu nefstir.[156]

Nefis, çeşitli mekânlarda ayrı tavırlar sergiler. Bütün insanlar tek bir nefisten yaratıldıkları halde (Bkz. Nisâ sûresi, âyet 1) nefsin her vücuttaki faaliyeti değişiktir. Sufîlere göre nefis vücudun en bayağı tabakasıdır. Bunun üstünde kalb, rûh ve sır mertebeleri vardır. Nefsin altında, “tab” denen “beden-dört unsur” vardır. Sûfi, sırasıyla tab’tan nefse, nefisten kalbe, kalpten ruha, ruhtan da sırra geçerek müşahadeye

[156] ALTINTAŞ, **a.g.e.**, s. 116

erer. Bu yükseliş sırasında üst makamın sırrı, alt makamdaki sâlik tarafından anlaşılmaz.[157]

Nefis, cismanî varlık içinde (vücutta) bulunan ve çirkin hareketlerin kaynağı bir kuvvettir. Bu kuvvet, bütün kötü huyların ve çirkin hareketlerin kaynağı şeklinde telakki edilir. Buna mukabil ruh, kalbi etkisi altına alarak Allah'a ulaşacak bir manevi güç olmaktadır. Kalb, nefse meylederse "nefis", ruha meylederse " ruh" diye adlandırılır.[158]

Sûfiler, nefsi mutlak düşman telakki etmişlerdir. Hakk'ı talep eden bir mürid, kendisine isabet eden bir iyiliği Allah'tan, kötülüğü ise nefsinden bilir. [159]

Nefis kulun kötü huylarıdır. Kötü his ve huyların mahalli olan nefsin isteklerini yerine getirmemek, onu halvet ederek terbiye etmek gerekir.

"Nefsini bilen Rabbini bilir" düsturunu yoldaş edinerek vahdete kavuşulur. Hakk'ın cemâli temâşa edilir ve ruh vuslata erer:

"Men 'aref" bâbın açaldan nefs-i halvet bulmışuz

Seyr idüp rûhun cemâlin zâta vuslât bulmuşuz (53/1)

Nefsin hevâ ve isteklerine kul olup, nefse meyledip, kemâl mertebesine kavuştuğunu sananlar yanılırlar. İnsanı kemâle erdiren ve vuslata kavuşturan aşka bağlanıp gerçek mutluluğa erişilir:

Kul olup nefs ü hevâna padişah oldum dime

Bende ol sultân-ı 'ışka işte sultânlık budur (41/2)

Bütün kötülüklerin ve çirkinliklerin kaynağı insanı aldatan nefse kanmamalı, ilâhi olgunluğa erişebilmek için derviş olunmalıdır:

Dervişem sanma derviş ol derviş

Nefse aldanma derviş ol derviş (62/1)

Hakka'a yönelen veli kul, şeytanî heva ve isteklerin kaynağı olan ve kötülükleri emreden nefsin kötü hırs ve huylarını kendinde toplar ve cânı ile gönlü

157 TATÇI, **a.g.e.**, s. 293.
158 **a.g.e.**, s. 294.
159 **a.g.e.**, s. 294.

mâsivânın gelip geçiciliğine dalarsa Hakk'a kavuşmaz. Hakk'a kavuşamayan gönlün hali doğru yolda değildir:

Nefs ü şeytân ü hevâ aldı dili

Mâsivâ kapladı bu cân ü dili

İrmez ise dâmen-i vasla eli

Kaldı bilmem nic'olur şeydâ gönül (86/2)

Nefsin verdiği gelip geçici olan zevklerine kananlar, Hakk'a verilen sözleri yerine getiremez. Yeterince kulluk vazifesini yapamayanlar Hakk'ın yolundan ayrılırlar:

Râh-ı Hakkı bildi yola gidemez

Hazz-ı nefsi koyup 'ahdin güdemez

Gül cemâlün hasretinden gülmedi

Soldı bilmem nic'olur şeydâ gönül (86/4)

Benliğini yok edip, varlığını terk etmeyen nefsin isteklerini yerine getirip, onun emrine girer:

Varlığın terk itmeyen Gaybî mürîd-i nefs olur

Kendüsin yok bilmeyen kes gelmesün bu meclise (111/7)

Hak yolundan giden erenlere tâbi olup, nefsinin ayıplarını ve kusurlarını görmeli, Hakk'a temiz bir kalple yönelmeli ve kötü huylardan uzak durmalıdır:

Erenler izini izle 'uyûb-nefsüni gözle

Kamu yirde Hakkı özle edeb gözle edeb gözle (116/6)

Nefsin hevâ ve isteklerine kıymet vermeyip, gönlündeki nefsini öldürenler meleklerin derecesine ulaşır. Nefsini terk etmeyen ve kötü arzularına uyanlar, his ve iradelerine yenilerek hayvani özellikleri bulunan nefsine tabî olur:

Havâ-yı nefsi terk iden melâ'ik rütbesin bulur

Mukarreb olamaz ref'itmeyen tab'-ı hayvâni (121/5)

Gaybî, bazı beyitlerde nefs terimini vücûd mânâsında kullanır. Nefs ruhun elbisesi, insanın zâtı ve mahiyetidir.

Sâlik, vahdet nüshası olan nefsini terbiye etmek için çalışmalı, gün be gün onun hakikate ulaşma yolunda ilerleyip, yükselmesi için uğraşmalıdır:

Nüshâ-ı vahdet olan nefsine ta'lim eyleye

Gün-be-gün vire terakki Hakka ola tercemân (92/12)

Allah'ı zikredenler, kendilerine yönelip, benliklerinin sırlarına vâkıf olduklarından zâtın tecellîsi olan kâmil insanı anarlar. Ma'rifet ilmini bilenler, 'ârifin aslının, zâtın kendisi olduğunu da bilirler:

Zâkir oldur kendün anup kendünden âgâh ola

'Arif-i nefs 'ârif-i Rahmân degül de yâ nedir (38/5)

Nefsini terbiye eden kişi Hakk'a doğru yol alır. Nefsini bilen sâlik, gözlerinden hicâbı silerek, aşk şarabından içer. Allah'a aşkla bağlanan nefis Hak yolunu bulur:

Şarâb-ı 'ışkını içdüm kamû hicâbları geçdüm

Bilüp nefsüm seni seçdüm 'inâyet eyle yâ Mevlâ (3/2)

2.1.14. Ruh

Cân, nefs, Cebrail mânâlarına gelir. Tasavvufta, mücerret insan latifesi anlamındadır. İnsandaki bilen ve idrâk eden latife olup emr âleminden inmiş, insandaki hayvanî ruha (câna) binmiştir, künhünü idrâk mümkün değildir. İnsandaki hayvanî ruh, latif bir madde olup, menbaı kalbin içidir; atardamarlar vasıtasıyla bütün bedene yayılır.[160]

Ruh, ilâhi bir nefestir ve Allah'ın emri ve cümlesindendir. Hakk'ın tecellîsidir. Zâhiri ve bâtını olmak üzere iki hâli vardır. Zâhiri halî, gözlerimizin gördüğü cânlı ve kesif mevcûdattır. Bâtını hali ise, bu zuhur âlemine rücû eden latif halidir. Ruhun her iki hali de, Allah'ın kün haline mazhar olmuşlardır. İnsanın bir iç, bir de dış âlemi vardır. Dışı kesif, yani ruha kafeslik eden vücûdu, içi de latiftir. Ruh, Adem'e üflenen İlâhi bir nefha'dır (Bkz. Hicr sûresi, âyet 28-29). Nefis mertebelerini tamamlayan sülûk ehli "ruh" makamındadır. Bu kişide hayvanî nefis, insâni ruha dönüşmüştür. Esasen, nefis ve akıl, ruhun tabiat âlemindeki isimlerinden ibarettir.

[160] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 294.

Ruhun mahiyeti, hiç kimse tarafından bilinemez. O, Allah'ın emriyle hareket eder (İsra sûresi, âyet 85).[161]

Gaybîye göre varlık birdir. O varlık da Hakk'ın varlığıdır. Bu vücûdun Bâtıni vechesi ruh-ı izafîdir. Rûh-ı izafî bir nur olup, âlemi baştan başa kuşatmıştır. Bu nur âlemin hayatı, ilmi ve iradesidir. Sınırsız olan bu nûrun dibi, kenarı, altı, üstü, sağı, solu, önü ve arkası yoktur. Mevcûdatın görmesi, işitmesi, söylemesi ve yürümesi bu nûr iledir. Kâinatın tabiat, hassa ve fiili bu nûrdandır. Cenâb-ı Hak bu ruh-ı izâfi cesedin didebânı, câsusu ve gözcüsüdür. Eğer bu rûh-ı izâfi ona nefh olmasaydı, insân halifeliğe müstehak olup, melekler ona secde etmezlerdi. [162]

Vahdet-i vücûd düşüncesinde olan sûfiler gibi Gaybî'ye göre varlık birdir. O varlık da Hakk'ın varlığıdır. Mevcûdat Hakk'ın zuhurudur. Hakk'ın ruhu vücûdun Batınî vechesidir. Hakk'ın ruhu bir nurdur ve âlemi baştanbaşa kuşatır:

Bir vücûdun bâtınıdur o kadîm-ı rûh-ı Hak

Hep tecellî'-i Hudâdur hâdis olan zâhirâ (1/6)

Mevcûdatın içerisinde sadece insan ilâhi nura müstehak olup, Allah'ın yer yüzündeki halifesi konumundadır. Hak kendi ruhundan insana üfleyerek onu İlahi zâtına mazhar etmiştir:

Neş'e-i âdemdür ancak nefhâya kâbil vücûd

Rûh-ı Hakdur nutk-ı âdem dimedi mi ruhına (1/22)

Rûh-ı izâfi bir rûhtur ve bu rûh âlemi kuşatır. Rûh-ı izâfi insana mahsus olup, Hakk'ın yeryüzündeki halifesi olduğundan dolayı, mahlûkat içinde mümtaz bir şahsiyet kazanmıştır. Hak insanda, isim, sıfat ve zâtı ile tecellî ettiğinden dolayı mevcûdattaki bütün zerreler insanda görülür ve insana muhtaçtırlar:

Âdem-i mâ'na durur rûh-ı izâfî 'âleme

Cümle zerrât-ı cihân ondan bulupdur intişâ (2/2)

---

[161] TATÇI, **a.g.e.**, s. 300
[162] DOĞAN, **a.g.e.**,, s. 69

İnsan, Allah'ın isim, sıfat ve zâtının tecellî mekânıdır. Allah, insanın bedenini dört unsurdan (ateş, toprak, hava, su) yaratmış ve ona kendi kutsal ruhundan ruh vermiştir:

Rûh-ı kudsîdür tecellî eyleyen bize ‘ayân

Sûretâ sana görindüm nâr u bâd u hâk u âb (7/4)

Mutlak vücûd, mahlûkları kendi nûrundan yarattığı için varlık dört unsur şeklinde müşahade edilir:

‘Anâsırdan müşâheddür o mutlak

Bilür misün nedür ol rûh-ı nâfih (16/2)

İnsan, varlığa gönderilen Hakk'ın halifesi durumundadır. İnsanın bir iç, bir de dış âlemi vardır. Dışı ruha kafeslik eden vücûdu, içi ise Allah'ın tecellî mahallî olan zuhur âlemindeki nur-ı ilâhi olup, lâtif bir mahiyettedir. Ruh vuslata ererek Allah'a kavuşur:

Rûh-ı ‘âlem ism-i ‘azamsın hakîkat Gaybiyâ

Zâhir ü bâtın bu dehrün hep visâli sendedür (24/5)

Allah, sonsuz kudret sahibi olan mutlak vücûddur. İlâhi nûr, insanda tecellî eden Hakk'ın sıfat ve zâtının görüntüsüdür. İnsanın gönül kafesinde mevcut olan ruh, Hakk'ın ruhundan başka bir şey değildir:

Kâdir-i mutlakdur ol kim sende kendün gösterür

Kâf-ı dilde sâkin olan rûh-ı ‘ankâ sendedür (26/3)

Bütün ameller, ten ve ruhla yapılan ibadetler, ilahi aşkla hususiyet kazanmalıdır. İnsan, ömrünü tenini ön plâna alarak geçirmemeli, ezelden beri mevcûd olan ve Allah'ın bir parçası durumundaki câna önem vermelidir. Yani Hak yoluna girmelidir:

Cümle a‘mâl oldı ten rûh-ı ‘ameldür ‘aşk-ı Hak

‘Ömrüni tende geçirme şimdi bil cân devridür (27/10)

Muhabbet yolunun yolcusunun ruhu iki cihanda da rahata kavuşur ise muhabbet, sâlike ilâhi aşk yolunda dert ortağı olur:

Mahabbet râhat-ı rûh-ı cihândur

Dil ü cân gâm-güsârıdur mahabbet (10/14)

2.2. Devr

Devr, dönüş, bir eksen veya yörünge üzerinde düzenli dönme anlamındadır. Tasavvufta, Bir'den gelen (sudur, zuhur), çokun tekrar ona dönüşü; bir şeyin aslına rücû etmesi. Mânevi âlemden maddi âleme gelen ruhların ilk ve aslî vatanlarına geri gitmelerini açıklayan tasavvufî bir görüş. Maddi âleme inen ruhların izledikleri yola kavs-ı nüzul dönüşte izledikleri çizgiye kavs-ı uruç denir. Bu iki kavis (yarım daire) bir daire meydana getirir. Devir, bu daire üzerinde gerçekleşir. [163]

Allah, ilk tecellîsiyle akl-ı külliyi (Muhammedi nuru) yarattı. Akl-ı külliden taşan tecellîlerle de, diğer mahlûkat yaratılmıştır. Nûr, bu şekiller (imkân) âleminde, tedricen zuhur etmiş; tenezzül ve terakki makamlarından geçerek tekrar geldiği âleme karışmıştır. Muhammedî nur sırasıyla ruhlar âlemi (nefs-i küll), tabiat, heyulâ, cism ü kül, şekil, arş, kürsî, atlas feleği, menazil feleği, yedi felek, yedi yer ve mevâlid-i selase (maden, bitki, hayavan) mertebelerinde zuhur eder. Bunların tamamı "onsekiz bin âlemi" oluşturur.[164]

En güzel bir kıvamda yaratılan insan, yine, en sûfli âleme gönderilmiştir (Bkz. Tîn sûresi, âyet 4-5). Onlar Allah'tan geldiler ve yine Allah'a dönecekler (Bkz. Bakara sûresi, âyet 156). Âyeti mucibince insan, bu süfli âlemden kurtulup, tekrar aslî vatanına, yâni "mutlak varlığa" dönecektir. Kur'an'ın "başlangıç O'ndandır, dönüş O'nadır", hükmünü mutasavvıflar bir daire ile izah etmektedirler. Bu daire, tenezzül makamları (kavs-i nüzul) ve terakki makamları (kavs-i uruc) şeklinde iki kısımda mütalaa edilmektedir. Sûfilere göre, tenezzül makamları madenlere olan kısımdır. Terakki makamları madenlerden insan-ı kâmile kadar olan kısımdır. Esasen başlangıç ile son aynı noktadır ki, bu nokta ahadiyyet makamıdır. Makamların tamamlanması, insan-ı kâmil olmakla mümkündür.[165]

Devir hakkında yazılmış pek çok manzume vardır. Bunlar içinde Gaybi' nin 99 beyitlik Keşfü'l Gıtâ Kasidesi bu konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

---

[163] ULUDAĞ, 2001,**a.g.e.**, s. 105.
[164] TATÇI, **a.g.e.**,, s. 305.
[165] **a.g.e.**, s.305.

Allah, isim sıfat ve zâtıyla kendi suretinden mahlukâta zuhur etmiştir. Alem, daima bu tecelli üzerine varlığını devam ettirmektedir:

Sûret-i misliyyesinde cilve eyler ol yine

Devr-i daim bu tecelli üzre döner daima (1/62)

Allah birdir, O'nun varlığının hakikatinden başka hiçbir varlığın hakikati yoktur. Bütün varlıklar tek bir varlığın sıfatlarının çeşitli sûretlerde görünmesidir. O da Hakk'ın zâtıdır. Bütün yaratılmışlar tekrar O'na dönerek devr edeceklerdir. Tecelli nihayetsiz olduğu için devir her an devam eder. Devrin tamamlanması kemâl mertebesine ulaşmakla mümkündür. Kemâle ulaşamayan ham insan şâki insandır:

Zât-ı Hakdur her sıfatdan dem-be-dem devr eyleyen

Gâh görinür etkiyâdan gâh görinür eşkiyâ (1/75)

Allah kendi güzelliğini seyretmek için âlemi kendi nurundan yaratmıştır. Âlem tecelli mahallidir. Allah'ın tecellisi sıfatları dolayısıyladır. Bundan dolayı bütün isim ve sıfatları, çeşit çeşit varlıkların zuhuruyla olmaktadır. Tecelli devamlı olduğu için, âlemde Zâtın tecellisi devamlı devr etmektedir:

Hüsn-i zâhir olmağ içün nev-be-nev hil'at giyip

Ahsen-i sûretde da'im devr iden Hakdur beğüm (88/2)

Gaybî, insanı meyveye benzetir. Gaybî'ye göre; Hakk'ın istivâsı insanda tamamlanmıştır. Hak insandan vechini göstermiştir. İnsana gelince tamamlanan devir, ilâhî nurun âdeme meyl etmesiyle kemâle ermiştir:

Çün kemâle ire meyve hatm olur anun işi

Meyve-i âhar takâzâsına düşer iştihâ (1/60)

Gaybî, devir nazariyesini anlatmak için çekirdek sembolünü kullanır. Âlemi meyveye, varlığın aslı olan ilâhî nuru da çekirdeğe benzetir. Meyvenin aslı çekirdek, çekirdeğin aslı da meyvedir. Tecelli dairesi bütün zamanlarda bu devr üzerine devam eder:

Meyvenin aslı dırahtdur hem dırahtun aslı ol

Anun içün emr-i devri var didiler ahfiyâ (1/ 67)

Allah birdir ve O’nun eşi benzeri yoktur. Kesret âlemi O’nun birliğinden zuhur etmiştir ve varlık ilk ve aslî vatanlarına geri dönecektir. İnsan çokluk âleminde varlığını devam ettirerek, kemâl mertebesine ulaşmak için çalışır, insan-ı kâmile ulaşarak, vahdete erer ve devrini tamamlar:

Nice bir bu ‘âlem-i kesretde devrân idesün

Merkez-i vahdetde kutb ol devr iden gelsün sanâ (2/7)

“Bilinmeyen bir hazine idim, bilinmek ve görünmek istedim. O’nun için kâinatı yarattım.” hadisine mazhar olan ve ilâhi nurdan yaratılan insanın kendisidir. Ve insan aslına ulaşmak için her an devrini devam ettirmektedir:

Biz o “kenz-i mahfi” yüz kim devrümüz her dem bizüm

Ferd-i câmî’ sûretidürbi-şumâr ü bi-hisâb (6/6)

İnsan, kesret âlemi olan dünya hayatından, aslî vatana dönebilmek için devrini devam ettirir. Kemâle ererek vahdete kavuşan insan devrini tamamlar ve vahdetteki bütün zevkleri tadar:

Dâr-ı vahdetde dü‘âlem zevkün câmî’ idüp

Dehr ile devr eylerüz bu devr bize Gaybî meâb (6/7)

Hakk’ın tecellîsi kâinatta sürekli devr etmektedir (9/4). Hakk’ın tecllîsine bir nihayet yoktur ve sonsuza kadar devam edecektir. Devr sırrını anlayabilen kâmil insan, kâinat nurunu keşf eder ve keramet gösterir:

Yok tecellîsine âhir devri der zîrâ ebed

Sırr-ı devri zevk idersen keşf ola bu müşkilât (9/6)

Sırr-ı devrün zevkidür ‘âlemde rûh-ı mâ’rifet

Dutalım ma‘lûmûn olmış ‘âliyât u sâfilât (9/7)

Gaybî: “Allah ilk tecellîsiyle Muhammedî nuru (akl-ı kullî) yaratmış, O’ndan taşan tecellîlerle diğer mahlukâtı yaratmıştır.” Diyerek, “İnsan, kemâl mertebesine ulaşarak vahdete erecektir. İnsanın bütün say ü gayreti bu amaç üzerinedir” görüşünü belirtir:

Merkez-i ‘âlemde şimdi nutk-ı vaktüz şüphesüz

Vahdet üzre devr ider her dem bizim pergârumuz (51/7)

İlâhi bilgi ve hakikatler olan ma‘rifet ilmini bilen sûfi, kemâle ulaşmak için devrini sürekli devam ettirir. Devrini tamamlayan evliya ve peygamber aslî vatanlarına kavuşup, ölümsüz olmuşlardır:

Ya’ni ‘ârif sûret-i âdemde devr eyler müdâm

Enbiyâ’ vü evliyâ ölmez dimek Hakkâ budur (50/23)

Dünya geçici bir mekândır. Asıl olan sınırlı dünya hayatını çok iyi değerlendirip, asıl vatana geri dönüp, devri tamamlamaktır. Basit varlıklar, dairelerini tamamlayamaz ve Allah’a ulaşamaz. Allah’a ulaşamayanlar, sefil bir hayat sürüp, Allah’ın kahhâr sıfatıyla cezalandırılırlar.

Devrün itmâm itmeyüp esfelde devr eden garîb

Kânda idrak eder ol lutf ile kahrın neydüğün (93/2)

2.3. Âlem

Âlem, kâinat, bütün yaratılmış varlıklar, dünya, cihan anlamlarında kullanılır. Belli bir sınıfı meydana getiren varlıkların ya da canlıların oluşturduğu varlık toplulukları. Örneğin; Yıldızlar âlemi, insanlar âlemi, cinler âlemi, bu anlamda onsekiz bin âlem vardır. Başka bir şeyin bilinmesi için araç olan şey, emare, delil. Allah’ın varlığının alâmeti ve delili olduğu için kâinata âlem denilmiştir. Zîrâ; Allah, sanâtkar, âlem ise onun eseridir. Esere bakıp sanatkârı bilmek ve ona iman etmek mümkündür. Tasavvufta Allah hariç bütün mümkün ve yaratılmış varlıklara âlem denir. Kur’an’da âlem fikri vardır: İçinde yaşanılan “şu âlem” dünyadır; ölümden sonra yaşanılacak olan “öbür âlem” ahirettir. [166]

Gaybî selefleri gibi âlem beş grupta incelenmiştir. Bunlar; zât, esmâ, sıfat, ef’al ve misâl âlemleridir. İlk üçüne ulûhiyet, son ikisine rububiyet adını vermiştir. Bu âlemler, Cenâb-ı Hakk’ın zuhur ederek bilinmesine sebeptir. En yüce olan âlem gayb-ı mutlaktır. Âlem-i şehâdette olan, âlem-i miselde olan şeyin misalidir. Âlem-i şehâdette olan şey, rububieyetten bir iş ve sûrettir. Rububiyette olan her şey Allah’ın isimlerinden

---

[166] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 36.

bir isim ve Allah'ın sıfatlarından bir sıfatın sûretidir. His ve şehâdet âlemlerinde, zâhir ve âyan olan Gaybî mânânın bir sûretidir. Hakk'ın vechinde bir vecihtir. Hak onunla bilinir ve meydana çıkar. [167]

Beyitlerde insan topluluğunun oluşturduğu insan âleminden söz edilir. Gaybî sözü çekirdeğe benzetir. İnsan âlem ağacının meyvesi ve insanın ettiği kelâm ise, o meyvenin özü yani çekirdeğidir. İnsanın ettiği her söz, Hakk'ı bulmaya yöneliktir. Sözsüz bu âlem yalandır:

Hem âdem meyvesinün çekirdeği söz dürür

Sözsüz bu 'âlem ü âdem bir demde ola tarâç (13/5)

İnsanın insan olmasının alâmetlerinden biri konuşmasıdır. İnsanı kemâle ulaştıran da Hakk'ı bulmaya yönelik ettiği sözlerdir. Âlemde devrini tamamlamaya çalışan insan ne kadar Hak kelâmı ederse o kadar menzile ulaşır.

Nutka tâbi'dür bu vücûd geh zuhûru geh bütûn

'Âlem ü âdemde devrin her ne mikdâr eylese (110/7)

Âlem, Allah'ın tecellî ettiği varlıkların bütünüdür. Allah'ın eseri olan bu âlem, O'nu bilmek için delildir. Eserlerine bakarak O'nu bulabilir ve O'nun birliğine varabilirz.

Sana 'âlem görünen hakîkatde Allahdur

Allah birdür vallahi sanma olası birkaç (13/3)

Yıldızlar âlemi, insanlar âlemi gibi varlıkları ya da canlıların oluşturduğu onsekizbin âlem topluluğu vardır. İnsan Allah'ın isim ve sıfalarının tecellî mahallidir. Bundan dolayı bütün eşya insana muhtaç ve insana âşıktır. Bütün âlemleri kendinde toplayan insan, onsekiz bin âlemin kıblesi durumundadır:

Kıblesisün onsekizbin 'âlemin ey pâk zât

Sana istiklâl iderler cümle-i şâh ü gedâ (1/46)

---

[167] DOĞAN, **a.g.e.**, s.79.

Onsekizbin ‘âlemün cânâ misâli sendedür

Belki sensin ferd-i câmî’’ Hak kemâli sendedür (24/1)

Allah, âlemi kendi nurundan yaratmış ve insan, âlem içerisinde ilâhi nefhayı taşıyabilecek olan halife konumundadır. İlâhi nefhaya mazhar olan insanda bütün eşyanın misâlleri vardır. Bu misâl de kâmil insanda bulunur:

Onsekizbin ‘âlemün nüshası bir kâmil dûrûr

Oldur Hakkun hazinesi gevher-i kân didiler (48/2)

Melekût ve ceberût âlemine ulvî âlem denir. Tecellî mahallî olan arşda zâtın hususiyeti bulunur. Allah’ın mülkü ve hakimiyeti, ulvî âlemdeki arşdadır:

‘Âlem-i ‘ılvî ki ‘arşdur anı menzil eyledi

Bulmadı anda murâdın eyleye zevk ü safâ (1/14)

Allah zât, sıfat ve isimleriyle kâmil insana tecellî ettiği ve cemâlullahını seyrettirdiği için ulvî âlem insana âşikâr görünür:

Âşikâr oldı sana hep ‘âlem-i ‘ulvî ne var

Çünki âdemden yüzün gösterdi Zât-ı Kibriyâ (1/24)

Ulvî âlemde Cenâb-ı Hak bulunur ve O’nun nur cemâli temaşa edilir. Âlem-i süfli ise cismâni ve maddi âlemdir. Süfli âlem unsurlar âlemidir:

‘Âlem-i ‘ulvîde zâhirdür cemâl-i pâk-i dost

‘Âlem-i süflîde yokdur nutk u savt hem nevâ (1/26)

Misal ve ruhanîler âlemi mânâ âlemidir. Mânâ âleminde sultan olmak isteyen, marifet ilmini öğrenme yolunda sa’y etmelidir:

Kutb ü mülk ü ma’sifetdür taht-ı kalbün Gaybiyâ

‘Âlem-i mânâda sultân isteyen gelsün berü (106/7)

Beş duyu ile bilinmeyen âlem de gayb âlemidir. İnsanın bilme alanına giren âlem şehadet âlemidir. Âlem-i şehadette olan misâl âleminde olan şeyin sûretidir. Rububiyette olan misâl âleminde olan şeyin sûretidir. Rububiyette olan her şey, Allah’ın

isim ve sıfatlarının bir tezahürüdür. Şehâdet âleminin zâhir ve âyan olan, gaybî mânânın bir sûretidir. Hak onunla bilinir ve meydana çıkar:

‘Âlem-i gâyb u şehâdet bir midür yohsa nedür

Rü’yet itdüğün kam eşyâ vücûd-ı Gayb nedür (23/7)

‘Âlem-i gayb ü şehâdet hep ana mekşûf ola

Cism ola ‘âlem ana ol ‘âleme rûh-ı revân (92/6)

Gerçekte âlemin ruhu olan insan, zâhir ve bâtın yönüyle dünyanın bir örneği ve çekirdeği durumundadır:

Rûh-ı ‘âlem ism-i ‘azamsın hakîkat Gaybiyâ

Zâhir ü bâtın bu dehrün hep visâli sendedür (24/5)

Büyük âlem Hakk’ın sıfatlarının açığa çıktığı mahâldir. Küçük âlem denilen insan, Hakk’ın hem sıfatlarının, hem de zâtının tecellîgâhıdır. Yine insân âlemin mayası yani aslı durumundadır:

Mâye-i ‘âlem hakîkat dem durur

Ol deme hem-dem olan âdem durur (42/1)

Büyük âlemde kuvvet olarak her ne varsa, küçük âlem olan insanda o hareket halindedir ve görülür. Çünkü âlem Allah’ın celâl ve cemâl sıfatlarının tecellîsidir. Bu tecellîyi en iyi şekilde insanda görmek mümkündür.

Her ne varsa ‘âlemde örneği var âdemde

Bulasın sen bu demde âdeme gel âdeme (119/3)

Celâl ile cemâlün imtizâcında durur ‘âlem

Bu dehr içre ne mahzûn ol dem-â-dem ne sürûr eyle (114/4)

2.4. Tasavvufî Mertebeler ve Kavramlar

2.4.1. Dört Kapı

Tarikat ehlinin manevi yolculuğu esnasında geçmesi gereken dört aşama; şeriat, tarikat, marifet, hakikat. Hz. Peygamber sözü şeriat, fiili tarikat, hali marifet, sırrı hakikattir. [168]

İslâm sûfileri, "dervişlik" mertebelerinin kırk makamda tamamlandığına inanmışlar ve bu mertebelerle ilgili eserler telif etmişlerdir. İlk Türk sûfisi Ahmet Yesevî, tarikât erkânını ve irşat metodunu "kırk makam" esasına göre tanzim etmiştir.

Ahmet Yesevî kırk makamı şöyle sıralar:

- Şeriat Makamları: Hak Te'âlâ'nın varlığına, birliğine,sıfatlarına ve zâtına iman getirmek; namaz kılmak oruç tutmak, zekât vermek, hac yapmak, yumuşak konuşmak, ilim öğrenmek, Hz. Peygamberin sünnetlerini yerine getirmek, emr-i ma'rufu yerine getirmek, nehy-i münker kılmaktır.

- Tarikât makamları: Tevbe kılmak, pîre el vermek, havf, recâ, vird-i evkati yerine getirmek, pîrin hizmetinde olmak, pîrin izniyle konuşmak, nasihât dinlemek, tecrid olmak, tefrîd olmak.

- Ma'rifet Makamları: Fenâ olmak, dervişliği kabul etmek, her işe tahammül etmek, helâl ve güzel istekte bulunmak, ma'rifet kılmak, şeriat ve tarikatı ayakta tutmak, dünyayı terk etmek, âhireti seçmek, vücûd (varlık) makamını bilmek, hâkikat sırlarını bilmek.

- Hakîkat Makamları: Alçak gönüllülük, iyiyi kötüyü tanımak, bir parça el uzatmamak, belki fazlaya kanaat etmek, kendisini, lokmasını Hak yolunda sebil etmek, kimseyi incitmemek, fakirliği inkâr etmemek, seyr-i sülûk kılmak, sırrı saklamak, Şeriat, Tarîkat, Ma'rîfet ve Hakîkat makamlarını bilmek ve 'âmel etmek.[169]

Yesevî yolunun âbide şahsiyeti Hacı Bektaş-ı Velî, yukarıda sıraladığımız "dört kapı, kırk esas" ın âdeta şerhini yaptığı "Makalat" adlı eserinde şöyle diyor:

---

[168] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 110.
[169] TATÇI, **a.g.e.**, s. 311.

Yüce Allah'a giden yollar yaratıkların nefesleri sayısıncadır. Gerçeğe ulaşmış kişiler bunların arasından, içinde şu dört mertebe bulunan bir yolu tercih edip seçmişlerdir.

a) Şeriat

b) Tarîkat

c) Ma'rifet

d) Hakîkat, bu mertebeler, ancak şeriat olduğu takdirde tamam olur. [170]

2.4.1.1. Şerîat

Sözlükte yol, su kanalı, ark anlamlarına gelir. Tasavvufta, zâhiri hükümler, fıkıh kaideleri, hukuki kurallar, insanın bedeni ve dünyasıyla ilgili dini hususlar, peygamberler aracılığıyla Allah tarafından konulan kanunlardır. [171]

Şerîat, İslâmı nitelendiren en muhtevalı bir kavramdır. Şerîat, insan hayâtını tanzim eden değerlerdir ve bu değerlerin vâzı ve kaynağı Allah Teâlâ'dır.[172]

Şerîat ve din, müteradîf iki kelimedir; hangisi söylenirse, bir diğeri anlatılmış olur. Bu özellikler içerisinde, şerîat din yolunu, Allah'ın değişmeyen kanununu tâkip etmektir.[173]

Avâm ve hâvas, bütün insanlar şerîatın muhatabıdır; çünkü şerîat, Allah Teâla'nın rahmâni feyizlerine mazhariyyettir ki, rahmet-i umûmîdir.[174]

Din, "Allah Teâlâ tarafından va'z edilmiş ilâhi kanunlar topluluğudur. Ve akıl sahibi olan insanları kendi ihtiyarlarıyla (zorlanmadan) bizâtihî hayırlı işlere sevkeder" tarzında târif edilmiştir.[175]

Şerîat, Allah Teâlâ tarafından kulları için belirtilmiş bir yoldur; orada insan, ilâhi irâdeyi gerçekleştirmek için hayâtını tanzim edecektir. O halde şerîat insanın bütün davranışlarını alâkadar eden âmelî bir kavram olduğu gibi rûhî, zihnî ve fizîkî

---

170 **a.g.e.**, s. 312.
171 ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 328.
172 ERAYDIN, **a.g.e.**, s.308.
173 **a.g.e.**, s.308.
174 **a.g.e.**, s.308.
175 **a.g.e.**, s.309.

davranışlarını da ihtivâ eden hem imânî ve hem de âmelî özelliklerin hey'et-i umûmiyesidir.[176]

İnsan hayatını düzene koyan dinî değerler olan şerîatın temel kaynağı Allah'tır. Din yolunu ve Allah'ın değişmeyen kanunlarını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı şerîatı insanları asıl gayeye ulaştıran temel esaslar olarak görmek mümkündür. Gaybî, şerîatı Allah'ın temel kanunları olarak kabul ettiğini, şerîat kanunlarıyla ibadetlerini yaptığını ve her işini bu kanunlarla düzene koyduğunu söylüyor ve bundan dolayı Allah'a şükrediyor:

Şer'-i şerîf imiş temel makbûl değül ansuz 'amel

Bildük işümüz hep halel estağfirullah-el-'azîm (90/2)

Gaybî, yalan üzerine kurulu, boş inançlara inanamadığını, Allah'a inanmayan ve Hak yoluna girmeyen muhaliflerin ilâhî iradeye teslim olmalarını ve hayatlarını bu çizgide tanzim etmelerini diler:

Batılda itmedük karar Hakdan yana ittük firâr

Şer'a muhâlif her ne ki var estağfirullah-el-'azim (90/3)

Şeriat kanunlarına tâbi' olanlardan sonra gelen nesildeki insanlar hayırlı kimselerdir. Şeriâtın ilâhî kanunlarına uymayanlar cezalandırılacaklar ve telef olacaklardır:

Şer'i bırakmamış selef sonra gelen hayrü'l- hâlef

Olmayalum biz de telef estağfirullah-el-'azim (90/5)

Gaybî, şerîat kanunlarına bağlanmış ve teslim olmuştur. Dînîn özüne varmak için kendi özünü bu yolda muhkem kılmıştır:

Gaybî hemân budur sözüm şer' üzre muhkemdür özüm

Döndü mübâhîden yüzüm estağfirullah-el-'azim (90/7)

Şerîat, Allah'ın kanunlarından oluşmuş dinin temel değerlerinden ibarettir. Gaybî bunu Allah'ın sarayına benzetir. Allah'ın sarayı durumundaki şerîat, çok sağlam nizamlardan oluşmuştur. Onu bozmaya çalışanlar Hakk'ın cezasına çarptırılacaklardır:

---

[176] **a.g.e.**, s.309.

Şerîat kim serâ-yı Kibriyâ'dur

Muhakkak yapıdur muhkem binâdur

Anun her taşını her kim kaparsa

Yirine başuni koymak revâdur (Rubaiyyat 3)

Beyitlerde şerîat mefhumu genellikle tarikat ve hakikat ile birlikte zikredilmektedir.

Şerîat kanunlarına uyanlar ve ilâhi iradeye tâbi' olup, Hak dinin yolundan gidenler kendi benliklerini bütün kirlerden temizlerler ve bâtına geçerler. Bunun yolu da Allah'a aşk ile bağlanmaktır:

Zâhirini pâk eylesün şeri'ât

Bed-huyların tebdîl etsün tarîkat

Hakk cemâlün görem dirsen hakîkat

Allah'a 'aşkile irmiş erenler (46/2)

Gaybî'ye göre, Allah sevgisinden dolayı ilâhi cezbeyle kendinden geçip, şerîat kanunlarını ihmal etmemek gerekir:

Ne meczûb-ı ilâhî ol şerâyi'de kusûr eyle

Ne mahbûn-ı ilâhi ol hakâyıkda kusûr eyle (114/1)

Hz. Musa gibi şerî'at kanunlarına sıkı sıkıya bağlı kalsa bile kişi, kendi benliğinin sırrını anlayıp özünü bilmez ise alimim dememelidir.

Eylesen Musâ gibi 'ilm-i şeri'atda kemâl

Hızr-ı vakte irmeyince cümlesi olur hayâl

Ko hayâli özüne gel kesf ola 'ayn-ı cemâl

Kenü özün bilmez isen 'âlimin dime sakın (98/4)

Şerî'at kanunlarına uyarak sûfi edep gözleyip, terbiyeli olmalı, tarikat ve hakîkat makamlarıyla gönlünü temizlemeli ve Hak yoluna girmelidir:

Mü'eddeb ol şerî'atle müzehheb ol tarîkatle

Mümessek ol hakîkatle edeb gözle edeb gözle (116/3)

Sûfi, şeraite uymakla bedenini ve hayatını dinî değerlerle tanzim eder, hakîkat yoluna gönlünü aşka vererek girer ve kalbini temizler. Hak yoluna böyle girilir:

Şerî'atden dışın dolsun hakîkatden derûnun hem

Sırât-ı müstakîm el-Hakk gözle bu mîzanî (121/9)

Gaybî, Allah'a kendisini şerî'at ve hakîkatten ayırmaması için dua eder:

Münâcâtum budur senden ilâhî

Şerî'atle hakîkatden ayırma

Ki sensin cümle âlemler penâhı

Şerî'atle hakîkatden ayırma (117/1)

Gaybî, aşk davası güden döneminin dervişlerinden rahatsızlık duymuş ve onları eleştiri konusu etmiştir. Derviş olanların hizmet edip, şerî'at, târikat, hakîkat ve ma'rifetin kurallarına uymaları gerektiğini söylemiştir. Zamane dervişleri şerî'atle gönlünü temizlemez, tarîkat yoluna girmez, hakîkat makamına yaklaşmaz ve şerî'at kurallarına uymayarak şer seddini bozarlar:

Şerî'ate yüz yumaz tarîkate baş komaz

Hakîkate yaklaşmaz zamâne dervişleri (123/2)

Şer' seddüni bozdular Gaybî hünersüz didiler

Yü'cüc gibi baz ezdiler zamâne dervişleri (123/20)

2.4.1.2. Tarîkat

Tarîkat, kelime mânâsı ile yol demektir. Tarîk yol demek, çoğulu terâik de yollar mânâsına gelir. Tasavvuf edebiyâtında ise, ıstılahi bir mânâ kazanır. Allah'a giden yol, Allah düşüncesiyle beraber olmak için kullanılan yol mânâsına gelir.[177]

---

[177] ALTINTAŞ, **a.g.e.**, s. 79.

Şerîat umûmi, tarîkat, şerîate nispetle husûsîdir. Tarîkat bir disiplindir. Tasavvufun, şerîat esaslarına riâyetle dinin özüne varma riyâzetinin, belirli disiplin içerisinde gerçekleşmesini amaçlayan bir kuruluştur.[178]

Dinde ibâdetler, belli niyetlerle yapılır. Bu, mü'mine her şeyi bir şey için yapma alışkanlığı kazandırır. Tarîkat, dinin özüne varmak sûretiyle Hakk'ın rızasını kazanmak ve dolayısıyla dünya ve âhiret saadetini hedefleyen bir vasıtâdır. Tarîkatın ibtidâsı (başlangıcı) kalbin gafletten uyanması, intihâsı, nefis mücâdelesi, mücâhedesi ve riyâzetle vuslata ermektir.[179]

Tarîkatı, "Allah'a sülûk eden taifeye mahsus bir seyir" olarak tarif eden Gaybî, kendi tarikatlerinin temel özelliklerini şöyle açıklamıştır: "Tevbe, biat, aşk ve muhabbet tarikatta farzdır. Bu yolu seçen kişi farz ibâdetleri yerine getirmenin yanında nafilerle de meşgul olmalı, özellikle de sohbeti terk etmemeye özen göstermelidir. Her tâlibin kabiliyetine uygun seyr ü sülûk ettirmelidir. Tarîkatta muhabbet, sohbet ve ma'rifet esastır. Meşakkat verici riyâzet, bedenî mücâhede, çok zikir ve deverân tarîkatın esası değildir."[180]

Vuslata erip, Hakk'ın cemâlini ayân görmek isteyen sâlik, kötü huylarını tarikat vasıtası ile temizlenmelidir. Çünkü erenler vahdete aşk ile kavuşmuşlardır:

Zâhiri pâk eylesün şerî'at

Bed-huyların tebdîl etsün tarîkat

Hakk cemâlün görem dirsen hakîkat

Allah'a 'aşkile irmiş erenler (46/2)

Şerî'at insanın edepli olmasını sağlarken, tarîkat kötü huylardan arınmayı, kalbi temizlemeyi ve doğru yola girmeyi sağlar:

Müeddeb ol şerî'atle müzehheb ol tarîkatle

Mümessek ol hakîkatle edeb gözle edeb gözle (116/3)

---

[178] ERAYDIN, **a.g.e.**, s.312.
[179] **a.g.e.**, s.312.
[180] DOĞAN, **a.g.e.**, s.56.

İnsan, şerî'atle Allah'ın emirlerini yerine getrip, O'nun kanunlarına uyar. Tarîkate girerek kalbinden Allah'tan başka olan her şeyi temizler ve mâsivâdan uzak durur:

Şerî'atde olalum emre kâ'im

Tarikâtde sivâ-yı 'aşka sâ'im

Hakîkatde bulalum zevk-i dâ'im

Şerî'atle hakîkatden ayırma (117/2)

Böylece sûfi, tarîkat yoluna girerek kendisine yeni bir cân bulur (117/5). Gaybî, şerî'at yoluyla bedendeki günah kirlerinden arınmayı ve tarikat hizmetine girerek, tarîkat yolunda toprak olmayı istemektedir. Tarîkat yolunda toprak olmak, mütevazi ve güzel ahlâklı olmayı ifâde eder. İnsan güzel ahlâkıyla fıtratının değerli özelliklerini ortaya çıkartır:

Şerî'at zâhirimüz eylesün pâk

Tarîkat hizmetinde olalum hâk

Hakîkat benlüğümüz eylesün çâk

Şerî'atle hakîkatden ayırma (117/3)

Gaybî, gönlü çocuğa, tarîkati ders veren pîre benzetir. Gönül çocuğu her zaman tarîkat pîrinden ders alarak Hakk'ın sırlarına vâkıf olur:

Gönül tıflı dem-â-dem der alur ol pîr-i tarîkatden

Olur elbet müstahrec bu esrâr-ı hüviyyetden (94/1)

2.4.1.3. Ma'rifet

Ma'rifet, ilimden tamamen farklı bir şeydir. İlim, bilmek, ma'rifet, tanımaktır. İlim yolunda olanlara âlim, ma'rifet ve irfan yolunda olanlarda ise 'ârif denir. İrfan, keşif, ilham ilm-i ledün, sezgi gibi daha başka terimlerle de isimlendirilen ma'rifet, kalp kaynaklı, vasıtasız bir bilgidir.[181]

Ma'rifet bir anlamda, Allah'ın bilgisi demektir. Mutasavvıflar, ma'rifet konusunda delilin bizzat yüce Allah'ın kendisi olduğunu söylerler. Akıl, bu konuda bir

---

[181] KARA, **a.g.e.**, s. 100.

delil olamaz. Akıl, yaratılmış olduğu için, sadece kendi gibi hâdis olan şeyler konusunda delil olur. Onlara göre, akıl, sadece kulluğun nasıl yapılacağını temin eden bir alettir. Yüce Allah lutfedip kendini akıl sahiplerine tanıtmasaydı, akıl onun var olduğunu iman cihetinden bilemezdi. [182]

Allah'ı hakiatiyle tanımak için, ilâhi isim, sıfat ve fiilleriyle bilmek icab eder. Bu da ancak nefis terbiyesiyle mümkündür. Ma'rifet, böylece, nefsi terbiye etmek yoluyla ilâhî bilgilerle donanarak Allah'ı kemâliyle idrak etmek demektir. Tasavvuf büyükleri bu makamın "zevkî" bir makam olduğunu, kalpte tecellî ettiğini işlemişlerdir.[183]

Şerîat, tarîkat ve hakîkat mertebelerini geçen kişi kendisini bilir. Kendisini bildiği oranda da Hakk'ı bilmiş olur. Gaybî ma'rifeti de bu açıdan şöyle tarif etmiştir: "Sûret ve mânâ yönüyle kişinin kendisini bilmesidir." Sözün özü, her türlü ibâdet ve amelden gaye ma'rifet tahsil etmektir. Ma'rifet hasıl olmadıktan sonra bütün hareketler oyun ve eğlenceden ibaret bir beyhudeliktir. [184]

Tasavvuf erbabının amacı Hakk'ı tanımak, hakikati tanımaktır. Bunun için sûfi, Allah'ın birliğini kabul etmeli, Allah'ı ilâhi isim, fiil ve sıfatlarıyla tanıyıp, bilebilmesi için ma'rifet yolunu seçmelidir:

Hakîkatda ledûn tâliblerine
Ma'ârifle Hakayıkdır münâsib (8/5)

Sûfi, ma'rifet yoluna girip, kendisini bilmelidir. Kendisini bildiği oranda da Hakk'ı bilmiş olur.

Mâ'rifetden hisse olup kendüni bildin ise
Ehl-i cennetsin senündür cümle-i zevk ü safâ (1/95)

Mâ'rifet erbabı önce Hakk'ı tanır, sonra ibâdet ederek ve çile çekerek nefsini arındırır. Allah'a yaklaşır. O zaman Hak kendisini ona tarif eder. Ma'rifet budur. Bu bilgiyi alan kişi ehl-i mâ'rifettir. Ma'rifet erbabına cân u gönülden hizmet etmelidir.

---

[182] ALTINTAŞ, **a.g.e.**, s. 71.
[183] TATÇI, **a.g.e.**, s. 318.
[184] DOĞAN, **a.g.e.**, s.58

Çünkü onlar Hakk'ı tanıyan enbiya ve evliyalardır. Onlar ahirette Müslümanlara şefaat edecek kimselerdir.

Hizmet eyle cân u dilden ma'rifet erbâbına

Kim şefâ'at mazharırdur evliyâ vü enbiyâ (1/97)

Mâ'rifet Hakk'ı tanımak ve Hakk'a dair elde edilen bilgilere sahip olmak olduğu için, insanın sahip olması gereken en önemli bilgidir. Gaybî, bunu taç, mâ'rifet tacıdır benzetmesiyle dile getirir:

Tâc ma'rifet tâcıdur sanma gayrı ola tâc

Taklîd ile tok ola Ledünnîden ola aç (13/1)

Mâ'rifetin aslı, Hakk'ı tanıyıp, insanın O'nun sıfatlarının tecellîsi olduğunu ve yine asıl olan Allah'a döneceğini bilmesi olan devir nazariyesinin sırrını anlamaktır. Bu bilgiye ulaşan, kalbindeki tecellîyi görüp zevk alır:

Sırr-ı devrün zevkidür 'âlemde rûh-ı ma'rifet

Dutalım ma'lûmun olmış 'âliyât u sâfilât (9/7)

İnsan mâ'rifet yolunda çalışıp, çabalayarak devrini tamamlayabilir ve asıl vatanına kavuşabilir:

Ma'rifet kesb eyleyüp devrüni itmam eylegil

Devr-i âdem hatm olucak sonra hayvân devridür (27/12)

Allah'ı tanıyıp, kişiyi Allah'a ulaştıran bilgiye sahip olan 'arif, seyr-i urûciyi tamamlayarak Allah'ın pak zâtına kavuşur:

'Âsumân-ı ma'rifetden zât-ı pâke kıl urûc

Leyletü'l- isrâda mer'i vech'i a'lâ sendedür (26/2)

Ma'rifet, kişiyi Allah'a götüren yolları bilmektir. Bunun için her türlü ibâdet ve âmelden gaye mâ'rifet tahsil etmektir. Mâ'rifet bilgisine sahip olan ârifler, Hakk'ı bulup, vahdete ererek, daima cennet içinde olurlar:

Hüsn-i halk ü ma'rifet tahsil iden 'âriflerün

Devr-i dâ'im cennet içre gördüğü serâ budur (50/21)

Mâ’rifeti talep edenlerin, öncelikle yapmaları gereken â’riflerin sohbetlerinden yararlanıp, onlara tâbi’ olmalarıdır:

Sohbetinde bunlarun eyle vücûdun münselih

Ma’rifet zannettiğün cehlün lisânun durma kes (58/4)

Gaybî’ye göre ilim amelden üstündür. İlimlerin en üstünü mâ’rifetullah, âmellerin en üstünü de zikrullahtır. İlim, Allah’ın sıfatı olduğu için bâki, âmelde mahlûkun özelliği olduğundan fânidir. Allah’ın görülmesi ilme bağlıdır. Hak katında zikri mâ’rifetten efdal sanan, zikir ile bedeni doldurup, mâ’rifete önem vermeyen, Hakk’a varmanın yolu olarak zikri öne çıkaran sofiler, Hakk’ı lâyıkıyla bilemeyip, ömrünü gaflet içerisinde geçirmişlerdir:

Hakk katında mâ’rifetden zikri sandın sen ulu

Mâ’rifetden hâli oldun zikr ile oldun dolu

Zikr-i hâssâ hasr sandun Hakka varmağa yolu

Giçdi ‘ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/2)

Sûfi her ne kadar kendinden geçerek zikir etse de, kendini bilip, mâ’rifet yolunda çalışıp ârif olmayı amaç edinmezse, Hakk’ı bulup, vahdete eremez:

Her ne denlü âh ü feryâd ile eyle hay hû

Mâ’rifet olmıyacak gelmez sana Hakkdan koku

Kendünü bilmeğe sa’ y it ‘ârif olup gayrı ko

Giçdi ‘ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/5)

Gaybî, mârifetten hissesi olmayan kimseye insân demenin güçlüğüne işaret etmektedir. Onun düşüncesine göre, insanın her şeyden önce Hakk’ı tanıması ve hakikati idrak etmesi gerekir. Bu da mâ’rifet yoluyla olacağından, süret-i mâ’nide insan olanlar, gerçekten ârif olan kimselerdir:

Ma’rifetden hissesi olmayana insân dime

Sûret-i ma’nîde insan isteyen gelsün beru (106/2)

Gaybî, Allah'a münacaatta bulunarak, Allah'tan gönlünü mâ'rifet ilmiyle doldurmasını ve gözden cehalet perdesini kaldırıp, Allah'ın kendisine iyilik ve ihsanlarda bulunmasını dilemekledir:

Cehâlet perdesini kaldur 'inâyet eyle yâ Mevlâ

Ma'ârifle dili doldur 'inâyet eyle yâ Mevlâ (3/1)

2.4.1.4. Hakîkat

Hakikat, bir şeyin aslı ve esâsı, mâhiyeti; gerçek doğru, sadâkat, doğruluk, bağlılık, kadirbilirlik, mecâz karşılığı, esas olarak kullanılan kelime mânâlarına gelir.[185]

Hakk'ın hakikatı, O'nun yani kendisinin, kendisine olan vasfıdır. Allah'tan ve Allah için olan şeye de (cem') hakikat denilmiştir.[186]

Mâsivâ, yâni alâkalar, hakikate ulaşmaya hicâbdır. Hak'dan başka olan her şeye "alâka", Hakk'a ait olana da hakikat denilmiştir.[187]

Hâkikat, gözü ve gönlü, eşyâdan yaradanına çevirmektir.[188]

Hâkîkati görmek, hicâbsız görmektir. Hakikatte ne îmân ve ne de küfür mevzu-i bahistir. Perde kalkınca hakikat ortaya çıkar. Bir şeyin hakikat olduğuna inanmak başka, hakikatı görmek başkadır.[189]

Şerîât, tarîkat ve hakîkati bir bütün olarak görmeliyiz. Her biri, bir diğerini tanımlar tarzda sıralanmıştır. Allah'a ibâdet şerîat, O'nu taleb etmek tarîkat ve O'nu müşâhade etmek hâkîkattir.[190]

Şerîat, nefsin; tarîkat gönlün ve hâkîkat ruhun yolu olarak da ifade edilmiştir. [191]

Hakîkatı, insanda beşeri "özelikler yerine hakkanî özelliklerin galip olması" şeklinde tarif eden Gaybî, konuyu insanın özelliklerine hasrederek, hakîkatın şu özellikleri üzerinde durmuştur:

---

[185] ERAYDIN, **a.g.e.**, s.314.
[186] **a.g.e.**, s.314.
[187] **a.g.e.,** s.314.
[188] **a.g.e.,** s.314.
[189] **a.g.e.,** s.314.
[190] **a.g.e.,** s.314.
[191] **a.g.e.,** s.314.

"Hakîkat tâlibine lâzım ve vâcîb olan budur ki, hakîkat âlemine ayak basa, Ahlâk-ı hamidenin tamamıyla ahlâklanmalı, hakkanî vasıfları kendisinde gerçekleştirmeli, şeytânî, hayvânî ve insânî huylardan kendisini tamamen kesmelidir. Hakîkati bilen ve bu makamı elde etmiş olan kişilerin alâmeti şudur: "Vicdanında bir Rabbanî nur oluşur. Bununla özeüne Hakkanî bir nazarla bakar. Cismaniyyeti açısından fenasını ve ruhaniyeti yönünden de bekâsını görür. Kendisinin kulluğu gerçekleştirmek için var olduğunu bilir. Yine bu nûrun kendisinde oluşturduğu bakış açısı ile iç âlemini düşünür. İç âleminin rubûbiyyetin sırrına mazhar olduğunu görür ve bilir." [192]

Şeriâtın zâhiri ta'limsiz öğrenilmediği gibi, şeriatın bâtını olan tarîkat ve onun bâtını olan hakîkat de eğitimsiz elde edilemez. Hakîkate ulaşmanın neticesi Hak yoluna girip, Hakk'ı bulmaktır:

Zâhir ü bâtın hakîkat Hak durur

Hak içinde Hak dönen bir ad imiş (61/4)

Hakîkat bâtın ilmidir ve Hz. Peygamberin sırrı olarak kabul edilir. Sûfi âlemin sırlarını açığa çıkartıp, keşf etmek isterse, hakîkatler ona âşinâ olur:

Bâtın-ı 'âlem teneffüs itmek ister zâhirâ

Müstetir ola hakâ'ik tâ ki ola âşina (1/7)

Mevcûdatta görünenler Allah'ın tecellîlerinden ibarettir. Ve dünyadaki her şey hakîkatte Hakk'ın kendisidir:

Hakîkatde cihân bil ol cihândur

Tecellîden 'ibâretdür kamû şey (122/3)

Varlık, Hakk'ın ilahi nûrunun tecellîsinden ibarettir. Eşyânın hâkikatını bilenler kâinatta mevcut bulunan ilim ve sûretlerin, ilâhi nûrun isim ve sıfatlarının zuhurundan ibaret olduğunu bilir. Bu tecellîler nihâyetsizdir:

Hakâyıkdur bu sûretler yüzünün

Tecellîyât olupdur hep levâmi (69/2)

---

[192] DOĞAN, **a.g.e.**, s.57.

Tevhitte, hakîkati bilen kimseler nasıl ve niçin sorularını kendilerine artık sormazlar, çünkü Allah'ın fiil ve hikmetinden suâl olmaz:

Hakâyıkdan eğer müşkil sorılsa

Cevabında hiç itmeye tavakkuf (71/4)

Hakîkati bilenler, kâinatın bütün sırlarına vâkıf olurlar ve hakîkatleri anlatma ihtiyacı hissederler:

Hakîkat cümle sırra 'ârif ola

Velâkin halka göstere ta'arruf (71/7)

İsm-i a'zam en büyük isimdir. Allah'ın bütün isimleri içine alan ismidir. İnsanın sülûku esnasında kazanmış olduğu hallerden ve ulaştığı makamlardan her birinde Allah'ın bir ismi tecellî eder. İşte insanın hakîkati, onun âlemin ruhu ve özü olmasının yanında ism-i a'zamın tecellîsini de ihtivâ eder:

Rûh-ı 'âlem ism-i 'azamsın hakîkat Gaybiyâ

Zâhir ü bâtın bu dehrün hep visâli sendedür (24/5)

Hakîkat çalışmadan ve eğitilmeden elde edilemez. Bundan dolayı hakîkat yolu gayret edilerek bulunur ve muhâbbet, hakîkat denizinden bir damla sudur ve insana lezzet verir:

Râh-ı hakîkat beğüm sa'y ile bulınûr bil

Muhabbet bir bâdedür gelür insâna lezîz (19/4)

Hakîkatı bilenlerin kalbinde bir nur oluşur ve sûfi kendi özüne bakar. Cismâni olarak fâni olduğunu, ruhî olarak bâki olduğunu görür. Kendi özüne bakanlara hakîkat böylece miraç hükmüne geçer:

Bu sözlerün melâli hakîkat kendün bilmekdür

Kendü kendün bilene hakîkat ola mi'râc (13/6)

Hakîkati bilenlerde vahdetin zevki daima bulunur (117/2). Sûfi mâsivâdan uzak kalmakla ve kalbi tüm kirlerden temizlemekle, gözü ve gönlü Hakk'a çevirir. Hakîkate erenler Hakk'tan koku alırlar ve Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanırlar:

Mü'eddeb ol şer'iatla müzehheb ol tarîkatle

Mümessek ol hakîkatle edeb gözle edeb gözle (116/3)

Pîre intisâb edip, tarîkat yoluna giren sûfiler, ten ile cânın hakîkatını anlayabilirler:

Ten ile cânı hakîkat bilmeğe oldı tarîk

Yüzüni yol eyle pîre gitmesün gözden nemûn (76/4)

Hakîkat erleri kâinatın sırlarına vakıf olmuşlardır. Berzâh erbâbı ibâdet ve âmellerinin hamalı olmuştur:

'Amel hammâlıdur erbâb-ı berzâh

Hakîkat erleri 'âlim ü 'âmil (82/2)

Âşıkların hakikate ulaşmalarının tek yolu Allah'a aşkla bağlanıp, pîre intisab etmektir:

Âşıklara Gaybî dermân 'aşkdur hakîkatde hemân

İster isen dîn ü imân 'aşk ile tut pîr eteğin (99/9)

Tasavvuf dersini veren müderris, ilâhi aşktır. Âşıkların dergâhında da hakîkat sırlarından haberdar olunur. Bundan dolayı ilahî aşkı talep edenler hakikî mânâda âşık olmalıdırlar:

Müderris 'ışk durur 'ilm-i ledünnî dersine ey cân

Mülâzım ol o dergâha haberdâr ol hakîkatden (94/2)

Hakîkate tâlib olanlar, âhiretin dünyada kazanılacağını bilirler. Öbür dünyada Hakk'ın cemâlinin seyredileceği hakîkatde erenlere va'dedilmiştir:

Bilür ol tâlib-i hakîkat âhiret dünyâdadur

Hak 'âyan olur deyu mev'ûd olan ferdâ budur (50/6)

Murîd olan kişi cisminin fâni, ruhunun bâki olduğu hakikatini bildiğinden, tenini ve cânını pîrin eline teslim eder ki, Hakk'a böylece ulaşabilsin:

Mürîd oldur murâduna hakîkatde ola fâni

Yed-i pîre teslim zimâm-ı cism ile cânı (121/1)

Şeriat nefsin, hakikat gönlün ve ruhun yoludur. Hakikat, Allah'ı müşühade etmek olduğundan dolayı, gönül eşyadan yaratana çevrilir. Hakîkat erleri bu yolu takip ederler:

Şeri ‘atden dışın dolsun hakîkatden derûnnu hem

Sırât-ı müstakîm el-Hakk budur gözle bu mîzanı (121/9)

Hakîkat, Hakk'ın hakikati, bütün hakîkatleri içine alan Zât'ın kendi sıfatlarıdır. Gaybî, Allah'a dua ederek kendisini şeri'atten ve hakikatten ayırmamasını dilemektedir:

Münâcâtum budur senden ilâhi

Şerî'ate hakîkatden ayırma

Ki sensin cümle âlemler penâhı

Şerî'atle hakîkatden ayırma (117/1)

Haremdür Hak-Te'âlâya şerî'at

Sarây-ı hâsdur rûh ü tarîkat

Vücûd-ı zât-ı pâkidür hakîkat

Şerî'atle hakîkatden ayırma (117/4)

2.4.2. Seyr ü Sülûk

Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan mânevi ve rûhi yolculuk. Sâlik denilen yolcu nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu yolculukta mesafe alır. Seyr ü sülûkun gayesi sâlikin kişisel arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendisini ilâhi iradenin hâkimiyeti altına sokması, bu sûretle diğer insanlara rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan mertebesine yükselmesidir. Bir mûridin seyr ü sülûkunu tamamlaması bu ehliyeti kazanması anlamına gelir. [193]

---

[193] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 312.

Gaybî, seyr ü sülûku, "şeriatta, cahillikten ilme, hakikatte kendi varlığından Hak varlığına gitme ve nefy ve Hakk'ı ispat olarak tanımlamıştır."[194]

Maksut, maksuda gidici, maksudun yolu, hadi ve şeyh-i kâmil gibi unsurları sıhhatli bir seyr ü sülûk için şart koşmuştur. Maksudu; sâlikin hali, maksuda gidiciyi; sâlikin iç âlemi, akıl, kalp, rûh ve nefis gibi insanın önemli uzuvları olarak görmüştür.[195]

Allah'ın gönülde yanan ateşinden bir ateş olarak gördüğü aşk ve ma'rifeti, sülûkun farzı, uzlet, açlık, uyanıklık ve susmayı; sülûkun rükunları, hicâblardan geçmek ve makamlara ulaşmayı da, sülûkun kademi olanak değerlendirmiştir.[196]

Gaybî, diğer sûfiler gibi seyri, seyr ilellah, ser lillah, seyr alellah, seyr me'allah, seyr fillah, seyr anillah, seyr billah olarak yediye ayırmış ve bunların her birini bir peygamberle özdeşleştirerek sonuncu seyr olan, seyr billahı Muhammedî seyr olarak nitelemiştir.[197]

Seyr ü sülûk "başlangıç ondandır, dönüş onadır" ilâhi hükmünce, mazi ve istikbâli bir noktada birleştiren yolculuktur. Ve Allah'ın kullarına göre sade vir tarzda yapılır. Allah insanı sevmiş ve ilâhi nûrunu insana tecellî etmiştir:

Seyr ü sülûk sadedür 'İbadullah olsun göre

Çünki Hak seni sevdi delür imâna leziz (19/2)

Sâlik, mahlukların en aşağı ve en yüksek derecelerini görüp, idrâk etmeli, herkese hasıl olan şer'i hükümleri bilmeli, zâhiri ilmi tahsil etmeli ve ilmi zenginliğe ulaşmalıdır:

Esfel ü â'lâyı seyr idüp merâtib ket'ide

Cümleye câmi' olup hâsıl ola 'ilm ü gınâ (1/13)

Seyr ü sülûk sadece insana mahsus değildir. Varlığın hepsi sülûk ederler. Her varlığın gayesi insandır. Varlıkların hepsi kendi kemâl noktası olan insana ulaşabilmek için seyr ü sülûk ederler:

---

194 DOĞAN, **a.g.e.**, s. 54.
195 **a.g.e.,** s. 54.
196 **a.g.e.,** s. 54.
197 **a.g.e.,** s.55.

Sana vâsıl olmak içün seyri der bu kâ'inat

Bildi ilhâm ile bunlar hak visâli sendedür (24/3)

İnsan, Hakk'ın tecellîsine mazhar olduğu için varlığın nihayeti ve kemâlidir. Her varlığın seyr gayesi insandır. İnsan ve diğer varlıkların seyir ve sülûkuna gerekçe ise aşk ve muhabbettir:

'Ayn-ı 'âlemsün ki 'âlem gördi senün vechini

Dide-i Hak- bînün ile seyr olur hüsn ü behâ (1/41)

Hakîkatte sülûk etmek, insandaki kesafeti letafete tebdil eyler. Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanan sâlik, letâfet tahsil eder. Sâlik, cahillikten ilme giderek, şeriat bilgisini gerektiği kadar öğrenir. Cahiller ise mâsivâdan el çekemediklerinden dolayı, gelip geçici olan dünyada sürekli seyr eder:

Câhil olan sûret-i hayvândan seyreyler mûdâm

Gâh ölüp gâh dirilür dûzahtaki mevtâ budur (50/20)

2.4.3. Yakîn

Yakîn, açık, kesin ve şüphe edilmeyecek bilgidir. Üç makamı vardır: İlme'l Yakîn; ilim ve aklî delillerle elde edilen bilgidir. Aynel'l yakîn mukaşefe yoluyla elde edilen bilgidir. Hakke'l yakîn: müşahade ve bizzat içinde yaşanılarak elde edilen bilgidir. İlme'l yakîn; akıl ve tefekkürle elde edilir. Ayne'l yakîn ve hakke'l yakîn bilgiler, sâlikler ve velîlere has bilgiler olup, vehbî ve keşfîdir. Bu bilgilerin yeri ise, gönüldür.[198]

Gaybî, ilme'l yakînden söz etmez. O, tamamen Hakk'ı bilmek, bulmak ve Hakk'ta olmak makamları olan ayne'l yakîn ve Hakke'l yakînden söz eder.

Hayatta iken Hakk'ı bilen, Hak haberini alan ve Hakk'ı müşahade eden yakîn ehline inanmak gerekir. Gaybî, kendini yakîn ehli olarak tanıtıp, Hakk'ı ortaya çıkardığını belirtir:

İresüz imân-ı 'aynîye yakîn

Şâhid-i Gaybî olur rûh- nümûd (18/7)

---

[198] TATÇI, **Yunus Emre Divanı İnceleme I.**, Ankara 1990, s. 326.

İnsanın vazifesi Hakk'ı bilmektir. Kendi nefsini tanıyan kişi bütün perdeleri aralayarak Hakke'l yakîni müşahade eder. Gaybî, Hakk'ı cân gözüyle bulduğu için Hakk'la arasında mesafe kalmamıştır.

Gaybî kendün kendü ile kendüde buldı yakîn

Anun için arasında Hak ile yokdur sefer (28/5)

2.4.4. Fenâ-Bekâ

Sûfilerin benimsediği bir tarife göre fenâ, kulun varlığını Allah için ve Allah ile beraber görme, bekâ ise Allah'ın varlığını kullukla ilgili hükümlerde görmek ve müşahade etmek demektir. Kul bu makamda kendinden ve sıfatlarından fâni olarak Hakk'ın sıfatları ile bekâ olur. Bir üst makamda kul Hakk'ın sıfatlarından fânidir. Nihayet kul, fenâdan da fâni olur. (Fena- ender- fena) Bu makamda kul, artık Allah'ın varlığıyla vardır.[199]

Fenâ mertebeleri, zikiri tefekkür ve riyâzet ile hâsıl olur. Fenâfillah (Allah'ta fâni olma) sâlikin hedefidir. Beşeri varlığından, İlâhî varlığa yolculuk eden sâlik, terk makamlarını yaşayarak fenâda bekâ bulur. Kendinden ve dünyadan geçmek, fizikî varlığı inkâr etmek değildir. Allah ile beraber olma (Bekabillah) hali ise, kesinlikle Allah olma hali değildir. Bu makamda beşeri vücûd, bir katrenin deryaya karıştığı gibi, İlâhi vücûda karışır. [200]

Fenâdan kastedilen mânâ, kişinin kötü sıfatlardan arınması; bekâ da, güzel vasıfların insanda bulunmasıdır. Bir kimsede kötü sıfatlar fâni (yok) olursa, onda güzel hasletler belirmeye başlar. Bunun aksi de düşünülebilir. Kötü sıfatların çoğaldığı bir insanda, güzel vasıflar kaybolur gider.[201] Tasavvuf ıstılahında fenâ ve bekâ mefhumları birlikte kullanılmıştır.

Sâlik fenâ mertebelerini yaşarken benliğini yok eder, yokluk yolunu benimser ve bütün bildiklerini aradan kaldırır. Eşyaya dâ'ima vahdet gözüyle bakar. O'nun gözüyle gördüğü, diliyle söylediği, kulağıyla duyduğu her şey mutlak Zâta aittir. Vahdette fenâ olabilmek için çalışmak ve benlikteki ayıplarını yok etmek gerekir:

---

[199] **a.g.e.**, s. 327.
[200] TATÇI, **a.g.e.**, s. 327.
[201] ERAYDIN, **a.g.e.,** s. 196.

Kamu bildiğünü kaldur aradan

Fenâ kesb eyle kalmasun mu'âyıb (8/2)

Kul, âmel ve ibâdetleri yerine getirmek için çalışarak, nefse karşı çıkarak fâni olur. Fenâ makamındaki kişi, kendi varlığını yok eder ve bütün hükümlerde Allah'ın varlığını müşahade ederek bekâ bulur:

Böyledür hâ-i mürekkeb 'âkibet fânî olur

'Ayn-ı ma'nâda fenâsı bulısar 'ayn-ı bekâ (1/61)

Sâlik, dünyâ ile ilgili hazlardan ve Allah'ın dışında bir varlığa hürmet etmekten fâni olarak, hakîkatte Allah'tan başka varlık yoktur düşüncesini idrak eder. O, Allah'ta fâni olarak beşeri sıfatların Hakk'ın sıfatında kaybolmasını müşahade ederek bekâ bulur:

Müfredât olur mürekkeb hem mürekkeb müfredât

Bu tahavvüldür görinen gâh bekâ vü gâh fenâ (1/66)

Kendi benliğini yok ederek, kul, varlığını görmekten fâni olarak, bütün hükümlerde Allah'ın varlığını temaşa eder:

Fenâ iden kamû varın bugün oldı ana yarın

Temâşa itmede yâîm 'inâyet eyle yâ Mevlâ (3/4)

Sâlikin, kendi varlığını Allah için ve Allah ile beraber göreblmesi, hakîkatte fâni olabilmesi için bir mürşid-i kâmile bağlanması gerekir. Sâlik, bir mürşîd-i kâmile tâbi olup, onda fâni olur. Hakkıyla yaşadığı bu makamda cismini ve cânını pîrin eline teslim eder, baktığı her yerde mürşîdini görür:

Mürîd oldur murâdunda hakîkatde ola fânî

Yed-î pîre ide teslim zimâm-ı cism ile cânı

Fenânın en yüksek mertebesine, fenâya erme şuurunun kaybolmasıyla ulaşılır. Kul, fenâdan da fâni olur (Fenâ-ender-fenâ). Bu hâlde sâlik, Hakk'ın tecellîlerini müşahadenin cezbesi içindedir. Gaybî insân-ı kâmili ism-i azama benzetir. İsm-i azam, Allah'ın bütün isimlerini içine alan ismidir. İnsana, insân-ı kâmil olma yolundaki sülûku esnasında ulaştığı makamlardan her birinde Allah'ın bir ismi tecellî

eder. İnsanın hakîkati, ism-i azamın da tecellîsine mazhar olduğudur. Sâlik insan-ı kâmillerin sohbetiyle en büyük fenâ makamına ulaşır:

Tâlib-i esmâ isen sen bizde ism-i ‘azâmuz

İsm-i ‘azâm sohbetiyle bul fenâ-ender-fenâ (2/8)

Fenâfillah (Allah’ta fâni olma) sâlikin hedefidir. Beşeri varlığından, ilâhi varlığa yolculuk eden salik terk makamlarını yaşayarak fenâda bekâ bulur. Kendinden ve dünyadan vazgeçerek fâni olan sâlik, Allah’la bir olarak bekâbillaha erer. Bu makamdaki vücûd, bir damlanın, deryaya karıştığı gibi ilâhi vücûda karışır. Fiillerin fenâsı zâhiri, vasıfların fenâsı batınîdir. Allah’ın isim, fiil ve sıfatlarının tecellîsi olan insan, fenâ makamına ulaşarak Hakk’la bir olur:

Fâni-i fillâh olur irdük bekâ-billâha biz

Zâhir ü bâtın serâpâ cümle Hakdur varumuz (51/8)

İnsan, Allah’a aşk ile bağlanır. Kendini yok ederek Hakk’la bir olur ve fenâfillaha erer. Bunun için ibâdet ve amellerin çokluğundan gururlanmamalı ve kibire düşüp, şirke düşmemelidir:

Olma mağrûr tâ’atine eyleme hiç iftihâr

Fâni-yi fillâh olup gel olagör Hak ile yâr

Varlığına girrelenüp müşrik olma ey şikâr

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/7)

Âmel ve ibâdetleri yerine getirip, şeriât kanunlarına uyanlar fâni olurlar. Gaybî, Hakk’ın varlığında fâni olmayı dileyerek, Allah’a şeriât ve hakîkatten ayırmaması için münâcaatta bulunur.

Şerî’atte olalum Gaybî fâni

Tarîkatte bulalum yeni cânı

Cenâh it zâtına ol iki hâli

Şerî’atle hakîkatden ayırma (117/5)

2.4.5. Terk

Bırakmak anlamındadır. Tasavvufta dört şekli vardır. Terk-i dünya: Zâhit bütün dünya nimetlerini, malı ve mülkü âhiret için terk eder. Terk-i ukbâ: ‘Arif, cenneti ve oradaki nimetleri, İlâhî cemâli temâşa için terk eder. Terk-i hestî: Sâlik kendi varlığını da temâşa ederek Hakk’ta fâni olur. Terk-i terk: Kâmil ‘arif terki de terk eder aklında ve zihninde terk diye bir kavram kalmaz. [202]

Âşık, ilâhi aşka bağlanmak yolunda kendi benliğini yok ederek, terk eder. Hakk’ta olur fâni olur. Ruhunu ma’rifetullah yolunda bütün kirlerinden temizler. Vahdetin sırrına erer:

Ser ü cân ter idüp cânân yolında

Rûhunu yüzdürüp ‘irfân gölünde

Hümâ-yı sır ile vahdet iline

Dem-â-dem uçmayan ‘âşık değüldür (36/2)

Gaybî, vahdete ulaşmak isteyen sâliklere kuru âdet olarak tanımladığı alışkanlık hâine gelmiş ibâdetlerden vazgeçmeyi, insanın özüne bakıp, Hak yolu bulması gerektiğini tavsiye eder:

Ko bu zühd ü tâ’ati terk it kuru ‘âdeti

Giç cümle hayâlatı âdeme gel âdeme (119/4)

2.4.6. Niyâz

Niyâz, yalvarmak, dilemek, gönül alçaklığında bulunmak, duâ etmek, selâm ve hürmet anlamına gelir.[203] Niyâz, sâlikin halidir.

Gaybî’ ye göre gece gündüz namaz kılıp, Allah’a yönelmeli ve niyaz etmelidir. Ancak bu şekilde yapanlar Hakk’ı bulabilirler. Gaybî’ye göre namaz ve ibadetler niyaz makamındandır:

Gice gündüz sa’y edüp kıl teveccüh it niyâz

Göresün Hakkı o yüzden a’zam mücellâ budur (50/2)

---

[202] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 348.
[203] TATÇI, **a.g.e.**, s. 334.

Gece gündüz Allah'a dua edip, yalvarmalı, temiz bir kalple ilâhi aşka tutulmalı ve Allah'a kavuşma isteği âlemde, sâlikin tek arzusu olmalıdır:

Rûzu şeb niyâz it 'ışk-baz ol kalb ile

Kalmasun 'âlemde andan gayrıya aslâ heves (58/5)

2.4.7.Keşf-Kerâmet

Sözlük anlamı, açığa çıkarma, perdenin açılmasıdır. Sûfilere göre maddî ve duyular âleminden gelen tesir, kir ve pas kalbin gayb âlemini görmesine engel olan bir perde (hicâp) oluşturur. Riyazet ve tasfiye ile bu perde kalkınca gayb, ayan beyan görülür. Bu perdenin açılmasına yani kalp gözünün açılmasına keşf denir.[204]

Kerâmet, lügatta "cömert ve aziz olmak" kökünden gelen bir masdardır. Istılahî mânâsı, Allah'ın bir lütûf ve ihsan eseri olarak velî kullarından zuhur eden harikulâde olaylara denmektedir. [205]

Gaybî'nin Keşfü'l Gıtâ adını verdiği ve kaside nazım biçimiyle yazdığı şiirleriyle, sır ve esrâr örtülerini aralayıp, sırları ortaya çıkardığını belirtir:

Bu kasidem ile Gaybî keşf-i esrar eyledün

Lâyık olursa dinile nâmına Keşfü'l- gıtâ(1/98)

Gaybî, bazı beyitlerde keşf ve kerâmet mefhumlarını birlikte kullanır. Vahdete eren gönülün perdeleri aralayıp gaybı keşfetmesi ve kerâmet göstermesi revâdır:

Gönül kim itdi vahdetde ikâmet

Revâdur eylerse keşf ü kerâmet (11/7)

Vücudun sırrını ortaya çıkarıp, vahdete kavuşanlar, âlemdeki keşf ve kerâmetten vazgeçerler. Sûfiler kerâmete fazla önem vermez. Kerâmeti çocukları uyutan haşhaşa veya onları eğlendiren oyuncaklara benzetirler. Velî kemâle erdikçe kerâmeti azalır:

---

[204] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 210.
[205] TATÇI, **a.g.e.**, s. 338.

Başdan ayağa vücûdun sırrını keşf eyleyen

Eyler ol ‘âlemdeki keşf ü kerâmetden ferağ (70-3)

Allah sürekli yaratma halinde bulunduğundan dolayı O’nun sıfat ve isimlerinin mahlûkata tecellisi sonsuzdur. Devir nazariyesinin sırrını idrâk edenlere, anlaşılmaz gibi görünen hicaplar kişiye keşf olur:

Yok tecellîsine âhir devri der zirâ ebed

Sırr-ı devri zevk idersen keşf ola bu müşkilât (9-6)

Benliğini terk edip, varlığını Hakk’ın varlığıyla yok edenler, Allah’ı hakke’l yakîn derecesinde mükaşefe ederler. O zaman baştan başa varlığın sırları ona keşf olur:

Kendünü yok Hakkı var anlayacak Hakke’l yakîn

Keşf olur cümle serâ’ir vasf olan tüblâ budur (50/4)

Beden ve his perdelerinin ortaya çıkmasıyla kalp gözü açılır. Sûfiler keşf-i esrar ederler. Vahdet sırlarına vâkıf olanlar hicapları ortaya çıkarmış ve mâ’rifet ilmine tâbi’ olmuşlardır:

Gerçi mestûr eylemişler vahdet esrârını halk

Nicesi mestûr ola keşf ile irfân devridür (27/14)

2.4.8. Halvet

Sözlükte inziva, yalnızlık, tek başına yaşamak, topluma karışmamak, ihtilat halinde olmamak anlamlarına gelir. Tasavvufta ne bir meleğin, ne de diğer herhangi bir kimsenin bulunmadığı bir halde ve yerde Hak ile manen konuşmak, rûhen sohbet etmek anlamındadır. Mâsivadan ilgiyi kesip tamamen Allah’a yönelmek ve kendini ibâdete vermektir.[206]

Halvet, zâhirde halk, bâtında Hak ile olma halidir. Buna kesrette vahdet (cem’) makamı da denilmektedir. [207]

---

[206] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 156.
[207] TATÇI, **a.g.e.**, s. 347.

Başka bir ifadeyle halvet, insanlardan uzaklaşıp, tenha bir yerde terbiyesiyle meşgul olmaktır. Halvetin gayesi, zihnin Allah düşüncesi üzerine teksif edilmesinin kolaylaştırılmasıdır.[208]

Allah, her an yeni bir yaratma halinde olduğundan, bu sırrı anlayan sûfilere, Hak ile bir olup, halvet yapıp, çile çekmek için belli bir mekânı ve zamanı tayin etmek gerekmez. Allah her an, her yerde Allah'la olmak isteyenler için bulunabilir:

Çille-i halvet içün ta'yin-i vakt lazım değül

Şimdi gel kim "Küllü yevmin hüve fi şe'n" devridür (27/9)

Gaybî'ye göre, insana isabet eden belâlar ya elinden, ya dilinden, ya gözünden ya da kulağından gelmektedir. Bu unsurları belâlardan kutulmak için nefis terbiyesi yapıp, halvet etmeyi gerekli görmüştür. Kişi halvet edip vücûdunda kötülüklerden eser bırakmamalı ve vahdete ermek için derviş olmalıdır:

Kalbin it halvet kalmasun zulmet

Bula gör vahdet derviş ol derviş (62/7)

Gönülden masivayı silip, Allah'a yönelmelidir. Bu da halvet etmekle olur:

Masivâyı sil halvet olsun dil

Hakkı sende bil 'âşık ol 'âşık (72/3)

Allah'a aşkla bağlanmak için çile çekip, halvet etmeli kişiyi gaflete düşürecek şeyleden uzak durmalıdır:

Çille vü halvet bâ'is-i gaflet

'Işk-ı kıl âdet 'âşık ol 'âşık (72/4)

Mevcûdatta Allah'ın varlığından başka bir varlık bulunmadığından âlem baştan başa Hakk'ın halvet hanesi olmuştur:

Oldı halvethâne-i, Hak cümle 'âlem ser-te-ser

"Leyse gayrullahı şey'ün "virdün okur ahfiyâ" (2/3)

---

[208] GÜNEŞ, **a.g.e.**, s.100.

Halvet edip, masivadan kendini uzaklaştırmayan ve tamamen Allah'a yönelmeyen tâlip olamaz. Tâlip olamayanlar âhirette Rıdvan cennetine giremezler:

Halvet idüp masivâdan kalmayan tâlip değül

Bulmaya Rıdvân mülk-i âhret cennet değül (80/2)

Gaybî, halveti sâliğin ortada yapması gerektiğini ve kendini halktan soyutlamamasını belirtir. Halvet, bâtını, faydası olmayan nesnelerden ayrı tutmaktır. Halvet yapmak için kendini halktan ayrı tutan sâlikler bin kez halvet etse de Hakk'a yakın olamaz:

Halvet idüp kendüyi halkdan cûdâ tutan kişi

Günde bin kez halvet itse kâbil-i kurbet değül(80/3)

Hakk'tan ayrı bir yer bulamadığından dolayı, sûfiye her yer halvet yeridir. Halvet etmek için halktan kendini ayırmamalı ve başkalarına hor gözle bakmamalıdır:

Halvet itdüm deyü sofi gayra hor bakma sakın

Hakk'dan ayrı yer mi vardır kangı yer halvet değül (80/4)

Halvet etmenin gâyesi Allah'la bir olup, Hakk'a kavuşmaktır. Allah düşüncesi üzerine yoğunlaşmalıdır. Allah varlığa tecellî ettiğinden dolayı halvet yapmak için insanlardan ve eşyadan uzaklaşıp, yalnız olmak gerekmez:

Halvet etmenin muradı âkıbet vuslât ise

'Ayn-ı eşyâyum dedi Hak kangı yer vuslât değül (80/5)

Gaybî, insanlardan uzaklaşıp, halvet içinde riya ile zikir çeken sûfiyi, virane haldeki yerleri bekleyen ve gül bahçesini bilmeyen baykuşa benzetir:

Sûfi halvet içinde riyâ ile hû çeker

Baykuş virane bekler gülistanı ne bilsün (100/4)

2.4.9. Melâmet

Sözlükte, kınama, ayıplama, kötüleme, karalama anlamlarına gelir. Tasavvufta, melâmet, selâmeti terk etmektir. Kınayanların kınamasından çekinmeden doğru yolda yürümektir. Allah'ın kanunu öyledir ki, kim halkı Hak yola devet etse herkes onu kınar. Peygamberler, veliler hep kınanmışlardır. Bu yüzden Hak yolda

yürüyen Hak erlerinin kınanmayı dâima göze almaları ve buna hiç aldırış etmemeleri lazımdır. Özellikle âşıklar, aşkları uğrunda her türlü kınanmayı, hatta aşağılanmayı göze alırlar. [209]

Melâmilik daha sonra bir neşve ve târikatın adı olmuştur. Bayramiye Osmanlı Toplumunda, Melâmiliğin temsil edildiği bir kurumdur. Tasavvufî düşüncesini büyük oranda bayrâmilikten alan Gaybî de bu terime yorumlarında yer vererek, halk arasında kınanmayı ârifliğin alâmeti olarak görmüştür.[210]

İlâhi aşka tutulan kişi alışılagelmiş âdetleri ve davranışları yapmaz, bazen Hak aşkına ibâdetleri terk eder. Bundan dolayı halk tarafından kınanır, karalanır. Aşk insanı bazen rezil eder:

Gâh hark-ı âdet itdürür terk-i ibadât itdürür

Halka melâmet itdürür ‘aşk âdemi bednâm ider (30/9)

Kıymeti bilinmeyen tacın, pazarda ucuza satıldığı gibi, halk tarafından hor görülen ve kınanan dünya ehli rindler bile değere bindi, şarap içmek normal sayıldı. Gaybî, bu beytine Hakk'ı bulmak için ilâhi aşka tutulan sûfilerin değerlerinin bilinmediğini, dünyaya önem veren kalender meşreplerin kıymete bindiğinden bahseder:

Tâc u tesbih ü ‘asâ bazârına irdi kesâd

Rind ü rüsva vü melâmet bâde-nûşân devridür (27/8)

Sûfiler, ömürlerinde rahat yüzü görmeseler, dünya hayatı tamamen onlara zehir olsa, her an halk tarafından kınansalar da incinmemelidirler. Melâmi neşvede, selâmet terk edilir. Kınayanların kınamasından çekinmeden, Hak yolunda yürünür. Hak erleri, kınanmayı dâima göze alır ve buna hiç aldırış etmezler:

Eğer ömründe göremezsen selâmet

Adû olsa sana ‘âlem temâmet

Dem-â-dem ursalar seng-i melâmet

Hakîkat sûfilik incinmemekdür (45/3)

---

[209] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 239.
[210] DOĞAN, **a.g.e.**, s.71.

2.4.10. Rü'yâ

Sûfilerin bulundukları mertebeyle ilgili bilgi elde etme yollarından ilki rü'yâdır. Rü'yânın üzerinde yakaza, onun da üzerinde hâl vardır. Kur'an'da Hz. İbrahim'in (Saffat-103), Hz. Yusuf'un (Yusuf-4), Mısır Meliki'nin (Yusuf-43) ve Hz. Peygamber'in rüyâlarından bahsedilmektedir. Hadislerde de, rü'yâ konusunda hayli yorumlar getirilmiştir. Hz. Peygamber, sâdık rüyaların nübüvvetin kırk altı şubesinen bir şube olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Hz. Peygamber "beni rü'yâda gören hakikatde görmüş gibidir. Çünkü şeytan benim suretime giremez." Demiştir. Sûfi, manevi yolculuğunda müşkillerini doğrudan Hz. Peygamber'e de danışabilmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse, sûfi, rü'yâda Allah'ın ve peygamberlerin görüleceğine inanır. Rü'yâ ile makamını tayin eder. [211]

Gaybî iyi bir düş görmenin sebeplerini nefse, bedene ve hem nefse hem de bedene ait olmak üzere üçe ayırmıştır. O'na göre iyi düş görmek için, beden sağ olmalı, hasta olmamalı, şahsi mizacı mutedil olmalıdır. Ayrıca, bedenî ibadetler yerine getirilmeli, ifrat ve tefritte olunmamalı ve daima abdestli olunup, zikir ve vird ile meşguliyet gereklidir. [212]

Gaybî'ye göre insanların çoğunun dimağları hastalıdır, sahih dimağ sahibi değillerdir. Nefisleri dünyevî lezzetlerle fazla meşguldür. Rüyadaki görülenler zahirde yapılan hallerin neticesidir. Zâhid, Hak'la bir oldum sanıp, Vahdet davasına düşmüştür. Vahdete ermeye mecali bulunmadığından dolayı Hakk'ı gördüğünü sandığı hayalden başka bir şey değildir:

Şahâdet de mecâli yok şuhudâ
Gördüm Hakk'ı sanup rü'yâya düşmiş (63/2)

Kişinin hayal kuvveti hangi hatıraya bağlı ise uykuda da aynısı görülür. İnsan, dünya hayatında hayır işlerse rüyada hayır, şer işlerse şer görür. Zahid olan uykusunda gördüğü hayal ile tesellî olur. Sanki kendisini Hak yolunda yüce mertebelere erişmiş gibi görür:

---

[211] TATÇI, **a.g.e.**, s. 355.
[212] DOĞAN, **a.g.e.**, s.72.

Hayâl u hâb ile olup tesellî

Keenne rütbe-i ‘ulyâya düşmiş (63/3)

Allah’ın isimlerinin tecellîsi olan eşyaya yani masivaya meyl etmemeli, vahdete ermek için gayret göstermelidir. Hayal âleminde yaşamamalı, gönle tecellî eden Allah’a aşık olup, ilâhi aşka yönelmelidir.

Düşme esmâ’ya gel müsemmâya

Kalma rüyâ’ya ‘âşık ol ‘âşık (72/5)

Aşkın aslı zâttur. Aşk Hakk’a tâlip olan kişiyi Allah’ın zâtına götürür. Vahdete ulaşmanın en emin yolu aşktır. Allah’ın velî kulları da ilâhi aşkın erdiyle dertlenmelidir. Düş görmek yetmez, kalbi tüm noksan ve kusurlardan temizleyip, aşk derdine düşmelidir:

Gerçek velî olan kişi ‘aşk derdine düşmek gerek

Düş görmekle bitmez işi ‘aşk derdine düşmek gerek (78/1)

Vahiy mertebesindeki rüyalar, rüya-yı sâlihadır. Sâdık rüyalar, peygamberliğin kırk altıda biri olup, görüldüğü gibi çıktığından tâbire muhtaç eğildir. Bu rüyâya keşif de denilmektedir. Sâliğin durumu rüyası ile bilinir. Sâlik yakaza durumunda ruhunun uyanışı ile kendine gelerek, vahdete erer. İlâhi nurların tecellî mahallî olan insan olduğu için yakaza halinde bütün perdeler aralanır ve vahdet sırları keşf olunur:

Hâb-ı bîdâriyetünde hep görünen sen seni

Senli gündür sana perde sen seni anla sen seni

“Men aref” sırrına el ur Gaybîyâ olgıl ganî

Sen seni müşkil idinüp sen seni halleylegil (83/5)

2.4.11. Nefes

Bilindiği gibi nefes, soluk demektir ve tabî hayat unsurudur. Âşık, insân-ı kâmile intisap etmeden evvel bir ölüye benzer. İşte bu ölü, mürşidin hayat bahşeden

nefesiyle dirilir. Nefes, mürşidin hayat veren sözleri, duası, feyzi ve tâliplere manevi tasarruftur.[213]

Gaybî, bazı beyitlerde nefes mefhumunu sözlükteki soluk ve hayat anlamlarında kullanır:

İnsan suret şeytân sûret anlar ile itme ülfet

Bâtıl kişiyi dost sanana âhir-nefes pişman olur (39/2)

Ma'âd-ı mebde'-i bildün mi Gaybî

Hakîkat cümle 'âlem bir nefesdür (40/7)

Velî zatlar hayat veren söz ve sohbetleriyle dervişler üzerinde tesir ederler. Ermişlerin sözleri, ruhi ve manevi güçleriyle karşılarındaki kişiyi etkiler. Pîr, sohbetleriyle dervişlerin Hak yoluna girmelerine yardımcı olur:

Nutk-u nefes kelâmdur pîrden yâdigar Gıyâs

Dinle işit hem dev Hakdan eyle el Gıyâs (12/1)

İnsan, Allah'ın sıfat, isim ve fiillerinin zuhurundan ibaret olduğundan, insanın fıtratı devamlı Hakk'a yönelir. Hak yoluna giren kazançlıdır. Bu da pîre intisap edip, pîr sohbetleriyle manevi hayat bulmakla mümkün olur. Pîre bağlanmayan Hak yolundaki tüm kazançlarını hebâ eder:

Cümlesinün yok şu'ûrı kârı hem mahsûdıdur

Kâdir olmaz bir nefes kim kârını ide hebâ (1/28)

Nefes, mürşidin ilâhi hayat veren sözleri, sohbetleri ve duasıdır. Pîrin sohbetinden feyz olan Hak yolundadır:

Nefes Hak olduğına Gaybî hüccet

Münezzehdür dinilmez ana şu bu (105/5)

Pîrin, dervişleri üzerinde etki ettiği nefes, hâkikatte sâliki Allah'a kavuşturan ve vahdete erdiren manevi bir güçtür:

---

[213] TATÇI, **a.g.e.**, s. 356.

Hakîkatde hüviyet bir nefesdür

İşaretdür ana gûya bu hay u hû (105/4)

Mürşit söz, sohbet ve dualarıyla, sâliğe vahdet şarabını sunar. Sâlik, vahdete ulaşmanın verdiği cezbeyle sarhoş olur. Hakk'la bir olup, manevi derecelerini arttırır, tayy-i mekân eder:

Bâde-i vahdet suna hem sohbetine her nefes

Mest-i meczûb eyleyüp tayy itdüre kevn ü mekân (92/11)

Pîr sohbetiyle, ilâhi aşkın coşkunluğuyla, kesretten vahdete eren sâliğin gönlünde Allah sevgisinden başka bir sevgiye yer kalmaz:

Vahdete ayak basup kesretten âzâd olalı

Her nefesde gönlümüz olur dildârumuz (51/13)

Gaybî, tasavvuf ehli mürşit bir zattır. Gaybî'nin sohbetlerine katılıp, feyiz alanlar, benliklerini yok edip, Hakk'ın zâtına kavuşurlar. Vahdet sırlarını keşf edip, vahdetin zevkine ererler:

Şâhid-i Gaybî özin çün bizde izhâr eyledi

Her nefesde zât-ı Hakdan dürlü lezzet bulmışuz (53/8)

2.4.12.Hikmet

Hikmet kelimesi, sözlüklerde âdet ve ahlâkla ilgili özlü söz gizli sebep, mevcûdatın hakikatini bilip, hayırlı işler yapması, eşyanın iç ve dış keyfiyyetlerinden bahseden ilim, kâinat ve yaratılıştaki ilâhi gâye, Tanrı hakikatini ifade eden dinî ve tasavvufî özlü söz v.b. mânâlar ihtiva etmektedir. Bu kavram, felsefî ve ilmî düşünceyi ifade etmek için de kullanılmaktadır. Mutasavvıflar hikmet kelimesiyle "ledünnî bilgiyi" kasdederler. Kur'anı Kerim'deki "Biz Lokman'a hikmet verdik" âyetinde (Lokman sûresi, âyet 13) zikredilen hikmet, sûfi müessirlerce "Bâtınî ilim" şeklinde anlaşılmıştı. Hikmet kavramının en bariz örneği "Allah tarafından ve yalnız Allah'ın dilediği kullara verilen bilgi olmasıdır."[214]

[214] TATÇI, **a.g.e.**, s. 357.

Gönlünde imana sahip olan kişi Hakk'ı söyler, Hakk'ı konuşur. Sûfi, Allah'ın hikmetleri karşısında hâl ehli olur. Allah'ın hikmetini aklıyla değil gönlüyle anlar. Allah'ın hikmetlerini gönlüyle bilen ilminden vazgeçmez.

Vâdi-i îman femin anda lisanundur kelîm

Hiç zamâna geliser mi 'ilm ü hikmetden ferâğ (70/2)

İnsanın azaları çift yaratılmış yalnızca kalp tek yaratılmıştır. Bu yaratılıştaki hikmet nedir diye soran Gaybî, cevâbı yine kendisi verir: Mevcudatta varlık tektir, o da Allah'ın varlığıdır. Her şey ilâhi nurun tecellisidir. Kişi vahdete erip, Allah'ın birliğine kavuşursa tek olan Allah'ın tecelli mahalli olan gönül, O'nun tevhidini anlayıp, anlatan olur:

Cümle a'zâ çift ola dil bir ola hikmet nedür

Ya'ni kim dergâh-ı zât-ı vahdet oldı bil femûn (76/2)

2.4.13. Vuslat

Varlıkların ve insanın aslı Hakk'tır. Bütün eşyâ ezelde Hak ile biliş ve tanış (birlik) hâlinde iken yaradılışın kanunu gereğince, denizden kopan bir ırmak gibi, madde âlemine gönderilmiştir. Bu sudur (yaradılış) ile birlikte bir ayrılık hâli yaşanmaya başlamıştır. Dünyaya gönderilen her varlık, aynı zamanda ilâhi bir unutkanlığa itilmiştir. Bu unutkanlık, beraberinde bir yabancılaşmayı da getirmiştir. Mutlak zâta karşı bir yabancılaşma … Varlık ve insan, aslı olan ilâhi varlıktan ayrı olduğu dünyâ âleminden tekrar geldiği âleme dönecektir. Bu dönüş vuslat hâlidir.[215]

Nefsini bilen Rabb'ini bilir sözünü işiten sâlik, kalbini kirlerinden arındırır, masivadan ilgiyi kesip nefis terbiyesi yaparak Allah'a yönelir ve Hak ile bir olur. Allah'ın birliğine varıp, vuslata eren cemâlullahı temaşa eder:

"Men 'aref" bâbın açaldan nefs-i halvet bulmışuz

Seyr idüp rûhun cemâlin zâta vuslât bulmışuz (53/1)

Halvetin mânâsı nefsi bütün kirlerinden temizlemek için insanlardan ayrı yaşamak, masivadan uzaklaşıp, Allah'la bir olmaktır. Eşya Hakk'ın tecellîsi olup, her şey Allah'ın olduğuna göre her yer ve her şey O'na kavuşmak için bir vasıtadır.

---

[215] TATÇI, **a.g.e.**, s. 363,

Halvet etmenin muradır âkıbet vuslat ise

‘Ayn-ı eşyâyum dedi Hak kangı yer vuslât değül (80/5)

Masivaya olan ilgi ve alâkayı kesip, kalbi dünya nimetlerinin verdiği kirden arındırmalı, ilâhi aşk yolunda evinden, yurdundan ayrılıp Hakk’ı bulmaya gayret etmeli ve Hak yoluna girip, Hakk’ı bulmalıdır. Vuslata ermek için her an Hakk’ı anmalı, cân u gönülden Hakk’ı dinlemelidir:

Masivâdan kalbinü kıl halvet it

Sırrına ‘aşkdan cilâ vir celvet it

Hakk ile Hakk’dan Hakk’a sen vuslat it

Zikr-i Hakk’a cân ü dilden tâlib ol (84/5)

Dünyâ nimetlerinden uzaklaşmayıp, masivaya meyl eden Hakk’ı bulamaz. Gönlü masivadan temizleyen, kendi benliğini bulan sâlik Hakk’tan haberli olup vuslata erer:

‘Anâsırdan münezzehdür cemâl-i nûr-ı Yezdâni

Basiretle sana sen bak habir ol ‘ayn u vuslâtdan (94/13)

Hak yolu bulamayan, nefsin arzu ve isteklerine engel olamayan, Allah ile vuslat edemez. Hakk’la bir olmayan gönlün sonu hüsrana uğrayanlardan olur:

Râh-ı Hakk’ı bildi yola gidemez

Hazz-ı nefsi koyup ‘ahdin güdemez

Gül cemâlün hasretinden gülmedi

Soldı bilmem ni’olur şeydâ gönül (86/4)

2.4.14. Dünya

İçinde yaşadığımız yer küresi. İnsanı Allah’tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren her şey, mal ve menfaat, itibar, mevki, hırs, şan ve şöhret. Mutasavvıflar dünyayı yılana, zahire, cadıya benzetirler. [216]

---

[216] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s. 111.

Gaybî'nin dünya mevzuundaki tavrı menfi yöndedir. Beyitlerde dünya mefhumunu ifade etmek için cihan, kâinat, mülk, masivâ, nukuş-ı kâinat, isim, sıfat ve terkipleri kullanılır.

Kâinatta Allah'ın varlığından başka bir varlık yoktur. Varlık Allah'ın sıfatlarının tecellîsi olduğu için vücûd tektir. O da Allah'ın vücûdudur. İlâhi vücûdun zâhiri dünya, bâtını ise ahirettir:

Bir vücûd imiş bu'âlem zâhiri dünyâ anun

Bâtinen fikr eylerisen hem yine 'ukbâ budur (50/7)

İlâhi hakikate tâlib olanlar, ahiretin dünyada kazanılacağını bilirler. Dünya gelip geçici bir konak yeri, ahirete varmak için kullanılan bir menzil yeridir. Öbür dünyada Allah tarafından va'dedilmiş olan cemâlullaha erme, dünyada yapılan ibâdet ve iyiliklerin çokluğuna bağlıdır:

Bilür ol tâlib-i hakîkat âhiret dünyâdadur

Hak 'âyan olur deyu mev'ûd âhiret dünyâdadur (50/6)

Dünya bir imtihan yeridir. Dünyaya gelmekten gaye insanın aslını tanıması, ilâhi aşka bağlanıp, Hakk'ı dost edinip, Allah'a kavuşmaktır. Dünyada yapılan tüm ibâdet ve 'ameller Hakk'ı bulmak içindir:

Cümle 'amellerden garaz tâliblere olur maraz

Dünyaya gelmeden garaz Hak dostını sevmek dürür (33/4)

Aşkı imam edinip, Hakk'ı bulanların tüm ibâdetleri tam olur. Hakk'a varmak için Hak yoluna girenlere iki cihanın verdiği tüm lezzetler haram olur. Amaç cemâlullahı temaşa edebilmektir:

'Aşkı imâm idin madâm her tâ'atan olsun tamâm

İki cihan olur harâm Hak yolına gidenlere (109/6)

İlâhi aşktan lezzet alanlar dünya varına meyl etmez. Aşkla Hakk'ı bulup vahdete erenler, cemâli seyretiklerinden dolayı ahiretin nimetlerini de istemezler:

'Aşkdan lezzet alanlar bakmaz dünya varına

Hakk'ı bunda bulanlar kulak asmaz yarına (108/1)

Allah'a aşkla bağlanan, eşyaya Hakk'ın nazarıyla bakar ve varlıkta Allah'ı temaşa eder. Dünyada Hakk'ı göremeyenlerin bir gözü de olsa onlar kördürler:

Hâsılı dünyada hala görmez isen sen Hakkı

Bin gözün olursa dahi çeşm-i nâ-binâ budur (50/16)

Dünya ve ahiretin yaradılış gâyesini bilmeyen, sırrını anlamayan cahillerle bu dünyada, öbür dünya da cehennem olur:

Cehl ile dünya vü 'ukbâ bilmeyen zâhidlere

Oldı bu dünya cehennem kâfire me'vâ budur (50/17)

Yaradılmış olan varlıkların bir numunesi dünyada bulunmaktadır. Allah bir deniz, mevcûdat o denizden bir damladır. Eşyaya Hakk'ın nazarıyla bakanlar varlığın sırrına vâkıf olup vahdete ererler:

Her bir şeyin bu cihânda nûmûnesi zâhirdir

Eşyâya sen nâzır ol Hak göziyle bâhirdür

"İnnallahe yühıbbü't-tevvâbine" hem tâhirdür

Sırr-ı Kur'ana iriş kim kemâl bulsun ahd misâk (74/3)

İnsan, dünyâda Allah'ın halifesidir. Ve kâinât onun için yaratılmış ve emrine verilmiştir.

Mâ-hasal huddam-ı "âdemdür ser-â-pâ hep cihân

Tahtgâh-ı 'alem üzre ancak ol sultân imiş (60/5)

İnsan Allah'ın nûrunun tecelli mahalli olduğundan dolayı dünya her an insana hizmet etmek için, hizmetçi hükmündedir:

Devr-i dâ'im hidmet üzre bu cihân bir bendedür

Bildüm ilhâm ile zîrâ sırr-ı Sübhân sendedür

Zâhir ü bâtın Hakkundur çünkü bu cân tendedür

Sen seni müzkil idinüp sen seni halleylegil (83/3)

Hakk'ın ilâhi nuru insanın yüzüne zuhur ettiğinden dolayı kâinat, üzerinde taşıdığı ve her an hizmet ettiği kâmil insana kavuşmak için seyreder:

Sana vâsıl olmak içün seyr ider bu kâ'inat

Bildi ilhâm ile bunlar Hak visâli sendedür (24/3)

Allah zâtının bilinemeyen hususlarını insanda ortaya çıkarmıştır. İlâhi nur insana tecelli ettiğinden, Hak kendi cemâlini, insanda göstermiştir. Bu özelliğinden dolayı insana dünya ve ahiret hayatı bahşedilmiştir.

Gaybî mutlak zâtını âdemde izhâr eyledi.

'Ayn-ı Haksın cümleten dünyâ vü 'ukbâ sendedür (26/5)

Allah'ın tecellisi sonsuzdur. Çünkü Hak her an yaratma halindedir. Kâinat daima Hakk'ın tecelli mahallidir:

'Aşk-ı yârı bâis aldı zâtınun emvâcına

Devr-i dâim Hak tecelli üzre ola kâinât (9/4)

2.4.15. Muhabbet

Sevgi demektir. Tasavvufta Allah'ın kulunu, kulun Allah'ı sevmesi (Mâide Süresi, âyet 45). Allah'ın kulunu, kulun Allah'ı veli ve dost edinmesi. Allah'ın kulunu sevmesi, kulunun O'nu sevmesinden öncedir. Eğer Allah kulunu sevmeseydi, kulun O'nu sevmesi mümkün olmazdı. Alemin yaratılış sebebi, sevgidir. Allah her şeyi sever, her şey de O'nu sever. Fakat, tasavvufta üzerinde durulan özel anlamdaki sevgidir. İnsan, Allah'ın nimetine, lütfuna, kendisini kayırmasına ve korumasına, ezelde kendisini sevmiş ve hidayet nasip etmiş olmasına bakarak O'nu sever. Muhabbet ehli üç kısımdır; halk, lûtuf ve ihsanına bakıp O'nu sever. Sıdk ve tahkik ehli, yüce sıfatlarına ve azametine bakıp O'nu sever. Sıdık ve ârifler, Hakk'ın ezelde ortada hiçbir sebep yokken kendilerini sevmiş olmasına bakıp, onlar da O'nu zâtı için severler. Mahabbet ve mahabbetullah tasavvufun esasıdır. Çoğu zaman konu mahabbet olduğu ve mahabbeti arttırdığı için tasavvuf ehlinin sohbet meclislerine mahabbet meclisi denir.[217]

Kurb makamına vasıl olanların idrak edebildikleri bir sevgi insanla Allah arasında mevcut bâtınî bir münasebetin eseridir. Allah'la insan arasındaki münasebetler insanların kazanmakla emrolundukları vasıflardır. "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanınız." Sözü bu mânâda ifadesini bulan bir prensip, bir emir, bir tespittir. Bu övülenler, ilâhî

---

[217] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s.230.

ilim, iyilik, ihsan vb. gibi güzel ahlâkın kâideleridir. Bu güzel sıfatlar insanı Allah'a yakınlaştırır. Fakat bu yakınlaşma mekân bakımından değil, vasıf bakımındandır. İşte bu vasıflarda Allah ile gizli bir münasebet vardır. Gerçek güzellik ve kemâl Allah'ta bulunur; diğer varlıklarda bulunan kemâl ve güzellik geçicidir, izâfidir. Öyle ise hakikî sevgi ancak Allah'a karşı olan muhabbettir.[218]

Gaybî'nin biât anlayışında aşk ve muhabbetin önemli bir yeri vardır. Ona göre muhabbetin aslı Zâttır. Muhabbet Hak tâlibi olan kişiyi, Allah'ın zâtına götürürken, âmellerin aslı sıfat olduğu için, kişiyi Allah'ın sıfatlarına götürür. Vahdete ulaşmanın en emin yolu aşk ve muhabbettir.[219]

Allah her şeyi sever, her şey de O'nu sever. Muhabbetin aslı Allah'ın zâtıdır. Hakikî olan muhabbettir. Hak yoluna gidenlere aşk ve muhabbet gerekir. Allah karşısında kulun acizliğini ve güçsüzlüğünü hissedip, O'nun azameti karşısında benliğini yok etmesi ve Hak'la bir olması sâliği ilâhi aşka götürür:

'Aşk u muhabbet mâyedür Hak yoluna gidenlere

Fakr ü fenâ sermâyedür hak yolına gidenelre (109/1)

Benliğini yok edip, Allah'tan başka her şeyden ilgiyi azaltan sâliğe aşk ve muhabbet, Hak yoluna götüren bir burak hükmündedir:

'Benlüğini elden bırak sen senden olagör ırak

'Aşk u muhabetdür Burâk Hak yolına gidenlere (109/3)

Aşk şarabını içen sûfinin gönlü her an Hakk'a karşı muhabbetinden hep dipdiri olur:

Bilürmisün hakikatde nedir mey

Dem-â-dem dil muhabetden olur hay (122/1)

Allah'a aşkla bağlanan sûfi, ilâhi aşk şarabının kadehini elden bırakmamalıdır. Allah'a aşkla yakınlaşanlar, gerçek güzelliği O'nda bulurlar. Muhbbetin sonucunda sâlik vahdete erer ve her şeyde Allah'ı temaşa eder:

---

[218] ALTINTAŞ. **a.g.e.**, s.112.
[219] DOĞAN, **a.g.e.**, s.61.

Muhabbet câmını elden bırakma

Görüne gözine her şeyde ol Hay (122/2)

İlâh, aşkın sevgisiyle gönüldeki kirler temizlenir ve temiz bir kalple Hakk'a vasıl olunur. Hakk'a ulaştıran vasıta ise gönülde duyulan pîr sevgisidir:

El gönüldür gönlü dutup eli ko

Sevgü suyı ile var seni yu (104/1)

İlâhi aşk gerçek mürşittir. Sûfi, kalbini tabi bir şekilde Allah'a yöneltip, İlâhi aşka bağlanan Hak yolunda yol alıp, vahdete ulaşır:

Muhabbetle gelen 'aşk ile menzil alan

'Aşka cânın virmeyen sultânı neden bilsün (100/2)

Allah'a talip olan, O'na olan muhabbetten vazgeçmez. Sâliği vahdete kavuşturan pîr sohbetlerine devam edip, Allah'ın hayran olunan cemâline ulaşılır:

Talib-i Hâdi olan itmez mahabetden ferâğ

'Aşık-ı dîdâr olan eyler mi sohbetten ferâğ (70/1)

Gaybî, aşk davası güden, kendini insân-ı kâmil sanan sözde dervişleri âşık-ı sâdık olarak görmez. Zamane dervişleri ilâhi aşktan her zaman dünya nimetlerini elde etmeyi amaçlamışlardır:

Bu değüldür mahabbet mal vire yahûd avrat

Gönül virmez hakîkat zamâne dervişleri (123/18)

Gaybî'nin mahabbet redifli 20 beyitlik şiiri Allah'a muhabbet hususlarını anlatır.

Muhabbet, hakikatte Allah'ın mükemmel zâtıdır. Gerçek güzellik Allah'ta bulunduğundan dolayı hakiki sevgi yalnızca Allah'a olan sevgidir. Bu âlemi Allah sevgi temeli üzerine kendi nurundan yaratmıştır:

Hakîkat zât-ı bâridür mahabbet

Bu 'âlem Şems ü nûrıdur mahabbet (10/1)

Cümle mevcudat Allah'ın varlığa olan muhabbetinin sonucudur (10/3). Muhabbet eşyanın yaratılmasının sebebidir. Bundan dolayı muhabbet olmazsa kâinatta hiçbir şey olmazdı:

Mahabbet olmasa olmazdı bir şey

Kamu eşyâya sâridür mahabbet (10/2)

Varlık, âlemi yaratan ve cân veren Allah'ın sevgisinin ve sevilme isteğinin sonucunda yaratılmıştır. Bundan dolayı kendi ilâhî nûrundan ve sıfatlarının tecellisinden âlem vücûd bulmuştur.

Hakîkat mûcid ü mâ'dûmdur evvel

Hakkun nûrı ve nârıdur mahabbet (10/4)

Muhabbet her şeyin varlık sebebidir (10/7). Hakk'a giden yol muhabbetten geçer. Muhabbet bu dünya pazarının sermayesi ve kazancıdır:

Muhabbetten bulur bulan Hakka yol

Bu bâzârın nukûdudur mahabbet (10/8)

Muhabbet Allah'ın ilim denizinin ana kaynağıdır. Allah'ın veli kulları muhabbet sayesinde insan-ı kâmile ulaşırlar:

Mahabbet müntic-i 'irfân-ı Hakdur

Veliler reh-güzârıdır ider mahabbet (10/9)

Muhabbet Allah'ın pak isimlerinin tecellisidir, yâni zâtın kendisidir (10/10). İlâhi aşka bağlananlar kendi benliklerini yok edip, muhabbet sayesinde edebi canlarına cân katarlar:

Vücûd-ı 'âşıkı mahv ider âhir

Hudânun bir şirârıdır mahabbet (10/12)

Muhabbet, kulu Allah'a götüren şehsûvardır (10/15). Muhabbet insana Allah'ın ezelden verdiği bir hediyedir. Hakk'ın insana yadigârıdır:

Ezelden bir 'atiyye-i ilâhi

Hakkun bir yâdigârıdur mahabbet (10/17)

2.5. Tarikat İle İlgili Mefhumlar

2.5.1. Mürşîd (Şeyh)

Mürşid, irşâd eden, doğru yolu gösteren kılavuz, gafletten uyandıran tarîkat pîri demektir. Şeyh, dergâhta, okuldaki hocanın vazifesini yüklenen kişidir. Okumak için bir öğreticiye ihtiyaç hissedildiği gibi, terbiye için de bir mürşide ihtiyaç duyulmuştur.[220]

Üstün vasıflarıyla en gerçek mûrşid, Hz. Muhammed'dir. Hz.Peygamber'e varis olan kâmil insanlar, bütün ahlâkî ve ilmî hususiyetleriyle, irşâda yetkili olmuşlardır. İnsan-ı kâmil olan mûrşid, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmakla Hakk'a açılan kapısı gibidir. Sâlikler ancak ve nihayet bu kapıdan Allah'a yol bulabilirler. Şu halde mûrşid, kendisine râbıta edilebilecek kişidir. Mürşid, Muhammedî ruhu ve sırrı taşıyan yetkilidir. Yüce makamlara yol bulmanın ilk şartı, mürşide fâni olmaktır. Mutlak varlıkla hem-hâl olmak, mürşidin murakabesiyle mümkündür. O halde, talibin ilk yapacağı şey, erenler huzurunda bulunup, "muhasebe" ehli olabilmektir. Mürşid, bir silsile ile Hz. Peygamber'e ulaşan kişidir. Bu silsile, O'nun mânevi kemâlinin teyidi için gereklidir.[221]

Mürşid, paslanan gönüllerin cilâsıdır. Mürşidin, mûride faydası karşılıklı bir yardımlaşmanın neticesidir. Tasarruf Hak Teâla'ya aittir. Ve mûrşid de herkes gibi O'na muhtaçtır. Başkalarını terbiye ve irşâda memur bir kimsenin, önce kendisini ıslah etmesi şarttır. Kendisi himmete muhtaç olan birinin, başkalarına himmet etmesi mümkün değildir.[222]

Mürşit, sûfiyi Hakk'a götüren kişidir. Mürşid, müride irşâd ve tebliğ ederek dâima gerçeği, doğruyu ortaya koyar, gösterir, müridin pak yüzüne Hakk'ın nûrunun tecellisini göstermelidir:

Mürşîd oldur ki dem-â-dem Hakkı eyleye 'ayân

Vech-i pâkinde tecellî eyleye ol bî-nişân (92/1)

Mürşid, müride Hakk'ı irşâd eden ve mânen yol gösteren kılavuz kişidir. Mürîdin mürşidi şeyhidir ve aynı zamanda Hakk'ı bulmaya yarayan rehber olan

---

220 ERAYDIN, **a.g.e.**, s.117.
221 TATÇI , **a.g.e.**, s.370.
222 ERAYDIN, **a.g.e.,** s.118.

Kur'ân-ı Kerim'dir. Mürşidini tanımayan mürîd vahdete kavuşamaz ve Hakk'ı ayan göremez:

Mürşîdin irşâd idendür mürşîdin Kur'ân iden

Mürşîdini bilmeyene Gaybi Hak olmaz 'ayân

Mûrid vahdete ermek için mürşide tâbi olmalı, mürşîdin hayat veren, Hakk'ı bulmaya yardımcı olan sohbetlerine katılmalıdır. Böylece kişi gönlünce Hakk'ı bulur, gâyb âlemini keşf ederek, Allah'ın sıfatlarının tezâhürünü temaşa eder:

Bunları bilmek dilersen mürşîde sen var yürü

Olmak istersen eger 'âlemde sen Gaybî's - sıfat (9/11)

Mâsivaya meyl edip, dünya nimetlerinden vazgeçmeden Hakk'ın birliğine varılamaz. Hakk'a, aşkı kendine mürşid edinenler kavuşabilirler:

'Âlem iel Hakka irilmez 'aşk durur mürşîd olan

'Aşkı mürşîd dutmayanlar gelmesün bu meclîse (111/6)

Aşkı mürşîd edinmeyenler kendi özünü bilemezler. Özüne bakmayanlar, kendilerini âlim olarak görmesinler. Allah'a aşkla bağlananlar kendi benliklerini keşf edip tevhit sırrına vakıf olurlar:

'Aşk-ı mürşid tutmaz isen bilemezsin özüni

Özüni fehm eyledünse fehm idersin sözüni

Zâtına bak 'aşk ile Gaybî aça gör gözüni

Kendü özün bilmez isen 'âlimüm dime sakın (98/5)

Gaybî aşk ehline, Hakk'a aşık olunmasını, Hakk'a ulaştıran şeyh-i mutlak sevmek gerektiğini tavsiye eder:

Ey 'âşık-ı Hak 'âşık ol 'aşık

Şeyhi sev mutlak 'âşık ol 'âşık (72/1)

2.5.2. Derviş

Fakir, yoksul, dilenci. Baştan beri dervişler çeşitli maksatlarla dilenmişlerdir. Hatta derviş kelimesi, dilenmek anlamına gelen derviz kelimesinden

bozmadır. Kelimenin sonundaki z harfi ş'ye çevrilince derviş olmuştur. (der: kapı; viz: dolaşan, kapıyı tutan ve döven.). Saçı sakalı uzun, üstü pas, perişan, derbeder dervişler şiirler ve ilâhiler okuyarak kapı kapı dolaşır ve dilenirlerdi.[223] Terim olarak, bir tarikata intisap eden kişiye denir.[224]

Gaybî Divanı'nda "derviş ol derviş" redifli on beyitlik ilahide, dervişliğin erdemleri ve çeşitli özellikleri anlatılır. Gaybî bu şiirin ilk beytinde: "Nefsin heva ve isteklerine aldanmamalı ve derviş olunmalıdır" der:

Dervişem sanma derviş ol derviş

Nefse aldanma derviş ol derviş (62/1)

Derviş olan aşka bağlanmalı, aşk ateşiyle yanıp, gözünden yaş dökmeli ve cânını Hak yoluna kurban etmelidir:

'Aşka ol yoldaş gözden aksun yaş

Vire gör cân baş derviş ol derviş (62/2)

'Aşk odına yan ola gör püryân

Canı kıl kurbân derviş ol derviş (62/3)

Derviş olan, mürşidinin sözlerinden çıkmamalı, Hak yolunda ah edip inlemelidir:

Er sözin dinle Hak nedür anla

Âh idüp inle derviş ol derviş (62/4)

Derviş olan nefsine aldanmamalı, kesrete dalmamalı, şirke girmemelidir,

Sen seni satma şirke baş çatma

Nefs akın atma derviş ol derviş (62/5)

---

[223] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.103.
[224] TATÇI, **a.g.e.**, s.377.

Kesrete dalma lezzete kalma

Boş şeyi alma derviş ol derviş (62/6)

Derviş kalbindeki kirlerden arınmalı, sabır ve kanaât gösterip, Hak yoluna girmeli ve benliğini bu yolda yok etmelidir:

Kalbin it halvet kalmasun zulmet

Bula gör vahdet derviş ol derviş (62/7)

Huyunı arıt Hak yolına git

Olmagıl put it derviş ol derviş (62/8)

‘Aynayı pek sil kalmasun hiç kir

Özüni yok bil derviş ol derviş (62/9)

Güç olanı çek kalmasın söz pek

Gaybî tek ol tek derviş ol derviş (62/10)

Gaybî, otuz üç beyitlik “zamane dervişleri” redifli şiirinde dervişliğin gereklerini yerine getirmeyen ve dervişlik davası güden sözde dervişleri eleştirir. Bu şiirin ilk beyti şöyledir:

Er sözüni dinlemez zamâne dervişleri

Dinlese de anlamaz zamâne dervişleri (123/1)

Dervişin yolu, aşk yoludur. Derviş olanlar Hakk’ı aşkla arar ve gece gündüz aşk derdiyle dertlenirler. İlâhi aşka bağlanmayanlar derviş olamazlar:

‘Aşksuzlara bu yol harâm onun işi olmaz tamâm

Derviş olanlar subh ü şâm ‘aşk derdine düşmek gerek (78/4)

Dervişlik, pîre biat edip, ondan el almakla başlar. Hakk’ı bulamazlar. Amellerin en büyüğü ilahî aşktır. Bunun için bir pîre bağlanmak gerekir:

Kangı derviş ‘aşkı bilmez vallahi o Hakkı bulmaz

‘Aşkdan ulu ‘amel olmaz ‘aşk ile dut pîr eteğin (99/8)

Gaybî bir beytinde kendini derviş olarak tanıtıp, kendi gönlüne nasihat eder:

Meyl ider turmaz kurı sevdâlara

Uğradur başımızı gavgâlara

Gaybî dervişi ‘aceb ferdâlara

Saldı bilmem nic’olur şeydâ gönül (86/5)

2.5.3. Mürîd, Tâlip, Sâlik

Mürîd, lügatte irâde eden, buyuran, bir şeyhe bağlı olan kimse mânâlarına gelir. Allah Teâlâ’nın isimlerinden biri de “Mürîd”’dir. Istılahta mürîd, kalbini Allah Teâlâ’dan gayri, her şeyden öldürmüş, sadece O’nu arzulayan, O’na müştak, dünyanın süsünden, debdebe ve ihtişâmından yüz çevirmiş bir kimse olarak târif edilmiştir. Gerçek mürîd, yüzünü Hakk’a yönelten ve O’na ulaşmak için tarikat disiplinine uyan, mürşîdine bağlı bir vasfa sahip olmalıdır.[225]

Tarikata giren kimse, kendini şeyhe teslim ettikten sonra ondan, ne gelirse, kabûl etmek durumundadır. Çünkü şeyhini kendine eğitici öğretmen, rehber olarak seçmiştir. Mürşid ve mürîd arasınaki kuvvetli bir irtibat, sonuca kısa zamanda ulaşmayı sağlayan en önemli unsurdur.[226]

Mürîd, Allah’ı arzulayan, Hakk’a kavuşmayı dileyen, bunun için kalbini kirlerden temizleyip, hakikât yolunda benliğini yok eder. Mürîd kendini pîrin eline teslim eder ve Hakk’ın rızasını kazanabilmek için ona bağlanır:

Mürîd oldur murâdundan hakikatde ola fânî

Yed-i pîre ide teslim zimâm-ı cism ile cânı (121/1)

Mürîd, nefsinin heva ve isteklerini terk edip, gönlünü kötü huylardan temizleyip Hakk’a ermelidir. O zaman yaratılmışların en şereflisi olan insân-ı kâmil mertebesine erer. Hakk’ı arzulamayan mürîd şeytanın emirlerini yerine getiren insan durumuna düşer:

---

[225] ERAYDIN , **a.g.e.,** s.114.
[226] GÜNEŞ, **a.g.e.**, s.119.

Seza mıdur mürîde ol bu iken eşref-i mevcûd

Görine sûretâ âdem duta ol hûy-ı şeytâni (121/6)

Varlığını Hakk'ın varlığında yok etmeyip, benliğini terk etmeyen nefsinin mürîdi olur:

Varlığın terk ismeyen Gaybî mürîd-i nefs olur

Kendüsin yok bilmeyen kes gelmesün bu meclise (111/7)

Dünya malına meyl, nefsinin arzularına yenik düşenlerin mûridi olmak yerine Allah'a aşkla bağlanıp, erenlerin yolundan gitmek gerekir:

Mürîd-i râh-ı rindân olmağa tâlip isen 'âşık

Sana gösterdi Gaybî işte Şah-i râh-i merdâni (121/10)

Allah'a giden yolu tutana seyr halinde bulunduğu sürece mürîdle eren arasındaki mutavassite sâlik denir. İlmi ve tasavvuruyla değil, haliyle makamlarda seyreden sâlik, bu haldeyken ayne'l yakîn türünden bilgi sahibi olur. Ve bu bilgi onun yolunu şaşırmasına sebep olan herhangi bir şüpheye kapılmasına engel olur.[227]

Hakk'a ulaşmak isteyen ve gönlünün mi'racına ulaşmak isteyen sâlik, vicdanını Allah ahlâkı ile ahlâklandırmalı, teninden vazgeçip, vahdete ermek için uzun bir yolculuğu göze almalıdır. Ten, gelip geçici olan cismâni varlığımızdır. Cân ise ruhumuz, bâtınımızdır. Tenin aksine cân kalıcıdır. İnsanın ölümünden sonra cân ten kafesinden çıkıp, asıl vatana ulaşacaktır. Sâlikin kesret olan tenden, vahdete ulaşması uzun bir mesafeyi kat etmesiyle olur:

Cân ile tenün arası bunca yıllık yol durur

İremeğe mi'râc-ı câna sâlik ol vicdân ile (112/2)

Bazen insana ağır gelebilen Allah'a karşı yapılan ibadetleri tam olarak yerine getiren sâlikler âb-ı hayat suyunu içerek, vaktin Hızr-ı olup, ölümsüzlüğe ulaşırlar. Kâmil bir imana sahip olup; ibadetleri tam yerine getirenler, öteki dünyada sonsuza kadar Allah'ın nimetlerini tadarlar:

---

[227] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s. 302.

Zulmet-i tâ-atda sergerdûn olan sâliklere

Hızr-ı vatken âb-ı hayvân isteyen gelsün beru (106/5)

Hakk'a tâlib olan, bir sözü ile Allah'ın varlığını ve birliğini kabûl eder. O söz de kelime-i şehâdettir:

Tâlib-i Hak bir söz ile Hak sözün eyler kabul

Reddeder münkir eğer bürhân-ı sad-bâr eylese (110/15)

Ledün ilmini öğrenmeye tâlip olanlar, Hakk'a dair olan bilgiyi ve ilâhi hakikâtleri öğrenmeleri gerekir:

Hakikâtde ledün tâliblerine

Ma'ârifle Hakayıkdur münâsib (8/5)

İlâhi aşka cân u dilden talib olanlar, benliğini yok etmeli ve Hakk'ı arayıp, gönlünde Hakk'ı bulmalıdır:

Tâlib isen cân u dilden 'aşk ile eyle sefer

Ref'ola benlik hicâbı alasın Hakdan haber (35/1)

"Nefsini bilen Rabbini bilir" hadisinin ışığında tâlib olan, kendi benliğini keşfedip, Hakk'ın sıfat ve zâtının sırlarını ortaya çıkartarak Hakk'a ulaşmalıdır:

Tâlibe mahiyet-, zât u sıfâtı bildüre

"Men arefe nefsehu" dersinde komaya gümân (92/13)

Allah'a talib olan, ilâhi aşka tutulup, Hakk'a muhabbetten vazgeçmeyen kişidir:

Tâlib-i Hâdi olan itmez mahabbetden ferağ

'Âşık-ı dîdâr olan eyler mi sohbetten ferağ (70/1)

O hakikat talipleri ahiretin dünyada kazanılacağını bilirler ve dünyadaki ibadet ve taatleri oranında Hakk'ı görebilirler:

Bilûr ol tâlib-i hakîkat âhiret dünyâdadur

Hak 'ayan olur deyu mev'ûd olan ferdâ budur (50/6)

Vahdete ve Allah’ın hakikatlerine ulaşmak isteyen tâlip Allah’ı cân u gönülden anmalıdır:

Ey hakîkat gencine irsem diyen

Zikr-i Hakka cân u dilden tâlib ol

Ma’rifet cennetine girsem diyen

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol (84/1)

Allah’ın cemâlini müşahade etmek isteyen tâlip, pîre intisap etmeli ve bağlanmalıdır:

Ey tecellî-i cemâlin tâlibi

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib ol

Vey tesellî-i pîre visâlin râgibi

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib ol (85/1)

Hakk’a tâlip olanlar, kendini mürşit olan pîre teslim eder ve pîrden ne gelirse kabul edip, itaat eder. Pîr, Hakk’a ve hakikate talip olanlara yol göstericidir ve sâliği vahdete ulaştırır:

Hakîkatda ‘amel ey Hakka tâlib

Gönül olmalıdur pîre murâkıb (8/1)

Gaybî’nin “Marifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden” nakaratlı on iki kıtalık şiiri tâlibin hususiyetlerini anlatır. Bu şiirin ilk kıtası şöyledir:

‘İlm-i resmü ile zâhid acaba kâmil mi olur

Mârifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden

‘İlm-i resmü ile zâhid acaba kâmil mi olur

Mârifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/1)

2.5.4. Pîr

Sözlükte yaşlı, ihtiyar anlamındadır. Tasavvufta, nefsinden fâni, Hak’ta bâki veli, Hak dostu anlamındadır. Tâliplere rehberlik etmek ve onları irşat etmek ehliyetine ve liyakatına sahip olan insan-ı kâmil; rehber, mürşittir. Pîr, kâmil ve mükemmeldir,

başkalarını da kemâle erdirir. Tarikat pîri, mûrid ve mûntesiplerini bir annenin bebeğini terbiye etmesi ve yetiştirmesi gibi terbiye edip yetiştirir. Bunlar mürit ve müntesiplerinin mal, beden ve ruhları üzerinde mutlak olarak söz sahibidirler. Mürit ne dil, ne de kalple şeyhine itiraz edemez. Şeyhine hayır diyen mürit, iflah bulmaz. Allah'a giden yol pîrden geçer. Pîri olmayanın pîri şeytandır. Pîr, keşf ve keramet sahibidir. Allah'ın arz üzerindeki halifesidir. Allah adına hareket eder.[228]

Hakk'a talip olup, Hak yolunda ilerlemek isteyen talibin yapacağı en önemli iş pîri kendine rehber etmek ve pîrin koruması altına girmektir:

Hakîkatda ‘amel ey Hakka tâlib

Gönül olmalıdır pîre murâkıb (8/1)

Talip, pîre intisab edip, pîrin sözünden çıkmamalı, ilâhi hakikatleri öğrenebilmek için pîri gözetmelidir. O zaman Hakk'ın nurunun tecellî sırrını keşfedebilir:

Pîr ile bir ol gözün pîri gözet

Görine gözüne her dem nûr-ı O (104/5)

Pîr ses ve soluklarıyla mürid üzerinde tesir edip, tarikat kurallarını, hak ve hakikatı muhataplarına öğretir. Pîr, müridin ilâhi mertebeleri katetmesi için ona yardım eder. Pîrin sohbetlerini duyup, işiten, Hakk'ın inayetine erer:

Nutk u nefes kelâmdur pirden yâdigâr Gıyâs

Dinle işit hem oku Hakdan eyle el-Gıyâs (12/1)

Pîre intisap edip, elini alan başka pîrlere itibar etmez. Dinin hükümlerini, Hak ve hakikatı gösteren bir kılavuz olan pîr, müridin Hakk'a ulaşmasına yardım eder.

Elin aldum o pîrümün gayri eli neylerem

Yolın buldum şeyhimün gayrı yolu neylerem (91/1)

Pîrüm yüzi Hak yüzi pîrüm özi Hakk özi

Pîrüm sözi Hak sözi gayri sözi neylerem (91/4)

---

[228] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.330.

Tâlip olan pîr ile sohbet etmelidir. (50/1). Pîr ile sohbet edip, meclisinde bulunan kişi, pîr eşiğinde öğrendiklerini hayatına tatbik eder:

Kadı bu sözlerin senin degildür pîrân işiginde öğrendigindür

Gaybî dîvânında bulunan sırdur duyanın sadrına virür inşirâh (14/6)

Benliğini yok etmeyip, varlığını Allah yolunda ortadan kaldırmayan Hakk'tan uzak kalır ve Hakk'tan uzak kalana pîr yardım edemez:

Kendi bildiğündür ancak seni Hakdan dûr eden

Kıl kadar varlık kalırsa yok sana pîrden nazar (35/3)

Pîrin aşkı tâlibe, Hak yolunda yol gösterir. Pîrin aşkını gönlünde hissetmeyen sâlik, Hakk'tan ayrı kalır ve masivanın aldatıcılığına kendini kaptırır. Bu duruma düşmemek için pîre cân u gönülden bağlanmak gerekir.

'Aşkına düşgil o zatın rüz u şeb

Keşf ola sana vücûdun cümle heb

'Ayn-ı Rabb'dur sanma anı gayr-ı Rabb

Gel cemâl-i pîre cândan tâlib ol (85/5)

Gaybî, bir beyitinde gönlü pîrin tarikatinden ders alan küçük bir çocuğa benzetir:

Gönül tıfl-ı dem-âdem ders alur ol pîr-i tarikatden

Olur elbette müstahrec bu esrâr-ı hüviyyetden (94/1)

Bir başka beyitte gönlü, pîrin bahçesinde aşılanacak fidana benzetir. Benliğini ortadan kaldırıp, kendini pîre teslim edenin cânı Hak'la bir olur:

Bağban-ı pîre vir gönlün fidânun aşlasun

Kendi bildiğünle kalup olma bir kûhi secer (35-2)

Allah'a aşk ile bağlanmaya tâlip olan müridlere nasihat eden 9 beyitlik şiirinde Gaybî, Hakk'ı bulmak isteyenin pîre bağlanması gerektiğini anlatır. Bu şiirin ilk beyti şöyledir:,

Derviş olmak ister isen ‘aşk ile dut pîr eteğin

Hakkı bulmak ister isen ‘aşk ile dut pîr eteğin (99/1)

2.5.5 Dergâh

Dergâh Farsça’dır. Kapı dibi, eşik yanı, ayakkabıların çıkarıldığı yer anlamlarına gelir. Sûfilerce, tarikat pîrinin, yahut ulularından birinin yattığı tekkedir ki, o tarikat ehlince ulu ve muteber sayılır. Bu çeşit tekkelere dergâh da denir. Dergâh ve tekke tarikat ehlinin toplandığı, dervişlerin oturdukları, hizmet ettikleri yerdir ve dergâhla tekke sözü umûmîdir.[229]

Gaybî divanında daha çok dergâh unsurundan bahsedilir.

Derviş pîre bağlanıp, pîrin sohbetlerine katılır. Çünkü Hakk’ı bulabilmesi için başka gidecek yer, yoktur. Bundan dolayı derviş dergâha yüz tutup, hizmet etmelidir. İşte o zaman Allah’ın yardımı dervişe ulaşır:

Çünki bildün bir şeyde yokdur senün medhalün

Yüzüni dergâha tut çağır yâ gavsa el-Gıyâs (12/3)

Tasavvuf dersinin müderrisi aşktır. Aşk hakikatleri taliplere öğrettiğinden her dergâha lazımdır. Gaybî gönlü dergâha benzetir. Gönül dergâhına lazım olana aşk tâlibi Hakk’a kavuşturur:

Müderris ‘ışk durur ‘ilm-i ledünnî dersine ey cân

Mülâzım ol o dergâha haberdâr ol hakikâtden (94/2)

Bazı beyitlerde dergâh kavramı Allah’ın cemâli ve Allah’ın huzuru mânâsında ele alınır:

‘Âlem-i ‘aşk ‘âlem-i dergâh-ı Hakdur ey fakîh

Dergâh-ı vahdetde sanma ‘ayba kim câmus olur (31/4)

Cümle a’za çift ola dil bir ola hikmet nedür

Ya’ni kim dergâh-ı zât-ı vahdet oldı bil femün (76/2)

---

[229] TATÇI, **a.g.e.**, s.386.

Aşağıdaki beyitte ise dergâh kelimesi âlem-i ervâh (bezm-i elest) anlamında kullanılır:

Bunlarun yüzin görüp sözin işiden cân ile

Gaybîyâ dergâh-ı Hakda şüphesüz mağfûr olur (25/11)

2.5.6. İrşâd

İrşâd, sözlüklerde doğru yolu gösterme, uyarma anlamına gelir. Tasavvufta, irfân sahibi birinin, birine tarikatı ve Allah yolunu göstermesidir.

Tasavvuf yolunda irşadın en kestirme yolu kâmil mürşit ile sohbet edip, hemhâl olmaktır. Bu konuda, mürşitlere ait daha önce yazılmış irşâdi şiir ve nutuklar bile ledünnî sohbetin yerini alamaz.[230]

'Arifin sohbetlerinde ettiği her söz, Allah'ı bulmak için yol gösterici olur:

'Ârifin her bir sözü irşâd imiş

Zâhid olan bir kuru ırgâd imiş (61/1)

Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan dinsizlere Allah'ı tanıtmak ve doğru yolu göstermek zordur. Bundan dolayı ilhâd davası güdenler, ahirette yaptıklarının cezasını çekeceklerdir. Gaybî, bu duruma düşmemek için Allah'a tevbe eder:

Kimün yolı ilhâd ola sanma anı irşâd ola

Ahir demi berbâd ola estağfirullah-el-'azîm (90/4)

'Arif olmayıp, Allah'a aşkla bağlanmayan, dinin özünden habersiz zâhid, insanları doğru yola sevk edemez. Allah kendi dilediğini doğru yola kavuşturur. Bundan dolayı zâhid irşad davasından vazgeçmelidir:

Âmân zâhid geç irşâd da'vâsından

Kul azâd eylemek Mevlâya düşmiş (63/9)

Allah'ı bulmak için yol gösterici aşktır. Doğru yolu bulmada irşâd olanlar âşıklardır:

---

[230] **a.g.e.**, s.388.

‘Âşk ile irşâd olur irşâd olan

‘Âşk ise kesbi degül bir dâd imiş (61/2)

Gaybî, bir beyitte kendisini Hakk’ı bulmada yol gösterici mürşit olarak tarif eder. Mürşit olan Gaybî’nin sohbetlerine katılanlar irşâd olurlar. İrşâd sahibi olanların sohbetlerine katılmayıp, günah işleyenler, Hak yolundan ayrı düşerler:

Hak seni irşâd ider Gaybî lisânından beğüm

Dutmaz isen Hak kelâmı işte tuğyânlık budur (41/6)

2.5.7. Zikir (Vird)

Bütün tarikatların temel unsuru olan zikir kelime olarak anmak, zikretmek, hatırlamak demektir. Istılah olarak Allah’ın isimlerini, belli duaları, çeşitli zamanlarda belli miktarda sesli veya sessiz söylemek, tekrar etmek demektir. Zikirde esas unsur, diğer varlıkları unutarak, hatta yok sayarak Allah’ı hatırlamak ve anmaktır.[231]

Kur’an’da yetmiş sûrede ve iki yüz elli altı yerde zikirden bahsedilir. Hakiki zikir her an Allah’ı düşünmek ve düşündürmektir. Zikir, dilden kalbe, kalpten de bütün bedene inmelidir. Yalnız dilde kalan zikir, gerçek zikir (vird) sayılmaz. Sûfiler, manevi makamlarına göre Esmaü’l Hüsna’dan bazı isimleri vird edinirler. Bu isimler, makam ve erkana göre değişebilir. En üstün zikrin kelime-i tevhid olduğunu söylenmiştir.[232]

Tasavvufun en önemli özelliklerinden olan zikir. Kulu gafletten koruyan mânevi bir zırhtır. Kişi ancak zikir sayesinde huzur bulur. Zikre devam eden kimselerin kalbinde dünyaya karşı duyulan rağbet zayıflar, yerini Allah sevgisine terk eder. Sûfi, Rabb’ini her an zikrederse gönlünde bir ferahlık kalbinde bir itminan hüküm sürer. Sûfinin seyr ü sülûku zikir sayesinde gerçekleşir. İnsanların yaratılış gayesi olan kesb-i kemâl ve seyr-i cemâle zikir yoluyla ulaşılır.[233]

İnsan her an için Allah’ı anmalı ve fikrinde Allah olmalıdır. Bunun için zikrinde Allah olmalı ve Allah’ın zikri gönlünde yer almalıdır. Sûfinin gönlü zikirle dolmalıdır:

---

[231] KARA, **a.g.e.**, s.156
[232] TATÇI, **a.g.e.**, s.390
[233] ERAYDIN, **a.g.e.**, s.126

Oku ezberle zikr ü fikrüni her dem müdâm

Hak te'âlâ zikri her dem bula dilde irtibâh (15/2)

Zikir sayesinde sûfinin kalbinde yer olan bir takım dünyevi ihtiraslar kaybolur ve yerini Allah sevgisine terk eder. Sûfi her an Allah'ı zikretmeli, gaflet uykusundan uyanmalı sabah akşam sükutunda bile Allah'ı düşünmelidir:

Gaflet uykusından kaldur başunı

Sükûtun zikr olsun akşam u sabâh (15/4)

Gaybî gece gündüz Yüce Allah'ın isimlerini anarak her anını zikirle geçirdiğini belirtir:

Nâm-ı sâmî okuram

Subh u şâmî okuram

On iki imâmı okuram

'İlmün virdüm derdüm Hak (75/1)

Zikre devam eden kimselerin kalbinde masivaya karşı meyl azalır ve yerini Allah sevgisine bırakır. Sûfi, Rabb'ini her an zikrederse gönlüne bir ferahlık gelir. Her an Allah'ı anan sûfinin seyr-i sülûk esnasındaki makamı yükselir:

Oku ezber it bu virdi müdâm bulınur sana bir özge makâm

Selâmet dârın hem selâmet nâm dest-be-dest ile gel ara felâh (14/2)

Allah'ı zikredenlerin makamlarının yükseldiğini anlayanlar, her nefeste Allah'ı anıp, Allah'ı düşünürler:

Biz münâdînün münâdi idiğün fehm ideli
Her nefesde Hakdan âgâh olmada ezkârumuz (51/14)

Sûfi'ye sâlih amel Hakk'ın aşkıdır. Sabah akşam sûfinin derdi Allah'ı tam manasıyla bilememiştir ve böyle yapan sûfilerin ömürleri boşa, gaflet içinde geçmiştir:

Zikr ü tevhîdünle Hakkdan sen seni yâd eyledün
Giçdi 'ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün
Perde-i nûraniyle yahû kendüni şâd eyledün
Giçdi 'ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/1)

Allah'ı ve mahiyetini anlamadan sadece dille yapılan, kalpte yer bulmayan zikirle Hakk'a ulaşılamaz. Hakk'a varmanın yolu marifet yolunda ilerlemekten geçer:

Hakk katında ma'rifetden zikri sandın sen ulu

Ma'rifetden hâli oldun zikr ile oldun dolu

Zikr-i hâssâ hasr sandun Hakka varmağa yolu

Giçdi 'ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/2)

Gaybî, bir şiirinde Hakk'a sadece zikir ile ulaşılamayacağını söyler. Marifet ilmini öğrenmeyi amaçlayanlarla, kalbini bütün kötülüklerden temizleyenler, insan-ı kâmil mertebesine erip, Allah'a kavuşurlar:

Zikr-i tevhîd ile tâlib Hakka vâsıl mı olur

Ma'rifetle hüsn-i hulktur tâlibi kâmil iden

'İlm-i resmü ile zâhid acaba kâmil mi olur

Ma'rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/1)

Mürşidin Allah'ı bulmaya yarayan sohbetlerinin önemini anlamayan sûfi, her anını Allah'ı zikirle geçirse de vahdete eremez:

İrmeyen mâhiyet-i nutka irişmez vahdete

Her dem ü her sâ'ati evrâd ü ezkâr eylese (110/18)

Gaybî Allah'ı bulmada zikrin önemini anlatan, "Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol" nakaratlı yedi kıtalık şiirinin ilk kıtası şöyledir:

Ey hakîkat gencine irsem diyen

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol

Ma'rifet cennetine girsem diyen

Zikr-i Hakka cân ü dilden tâlib ol (84/1)

2.6. Bazı Mutasavvıflar

2.6.1. Hallâc-ı Mansûr

Bu zâtın, Nişabur'lu, Rey'li, Tarkan'lı, Merv'li olduğu rivayet edilmiştir. Beyza şehrindendir. Abbasi halifesi Muktedir zamanında şeriata uymayan sözlerinden ve hususiyle Ene'l Hak demesinden 309/921 senesinde, fakihlerin fetvasıyla ve Muktedir'in veziri Ebu Hamid'in emriyle başlangıçta bin değnek vurdular. Sonra el ve ayaklarını kestiler, nihayet astılar. Vücudunu ve külünü Dicle'ye attılar.[234]

Mansûr, Allah aşkının mükemmel bir timsalidir. Mansûr'la beraber, ifşa ettiği sırrı dile getiren "En'el Hak" sözü de sık sık iktibas edilmektedir. Bu ifade, bazen doğrudan Hallac'ı telmih eder. En'el Hak sözü, vahdeti vücûdun, fenâ makamlarının veya terki terkin izahından ibarettir.[235] Bu meşhur mutasavvıfın adı, Gaybî Divânı'nda şu şekilde geçmektedir:

Eğer Mansûr gibi dâra asılsan
Nesîmî gibi deründen yüzilsen
'Aşık Gaybî gibi tahkir edilsen
Hakîkat sûfilik incinmemekdi (45/11)

Biz muvahhid 'askerine şimdi serden geç diyen
Hamdülillâh ölmeziz Mansur durur serdârumuz (51/20)

2.6.2. İbrahim Edhem

Adı İbrahim b. Edhem'dir. Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Bir melikin oğludur. Rivayete göre; bir gün avlanmak için çıktığında avına nişan alırken hafiften bir ses, onu gafletten uyardı.[236]

Belh sultanı iken aşka düşüp tâcını ve tahtını terk etmiş, tasavvufa intisab etmiştir. İbrahim Edhem, âşık ve sâlikler için bir timsaldir.[237]

---

[234] GÜNEŞ, **a.g.e.,** s.121
[235] TATÇI, **a.g.e.**, s.396
[236] ERAYDIN, **a.g.e.**, s.64
[237] TATÇI, **a.g.e.**,

Gaybî, masivayı terk edip gayb ehline bağlanmak gerektiğini, bu meşhur mutasavvıfın adını telmih ederek bir beyitinde şöyle dile getirmiştir:

Belh-i ‘âlem tahtını telh eyle ehl-i gayb gel

‘Âlem-i ma’nâda var Sultân-ı Edhem ola gör (47/4)

2.6.3. Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi

İbrahim Efendi 1591’de Eğirdir’de dünyaya gelmiş, çocuk yaşta dedesi Tap Tap Şah Ali’den Melâmi neşveyi almıştır. Olanlar Şeyhi olarak anılır. İbrahim Efendi İstanbul’da Hakîkîzâde Osman Efendi (Öl.1628)’ye intisab etmiş, hilâfet alarak postnişin olmuştur. Daha sonra Aksaray’daki Olanlar Tekkesi’ni canlandırmıştır. Bu arada İdris-i Muhtifî, Hüseyin Lâmekânî ve Azîz Mahmud Hüdâyî’den de istifade eden İbrahim Efendi Halvetilik ve Bayramilik’e de yakındır. 1665’te vefat eden İbrahim Efendi’nin Divanı’ından başka Müfid Muhtasar ve Risâle-i Esrâr-ı Tarîkat-ı Aliye adlarında eserleri vardır.[238]

Gaybî, babasının tavsiyesi üzerine Bayramî Melâmilerinden, Halvetîlik’e de yakın olan Olanlar Şeyhi olarak bilinen İbrahim Efendi’ye biat etmiştir. Gaybî, şeyhi İbrahim Efendi’nin yanında altı yıl kalmıştır.

Bir beytinde kendisini İbrahim Efendi’den sonraki mürid olarak tanımlar:

Geldi altun silsileyle nûr-ı Hak birden bire

Vech-i İbrâhimden oldı Gaybî’ye Hak rû-nümâ (4/12)

2.7. Gaybî Sun’ullah Divanı’nındaki Tipler

2.7.1. Ricâlü’l Gayb

Gayb erenleri, hikmet ve hizmet ordusu.

Müfessir Fahruddin Razî başta olmak üzere diğer bir kısım müfessirler Naziat süresinde geçen: “İşleri düzenleyip yönetenlere yemin olsun ki…” ayetinin tefsirinde, Allah tarafından kendilerine yemin edilenlerin melekler olabileceği gibi, vefatlarından sonra veya manevi terbiye denen seyr ü sülûk neticesinde yüksek makamlara çıkıp meleklere karışan kudsî ruhlarında olabileceğini söylemişlerdir. Bu ruhların Allah’ın izniyle rüya, himmet, keşif, tasarruf gibi yollarla diğer insanların

---

[238] DOĞAN, **a.g.e.,** s.20

yardımına koştukları, onların irşâdına yardımcı oldukları ve onları terbiye ettikleri belirtilmiştir.[239]

Bu velilere Ricalü'l Gayb adı verilmiştir.

Allah'a kavuşmak ve Hakk'la bir olmak isteyen kişi Ricalü'l Gayb'la bir olmalı, onların gönüllerine girmeli, hal ve hareketleri taklit edilmelidir:

Himmet istersen ricâlü'l-gayba hem-dem ola gör

Gönline gir anlarun ahvâline mahrem ola gör (47/1)

Allah'ın feyzi gayb erlerinin bereketiyle insanlara rahmet olur. Gayb erlerinin Allah yolunda ilerlemeleri gibi, insan da Hak yolunda çaba göstermelidir:

Feyz-ı Hak gayb irlerinden nazîl olur 'âleme

Râz-ı gabya muttali' ol sende âdem ola gör (47/2)

Ricalü'l Gayb ehliyle beraber olanlar dünya hayatlarını, ebedî âleme çevirebilirler:

Hem-dem olanlar ricâlü'l-gayba ehl-i tayy olur

Tayy idüp 'âlemi var başka 'âlem ola gör (47/3)

Ricalü'l Gayb erlerinin her asırda kutbu olmak isteyenler, Allah'la bir olup, gabya aşina olmaları gerekir:

Her 'asırda kutb olam dirsen ricâlü'l-gayba sen

'Ayn-ı zât Gayb olan bir demle bir dem ola gör (47/5)

2.7.2. Evliyâ –Veli

Veli lügatte düşmanın zıttıdır. Allah'a dost veya Allah için dost olan kimse manasına gelir. Kurbiyyet (yakınlık) tarzında da kullanılmıştır. Tasavvufta velînin iki mânâya geldiği belirtilmiştir. a)Allah Teâlâ'nın gözettiği, koruduğu ve bir an bile kendi nefsiyle baş başa bırakmadığı kimse .. b) Allah'a ibadet ve taat işini uhdesine alan kişidir.[240]

---

[239] Razî, **Tefsir-i Kebir**

[240] ERAYDIN, **a.g.e.**, s.90.

Evliya, Tanrı'nın dostluğunu kazanmış zühd ve takvâda üstün, keşif ehli kişidir. İlimde, hilmde, cömertlikte, sıdkıyette mükemmeldir. Kur'an-ı Kerim'de veliler için şöyle denilir: "O,iyileri dost edinir." (Araf süresi, âyet 196). "Haberiniz olsun ki, evliyâullah için hiçbir korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır. Onlar, iman edip, takvaya ermiş olanlardır. Dünya hayatında da, âhirette de onlar için müjdeler vardır. Allah'ın sözlerinde asla değişme yoktur. Bu en büyük saadetin ta kendisidir. (Yûnus süresi , ayet 62-64)[241]

İnsanların velâyet mertebesine ulaşmalarını temin eden en önemli faktör, hiç şüphesiz imândır. İmânın güçlenmesine âmil olan hususlar ise, farzları yerine getirmek, yasaklardan kaçınmak, nâfilelerle meşgul olup, onları çoğaltmaya çalışmaktır.[242]

Gaybî insanları meyveye benzetir. Ham olup olgunlaşmamış insanlara eşkıya, pişmiş ve olgunlaşmış olanlara ise evliya benzetmesi yapar:

Meyve sûretinde cümle kimi puhte kimi hâm

Ham olanlar eşkiyâ kim puhtelerdür evliyâ (1/76)

Allah'ın veli kulları her zaman Allah'a inanmış ve ibadet ehli kişilerdir. Bundan dolayı onlar her zaman Allah'ın yardımını almış ve Hak yolda muvaffak olmuşlardır:

Velîler cümleten ubbâd-ı vaktdür

Düşerler şer'-i vaktde hep muvaffak (73/6)

Marifet erbabına cân u gönülden hizmet edip, onların rızasını kazanmak gerekir. Çünkü, evliya ve enbiyalar ahirette inananlara şefaatçi olacak kimselerdir:

Hizmet eyle cân ü dilden ma'rifet erbâbına

Kim şefâ'at mazharıdur evliyâ vü enbiyâ' (1/97)

Allah'a kavuşmak için, Hak ilmini öğrenmek için çalışmalıdır ve kalb kötülük içinde boğulmamalıdır. Evliyalara ilham olunanlar, peygamberlerin vahyi gibidir:

---

241 TATÇI, **a.g.e.**, s.407.
242 ERAYDIN, **a.g.e.**, s.90.

‘İlim-i Rabbâniye ir kim kâbil-i nesh olmaya

Enbiyâ’ vahyi gibidür evliyâya varidât (9/8)

Hakk’ın veli kulları seviyesine ulaşan kimse hem bu dünyadaki hem de öbür dünyadaki korkulardan uzaktır. Çünkü Hakk’la bir olan rahata erer:

Evliyâ-yı Hak olanlar mazhar-ı “Lâ-havf” olur

Havf ü hüzni geçmişüz biz dâr-ı râhat bulmışuz (53/3)

Hakk’la bir olup, vahdete erenler peygamberler ve veli kullardır. Çünkü Allah’ın tecellilerine mazhar olan tek varlık insandır:

Didiler âgâh-ı vahdet gâh Nebi’dür gâh velî

‘Âlem ü âdem donunu bürünen Hakdur beğüm (88/4)

Velinin Allah’tan aldığı ilhamlar, feyz ve bereketlerin kesilmemesi için dünyada kötü huylu insanlarla beraber olmaması gereklidir:

Feyz-i ilhâmum kesilmesün dir ise ger velî

Hem-dem olmasun cihânda ana bir kelb-i ‘alîm (89/4)

Allah yolunda çalışan kimseler, masivadan elini ve eteğini çekip, evliyaların yolunda ilerlemişlerdir. Talip olanı insan-ı kâmil mertebesine ulaştıran temiz bir kalp ve Hak ilmini öğrenme gayretidir:

Cân işidür Hakkı görmek sanma ten ola müdâr

Tende kalan olmamışdur râh-ı Hakdan behre-dâr

Kümelîn-i evliyânun yolun eyle ihtiyâr

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/4)

Bütün peygamberler ve evliyalar Allah’a aşkla bağlanmışlardır. Allah’ın veli kulu aşksız olamaz. Allah’a aşk ile kavuşulur:

Cümle enbiyâ’nın ‘aşkdur hep yolı
Bütün evliyânın ‘aşkdur hep hâli
‘Aşksuz olmak yokdur bir kimse velî
Allah’a ‘aşkile irmiş erenler (46/4)

Gerçek veli olan kişi aşk derdiyle dertlenmelidir:

Gerçek velî olan kişi ‘aşk derdine düşmek gerek

Düş görmekle bitmez işi ‘aşk derdine düşmek gerek (78/1)

Erenlerin Allah’a kavuşmaları aşk iledir.Veli olan kişi aşksız olamaz. Kişiyi Allah’a ulaştıran en doğru yol aşktır:

‘Aşkdur irenlerin yolu ‘aşkdur irenlerin hâli

‘Aşksız kişi olmaz velî ‘aşk ile dut pîr eteğin (99/2)

Evliyâlar aşk denizinin kaynağıdırlar. Aşk denizinde bir damla olmayanlar evliya meclisinde bulunamazlar:

Bahr-i ‘aşkun menba’ıdur bil kulûb-ı evliyâ

Bahr-i ‘aşka tamlayanlar gelmesün bu meclise (111/3)

Peygamberler ve Allah’ın veli kulları Allah’a aşk ile bağlanmış ve Hakk’tan feyzi aşkla almışlardır. Allah’a aşık olmayanlar Hakk’ı inkar etmiş gibi olurlar:

‘Aşkı inkâr eyleyenler Hakkı inkâr eyledi

Evliyâ vü enbiyâ ‘aşkdan alurlar feyz-i tâm (87/4)

2.7.3. Er-Eren

Er ve eren kelimeleri, Kur’an’da “evliyâullah” ifadesiyle dile getirilen Allah dostlarının Türkçesidir.

“Er ve eren” beyitlerde mürşid-i kâmil veya insan-ı kâmil anlamındadır. Birkaç beyitte, âşıklar içinde er veya eren sıfatı kullanılmıştır, fakat sınırlı sayıdadır. Erenlerin hususiyeti, evliyâ ve mürşid bahsinde dile getirilen hususiyetlerle aynıdır.

Erenler, kişiye Allah’ı bulmaya yardım ederler. Vahdete ermiş kimseler Hakk’ı gönülden isteyip, gönlünde bulanlardır:

Hakdan bize haber viren erenler

Gönülde iste bul Hakkı didiler

Hakkun cemâlini ‘ayân görenler

Gönülde iste bul Hakkı didiler (32/1)

Er sözünü dinleyip, Hak yoluna girmek gerekir. Allah yolundaki ermiş kimselere tabi olup, derviş olunmalıdır:

Er sözin dinle Hak nedür anla

Âh idüp inle derviş ol derviş (62/4)

Er ve eren kemâle ermiş olan insan-ı kâmildir. İnsan-ı kâmile ulaşan kimse ebedi hayata ulaşarak ölümsüz olur:

Erenler ölü değül ölene hayvân didiler

İnsan hâlini bilene insan-ı kâmil didiler (48/1)

Er ve erene tabi olup, bağlananlar, Allah'ı aşkla bulmak isteyen aşıklardır:

Er yolunda bel bağlaya cân ü ciğerler dağlaya

Gâh inleye gâh ağlaya 'aşk derdine düşmek gerek (78/3)

Erden dönen , Hak yolundan ayrılmıştır. Hak yolundan ayrılanlar Hak dostlarına düşman olurlar:

Erden dönen Hakdan döner Hakdan dönen şeytân olur

Hak düşmanı olan kişi Hak dostına düşmân olur (39/1)

Erenlerin yolu aşk yoludur, ermiş kimseler Allah'a aşk ile bağlananlardır:

'Aşkdur irenlerin yolu 'aşkdur irenlerin hâli

'Aşksız kişi olmaz velî 'aşk ile dut pîr eteğin (99/2)

Gaybî erenlere her bakanın ve gönül incitenin perişan olacaklarını belirtir:

Erenlere hor bakma sakın berbâd olursun

Gönüllerini yıkma sakın berbâd olursun (101/1)

Gaybî erin gönlünü Allah'ın aşkının bulunduğu bir tabağa benzetir. Erenleri incitenlerin Hakk'ı incitmiş sayılacağını söyler:

İr gönlü bir tabakdur mesken eyleyen Hakdur

İncitmeyesün anı sakın berbâd olursun (101/6)

Erenleri inciten kimseleri ahmak olarak tanımlayan Gaybî , bu kimseleri kendi ayaklarına tuzak kurup perişan olan kimselere benzetir:

İrenlere doğru bak yolın yanılma ahmâk

Kurma ayağına fak sakın berbâd olursun (101/7)

Allah'ın veli kulu seviyesine ulaşamadan kendini ermiş olarak tanımlamanın hata olduğunu anlatmıştır. Hak dostuna kötü davrananların hayatları berbâd olur:

Oturma ir postına dil uzatma üstine

İlişme Hak dostına sakın berbâd olursun (101/8)

Gaybî "Allah'a 'aşkile irmiş erenler" nakaratlı beş kıtalık şiirinde erenleri âşıklar diye tanımlar. Bu şiirin ilk kıtası şu şekildedir:

Gelün Allah'a 'aşık olanlar

Allah'a aşk ile irmiş erenler

Cân-ı bezl eyleyüp sâdık olanlar

Allah'a 'aşkile irmiş erenler (46/1)

Gaybî otuz üç beyitlik "zamane dervişleri" redifli şiirinde er kelimesini eren , veli, evliya ve dost anlamında kullanır. Bu şiirin ilk beyiti şöyledir:

Er sözüni dinlemez zamâne dervişleri

Dinlese de anlamaz zamâne dervişleri (123/1)

2.7.4. Ârif

Bilen, vâkıf, aşinâ, tanıyan, mükemmel, irfan ve marifet sahibi anlamına gelir.Tasavvufta Allah Teala'nın kendi zâtını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşahede ettirdiği kimsedir. Müşahede ve temaşadan hasıl olan bilgiye marifet, bu bilgiye sahip olan şahsa da arif denir. Âlim aynı hususları yakîn yoluyla bilir. Keşf ve müşahede yoluyla, yani manevi ve ruhî tecrübelerle Allah hakkında zevkî ve vecdî bilgilere sahip olana ârif, ârifin bu yolla tanıdığı Allah'a Maruf denir. Arif, kendisi sustuğu halde, diliyle Hakk'ın konuştuğu kimsedir. Arif su gibidir, içinde bulunduğu şeyin rengini ve şeklini alır. Arif kendi varlığından fani, Hak ile bâkidir. Arif Allah'a

cehennemden kurtulmak veya cennete girmek için değil, Cenab-ı Allah'ın Hak olduğu için O'na ibadet eder.[243] Arif bütün gayretini Allah için harcar. Sahip olduğu marifetin Allah'ın bir lütfu olarak kendisinde gerçekleştiğini bilir. Her şeyi terk ederek sıhhatli bir şekilde Allah'a döner.[244]

Allah'ı bilen arifler, elest sırrına vâkıftırlar. Hakk'ın sırlarını müşahede eden arifler, halkı irşad için gayret göstermelidir:

Hakîkat cümle sırra 'ârif ola

Velâkin halka göstere ta'arruf (71/7)

Arif olan kişinin her sözü halkı doğru yola iletir. Zâhid ise herkesin sözünü dinleyen ırgat gibidir:

'Ârifin her bir sözü irşâd imiş

Zâhid olan bir kuru ırgâd imiş (61/1)

Arif benliğini aradan kaldırıp, Hakk'la bir olan kişidir.Görünüşte pranga vurulmuş esir gibidir ama batınında ruhu özgürdür:

Zâhirün oldı mukayyed bâtınun mutlaktadur

'Ârif isen 'ayn ü gayr u halk ü Hak oldı özün (79/4)

Arif kainatta Allah'tan başka varlık göremez. Bundan dolayı vahdet sırlarına vakıf olabilmek için çalışıp, gayret gösterirler. Ma'rifet ilmini bilmeyenler Hakk'la bir olmazlar Bundan dolayı ömrü bu ilmi öğrenmek için harcamalı, boş şeylerle uğraşmamalıdır:

Her ne denlü âh ü feryâd ile eyle hay hû

M'ârifet olmayıcak gelmez sana Hakkdan koku

Kendünü bilmeğe sa'y it 'ârif olup gayrı ko

Giçdi 'ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/5)

---

[243] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.45
[244] ULUDAĞ, 1992, **a.g.e.**, s.199.

Arifler Allah'ı bilen, O'ndan başka varlık olmadığına inanan kimselerdir. Ömürlerini Allah'ın sırlarını keşf etmek için marifet ilmini tahsil etmeye harcayan ariflerin öbür dünyadaki mekanları da cennet olacaktır:

Hüsn-i halk ü ma'rifet tahsîl iden 'âriflerün

Devr-i dâ'im cennet içre gördüği serâ budur (50/21)

Allah arife kendisi hakkında iman, tevhit ve marifet sahibi olmayı lütuf ve ihsan etmiştir. Arif, kendini ve fiillerini değil, Allah'ı ve O'nun fiillerini müşahede eder. Vahdet sırlarına eren arif Hakk dostlarından başka kimselerle birlikte olmaz:

Kande ise 'ârif-i billâh olandur yârumuz

Âşinâ-yı ders-i vahdet mahrem-i esrârumuz (51/1)

Arif kendini ve benliğini tanıyan kimsedir. Ariflerin dostları Allah'ı tanıyan ve sıfat ve fiillerini müşahede edenlerdir. Kendini bilmeyen hayvanlarla işleri yoktur:

'Ârif-i billâh olup kendün bilendür yârumuz

Kendü özin bilmeyen hayvân ile yok kârumuz (56/1)

Âlemdeki âriflerin taklid ile karınları toktur. Onlar hakîki imana ulaşmak için çalışan irfan sofrasının aç talipleridir:

'Ârifân-ı 'âlemün taklîd ile hep karnı tok

Bu kadar tahkîk ile biz hân-ı irfân acıyuz (52/5)

Arif, doğru yolu bulan âlemin sırrını bilen kimselerdir:

Âdem-i dem 'ilmine 'ârif olan

Gaybiyâ doğrı yolı 'âlem durur (42/5)

Arif, Hak yoldan ayrılmış olan gafilleri doğru yola iletir:

Reh-i Hak gâfilin ikaz idegör

Zebân-ı 'ârifân güya ceresdür (40/4)

Marifet ilmine sahip olan arifler, vahdet sırlarını ifşa edip , halkı Hak yola davet ederler:

İr dili altında mahfîdür didi merd-i Hudâ

Nutk-ı ‘ârif sırrını kâşifdür ihyâ eylese (110/11)

Ariflerin dili Hakk’ın tercümanıdır. Onlar Hakk’tan ilahi feyzi ile bilen ve gören ve hakîki manada Hakk’ı tanıyan arif, nefiy ve ispat peşindedir. Beyitte geçen “lâ” yok, “illâ” da ancak o vardır anlamındadır:

‘Ârif-i billâh olan ne lâda ne illâdadur

Nefy ü isbât ile zâhid dâima gavgadadur (37/1)

Arifin bir sohbeti, bin halvetten daha faydalıdır. Bin cânın, arifin bir cânı kadar kıymeti yoktur:

‘Ârifin bir sohbeti bin halvete minnet değül

Alagör bir cân ile bin cân ana kıymet değül (80/1)

Arif olan cehennem ateşini hiç görmese bile, cahillerle sohbet etmesi onlara şiddetli bir ateş olur:

Sohbet-i câhil yeter ‘ariflere nâr-ı cehîm

Âhiretde görmesün ister ise nâr-ı elîm (89/1)

Arif sözlerinde kimseye karşı kötü niyet beslemez. Onlar vahdet sırlarına vakıf olduklarından sohbetleri Hakk’ın kelamını konuşmaktan ibarettir ve kişiyi doğru yola iletirler. Bundan dolayı Hakk’a talip olanları olgunlaştıran marifet ilmine sahip olmalarıdır:

Mahz-ı cevherdür kelâmum anlama anı garaz

Âb-ı kevserden içegör kalmasun sende maraz

‘Ârifün sözinde yokdur kimseye asla garaz

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/12)

Gaybî zamane dervişleri redifli şiirinde, marifet ilmine vakıf olamadan kendilerine arif adını veren dervişleri eleştirir:

Er işine bakdılar ol tarafa akdılar

Adın ‘ârif takdılar zamâne dervişleri (123/13)

2.7.5. İnsân-ı Kâmil

Olgun ve yetkin kişi , Tasavvufta, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması itibarı ile O'nun bütün isim ve sıfatlarına mazhar olan ve beş hazreti, yani varlığın esas mertebelerini tümüyle kendinde toplayan insandır.[245] Allah'ın halifesi olan insan, Allah'ın zat, sıfat ve fiillerinin en mükemmel şekliyle tecelli ettiği varlıktır. O Allah ile âlem arasında, zâhir ile bâtın arasında (berzâh) dır. O, bütün ilâhi kemâl mânaları kendinde gerçekleştiren kişidir.[246]

Âlem, önce ruhsuz bir karaltı şeklindeydi. Cilasız bir aynaydı. Bu aynayı cilalatmak gerekti ve Âdem yaratıldı. O bu aynanın cilası ve ruhu oldu. İnsan-ı kâmil âlem-i ekber'in (Allah'ın) bütün kemâllerini kendinde bulundurduğu için âlem-i asgar (küçük âlem)'dir. Halifeliği de bundan dolayı hak etmiştir.[247]

Kâmil insan, nefis mertebelerini tamamlayıp kemâle ulaşmış kişidir. O, tamamlanmış bir metindir. Bütün varlıklar, kemâl sahibi insanın manevi varlığı etrafında devreder. Bu vecihle kâmil insan, dünyanın kutbudur. Varlık onun tasarrufundadır. Ve yine, varlık çok ve çokluk içinde olduğu halde, o tektir, teklik içindedir. Her çağda başka başka isimlerle zuhur eder. Lâkin kâmil insanın özü değişmez, aynı ruhaniyet, ebediyen devrolur gelir. Onun ruhani hakikati, Muhammedî nûrdan başkası değildir. Vâzıh bir ifadeyle kâmil insan, ilâhî bir benliktir. Her haliyle Muhammedî bir fıtrat üzredir.[248]

Kâmil insan varlığın esas mertebelerini kendinde toplayan ve Allah'ın zât, sıfat ve fiillerinin tecellisi olan insandır. Allah'ın halifesi olan insân-ı kâmil insan hallerini bilen kimsedir:

Erenler ölü değül ölene hayvan didiler

İnsan hâlini bilene insan-i kâmil didiler (48/1)

Kâmil insan onsekizbin âlemin nüshası konumundadır. Bütün varlıklar, kemâl sahibi insanın manevî varlığında bulunup, Allah'ın sıfatlarının tezâhürü konumundadır:

---

[245] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.186
[246] KARA, **a.g.e.,** s.110
[247] **a.g.e.,** s.110
[248] TATÇI, **a.g.e.**, s. 405.

On sekiz bin ‘âlemün nüshası bir kâmil dürür

Oldur Hakkun hazinesi gevher-i kân didiler (48/2)

Gaybî, zâhid ve kâmili birbirine tezad tipler olarak ele alır. Zâhid medresede gördüğü ilimlerle dinin özünü anlayıp, kâmil olamaz. Tâlibi olgunlaştıran, güzel ahlâk ve ilâhi bilgidir:

Zikr-i tevhîd ile Tâlib Hakka vâsıl mı olur

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden

‘İlm-i resmi ile zâhid acaba kâmil mi olur

Ma’rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/1)

2.7.6. Kul

Kelime anlamı abd, bende, köle demektir. Tasavvufta mürid, derviş anlamına gelir. Şeyh, sultan, mürit onun kuludur. Kul olmayan sultan olmaz. Ne buldularsa kullukta buldular. Dervişler ve müritler şeyhlerine kul olmayı büyük bir şeref sayarlar. Fakat asıl maksat ve en büyük şeref, yüce Allah’a tam anlamıyla kul olmaktır. Kul olan hür olur.[249]

Ma’rifet yolunda sultan olmak için ilk önce Allah’a kul olmak gerekir:

Ma’rifet tahtında sultân olmağın

Gaybî kullukdan aceb âzâd imiş (61/7)

Allah ile bir olan ve Hakk’a kul olan kişi âleme sultan olur:

Ol bir ile bir olan cümle ‘âleme dolan

Böyle sultanlık dahi kulluk kılası değül (81/2)

Allah’a kul olan kişi Allah’ın sevgili kulları olan velilik mertebesine yükselir. Veli olanlar zamanın kullarıdır ve Allah’ın insanlardan istediklerini yerine getirirler:

Velîler cümleten ubbâd-ı vaktdür

Düşerler şer’-i vaktde hep muvaffak (71-6)

[249] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.217.

Ham sofu ve riyakâr olan zâhidler Allah'ın dinini insanlara anlatamazlar. Bundan dolayı irşâd davasını yerine getiremezler:

Âmân zâhid geç irşâd da'vâsından

Kul azâd eylemek Mevlâya düşmiş (63/9)

2.7.7. Sûfî

Kelimenin köküyle ilgili olarak çeşitli tartışmalar olmuştur.Kelimenin ortaya çıkışı konusunda öteden beri şu görüşlere yer verilir: 1.İlk sûfîler yünden yapılmış kaba elbise giydikleri için kendilerine sûfî denmiştir. Arapçada suf (sof) yün anlamına gelir. 2. Hz. Peygamber zamanında onun mescidinin sofasında yatıp kalkan ve ibadetle vakit geçiren sahabeye "Ashab-ı suffa" yada "Ehl-i suffa" denilmiştir. Sûfîler de bunlara benzer bir hayat tarzını benimsedikleri için bu isimle anılmışlar ve yollarına da tasavvuf adı verilmiştir. 3. Yunanca hikmet manasına gelen sofos kelimesinin Arapça'ya uydurulmuş şeklidir. 4. Gönül temizliği anlamına gelen sofa kelimesi ile ilgili olabilir.[250]

Sûfiler, dünyayı terk ederek vatanlarından ayrılan, dostlarını bırakarak memleket memleket dolaşan, karınları aç, bedenleri çıplak bırakan mahrem yerini örtme ve açlığı giderme konusunda terk edilmesi caiz olmayan miktardan fazla dünya nimetlerinden faydalanmayan bir zümredir.[251]

Sırları saf, gönülleri açık ve kalpleri ışıklı olduğu için sûfilerin Allah hakkındaki bilgileri (ve marifetleri) sıhhatlidir. Onlar, Ulu ve Yüce olan Allah'a güvenir, O'na tevekkül eder, kazâsına rıza gösterir ve sebeplere (tevessül ve itimad haline) dönmezler.[252]

Sûfi, nefsin tüm haz ve arzularını terk ederek, dünyayı terk eder , ona rağbet etmez, kalbi pis olan şeylerden, aklı kötü düşüncelerden temizler. Allah'ın tecellilerine temiz bir kalple vasıl olunur:

Mücellâ it sarây-ı hâs olan kalbi ta'allukdan

Tecellî-i Hudâ sufî olur ancak bu halvetden (94/10)

---

[250] GÜNEŞ – GÜLER, **a.g.e.**, s.87.
[251] ULUDAĞ, 1992, **a.g.e.**, s.53.
[252] **a.g.e.,** s.56

Sofi kalbinde Allah'ı bulabilmek ve gönlündeki tüm kötülükleri arındırmak için halvet eder. Halvet eden sûfî kendisinden başka kimseleri hor görmemelidir. Halvet etmek için halktan kendini ayrı görerek, başkalarına hor bakan sûfî gerçekten halvet etmiş sayılmaz:

Halvet itdüm deyü sofi gayra hor bakma sakın

Hakkdan ayrı yer mi vardır kangı yer halvet değül (80/4)

Gaybî, halvet ettiğini zannederek riyâkarlık yapan sûfileri eleştirir:

Sûfî halvet içinde riyâ' ile hû çeker

Baykuş virâne bekler gülistânı ne bilsün (100/4)

İrfan ehli olmayan ve bundan dolayı Hak cemâlini göremeyecek olan sûfîler, hep hayal içinde yaşarlar. Kişiyi Allah'a ulaştırıp kemâle erdiren temiz bir kalbe sahip olup, iyi ahlaklı olmasıdır:

Hâb-ı bidârında sufî gördüğündür hep hayâl

Ehl-i 'irfân olmadun kim görine sana cemâl

Bahr-ı zâta gark olup bulmak dilersen ger kemâl

Ma'rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/6)

Gaybî, insanın dünyaya gelişini ve ölümden sonra gidilecek yer olan âhiretin sırrını çözemeyen sûfiyi acemi olarak nitelendirerek eleştirir:

Sûfi kim vâkıf değildir sırr-ı me'âd ü mebde'e

Mübtedîdir kendüni isterse tutsun müntehâ (4/8)

Sûfi Allah'ı bulmaya yönelik olan yola girip, Hakk'ı aramalıdır:

Râh-ı esmâyı bırak râh-ı müsemma kıl taleb

Ko Hudâ-hanlığı sûfi gel Hudâdân devridür (27/4)

Gaybî, on dört dörtlükten oluşan "Hak'ikat sûfilik incinmemekdür" nakaratlı şiirinde sûfilerin değişik özelliklerini dile getirir. Bu şiirin ilk kıtası şöyledir:

Belâ bârân gibi gökden yağarsa

Hakîkat sûfilik incinmemekdür

Ser-â-pâ bâr-ı gam sana ağarsa

Hakîkat sûfilik incinmemekdür (45/1)

Gaybî, dokuz dörtlükten oluşan "Giçdi 'ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün" nakaratlı başka bir şiirinde de riyâkarlık yapan ve ömrünü boş yere geçiren sûfi tipini eleştirir. Bu şiirin ilk dörtlüğü şöyledir:

Zikr ü tevhîdünle Hakkdan sen seni yâd eyledün

Giçdi 'ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün

Perde-i nûraniyle yahû kendüni şâd eyledün

Giçdi 'ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/1)

2.7.8. Âşık

Tutkun, düşkün, vurgun, haddinden çok fazla ve aşırı derecede seven manasına gelir. Tasavvufta, Allah Teala'yı son derece ve azami mertebede seven, Hak âşığı anlamlarında kullanılır.[253]

Âşıkın iki mertebesi vardır, bir muhip (seven) , diğeri habîb (sevilen) dir. Allah, bir âyette şöyle buyurur:

"Onlar ki Allah'ı sevdiler, Alah'da onları sevdi." Bu âyetten de anlaşılacağı gibi, kul Allah'ı sever; Allah da kulunu sevebilir. Esasen sevgi (Aşk-Muhabbet) duymak, Allah'ın bir sıfatıdır. Âşıklar da Allah'ın hakîki sevgilisi olabilir. Nitekim Hz. Peygamber bu konuda en güzel örnektir. Allah O'na "Habibim" diye hitab eder. Kul seven (âşık) olur da aşkın zahmetine katlanırsa, sevilen (Maşûk) olur.[254]

Allah'ın evi, mü'min kulunun kalbidir. İnsanın kalbi aşkı ile mamur olur. Aşk Allah'a kavuşmak isteyenlere kılavuzluk eder:

Hâne-i Hak 'aşk ile ma'mur olur

Her 'amel şâkird ü 'aşk üstâd imiş (61/3)

---

[253] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.49
[254] TATÇI, **a.g.e.**, s.424.

Âşık olan kişi, Allah'ın güzel nazarına, cemâline talip olmalıdır:

'Âşık-ı dîdâr isen hûbâna kıl Hakla nazar

Şâb-ı emred sûretinde görinen zîbâ budur (50/15)

Hidayete talip olan sevgiden uzak kalamaz. Allah'a âşık olan âşıkların sohbetinden uzak kalamaz:

Tâlib-i Hâdi olan itmez mahabbetten ferağ

'Âşık-ı dîdâr olan eyler mi sohbetten ferağ (70/1)

Âşıklar, nehirler gibi çağlamayınca denize ulaşamazlar. Sakin olan evliyanın diğer insanlardan farkı kalmaz:

Bahre irmez nehr- âsâ dönmeyince 'âşıkân

Sâkin olan evliyâ Gaybî hemân kâmûs olur (31/1)

Gaybî âşıklara şöyle seslenir: Ey âşık, Hakk'ı görmek istersen aynaya bak. Mevlâ ile sohbet etmek istersen büyüklerin meclisinde bulun. İnsan, Allah'ın sıfat, isim ve fiillerinin tecellisi olduğu için, Hakk'ı bulmak isteyen kendine bakmalıdır:

Hakkı görmek ister isen 'âşıka mir'âta bak

Sohbet-i Mevlâ dilersen meclîs-i dânâdadur (37/9)

Âşıkın cemâli Hakk'ın cemali, sözleri de Hak sözüdür. Gerçekten kendini tanımak isteyen âşık, kendini anlamaya çalışmalıdır:

Hak cemâlidür cemâlün Hak kelâmıdur sözün

'Âşık-ı dîdâr isen ger bilmeğe sa'y it özün (79/1)

Özünü bilmek ve Allah'ı açık olarak görmek isteyen âşık, insanı tanıyıp anlamaya çalışmalıdır:

'Âşık özün bilmeğe âdeme gel âdeme

Hakkı 'ayân görmeğe âdeme gel âdeme (119/1)

Âşık olan kişi âşk gözüyle âleme baktığı zaman gerçek dost olan Hakk'ı bulur ve görür. Hakk'a kavuşmayı dileyen kişi pîre intisab etmesi gerekir:

‘Âşkdur ‘âşıkların gözi anda görinür dost yüzi

‘Âşkdur âlem âdem özi ‘ışk ile dut pîr eteğin (99/5)

Gaybî, aşağıdaki beyitinde kendisine seslenir: Ey Gaybî , gerçekte âşıkların dermanı olan âşktır. Din ve iman isteyen aşk ile pîre bağlanıp, onun tavsiyelerini dinlemesi gerekir:

‘Âşıklara Gaybî dermân ‘aşkdur hakîkatde hemân

İster isen dîn ü imân ‘âşk ile tut pîr eteğin (99/9)

Cânı olmayan âşık, maşuğu bilemez. Derdi olmayan münafık dertlere derman olan lokmanı bilemez:

Cânı olmayan zâhid cânânı neden bilsün

Bî-derd olan münâfık lokmanı neden bilsün (100/1)

Bir müride, güzel ahlak ile ilahi bilgi birlikte bulunmaz ise büyük veliler bu müridleri âşık kabul etmezler:

Kibâr-ı evliyâ’ ‘âşık dimezler şol mürîde kim

Cemi’-i hüsn-i hulk ile beraber göre ‘irfânî (121/8)

Dünya işlerine önem vermeyen müridlerin yolunda yürümeye talip ve âşık olmak gerekir. Gaybî insanlara büyüklerin doğru yolunu gösterir:

Mürîd-i râh-ı rindân olmağa tâlib isen ‘âşık

Sana gösterdi Gaybî işte şâh-ı râh-merdânı (121/10)

Geçek âşık olana maddi varlığını terk ederek manevi câna yükselmek isteyen âşığa hiçbir şey engel olamaz:

Gerçek ‘âşık olana cân ü başa kıyana

Bir şey olmaz bahâne zamâne dervişleri (123/28)

Gaybî yedi beyitlik “ ‘âşık ol ‘âşık” redifli şiirinde âşık olmanın lüzumundan ve âşıklığın çeşitli erdemlerinden söz eder. Bu şiirin ilk beyiti şöyledir:

Ey âşık-ı Hak ‘âşık ol ‘âşık

Şeyhi sev mutlak ‘âşık ol ‘âşık (72/1)

Gaybî, aşk derdiyle ilgili düşüncelerini “’aşk derdine düşmek gerek” redifli beş beyitlik şiirinde dile getirir. Bu şiirin ilk beyiti şu şekildedir:

Gerçek velî olan kişi ‘âşk derdine düşmek gerek

Düş görmekle bitmez işi ‘âşk derdine düşmek gerek (78/1)

Gaybî, “âşk âdemi bedmân eder” redifli on iki beyitlik şiirinde aşkın insanları düşürdüğü halleri ve aşkın insanları yükselttiği dereceleri anlatır. Bu şiirin ilk beyiti şöyledir:

‘Âşka heves itme sakın 2âşk âdemi bedmân ider

Rüsvâlığa eyler yakın ‘âşk âdemi bedmân ider (30/1)

Gaybî, “âşık değildir” redifli beş kıtalık şiirinde aşıklığın gereklerini ve nasıl âşık olunacağını dile getirir. Bu şiirin ilk dörtlüğü şöyledir:

Gönül peymânesinden ‘âşk şarâbın

Dem-â-dem içmeyen ‘âşık değüldür

Burak-ı ‘âşk ile varlık hicâbın

Dem-â-dem içmeyen ‘âşık değüldür (36/1)

2.7.9. Zâhid

Dünyaya rağbet etmeyen, dünyadan yüz çeviren, el etek çeken. Kendini bütünüyle âhirete ve Hakk’a veren, mala, mülke, makama ve şöhrete değer vermeyen, dünyayla ahiret arasında tercih yapmak gerektiği zaman ağırlığını daima ahiretten yana koyan anlamındadır. Diğer bir anlamı ham sofu, ham ruhlu, pişmemiş, olgunlaşmamış, dinin özünden habersiz şekilci ve zahirci kişi. Arif ve âşık olmayan kimse.[255]

Rindliği şiâr edinen divan şairleri gibi Gaybî de ham sofu olan zâhidi sevmez. Zira onlar her hadiseye çatık kaşla bakar, her helâli haram sayar ve her hükmü kara kaplı kitaptan çıkarırlar. Tekke ve Divan şâirleri , ârifliğe uygun olarak geniş bir müsamaha ile hayata bakar ve bu ham sofuları riyâkar olarak değerlendirir. Tekke ve

[255] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.**, s.381.

Divan şâirlerinin zâhide karşı ideal tipleri Rind'dir. Rindler, dünya alayişinden uzak bir hayat yaşayıp maddeye hiçbir kıymet vermezler.[256]

Allah'ı gerçekten bilen ve Hakk'ı gönlünde bulan arif ne inkar ne de ispat peşindedir. Zâhid, inkar ve ispat ile dâima kavga halindedir:

'Ârif-i billâh olan ne lâda ne illâdadur

Nefy ü isbât ile zâhid dâima gavgadadur (37/1)

Zâhid Allah'ın birliğini zikrederek ve medresede gördüğü ilimlerle kâmil olamaz. Ancak Hakk'a talip olanların güzel ahlak sahibi olmaları gerekir:

Zikr-i tevhîd ile tâlib Hakka vâsıl mı olur

Ma'rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden

'İlm-i resmü ile zâhid acaba kâmil mi olur

Ma'rifetle hüsn-i hulkdur tâlibi kâmil iden (96/1)

Cahilliklerinden dolayı dünya ve âhireti bilmeyen zâhidlere bu dünya cehennem olur. Kâfirlerin meskeni cehennemi olacaktır:

Cehl ile dünya vü 'ukbâ bilmeyen zâhidlere

Oldı bu dünya cehennem kâfire me'vâ budur (50/17)

Ariflerin söyledikleri her söz Allah'ı bulmak için doğru yolu gösteren sözlerdir. Zâhid olanlar başkalarının sözlerini dinleyen ırgat gibidirler:

'Ârifin her bir sözü irşâd imiş

Zâhid olan bir kuru ırgâd imiş (61/1)

Zâhid, aşk davası güderek, Hakk'ı buldum sanır:

Görün zâhid aceb sevdâya düşmiş

Hakkı bildüm sanup da'vaya düşmiş (63/1)

Zâhid, Hakk'ı gören bir bakışla bakarsa, bizim yüzümüz sana Hakk'ın tecellisinden haber verir:

---

[256] GÜNEŞ - GÜLER, **a.g.e.**, s.92.

Dîde-i Hak-bîn ile kılsan nazar zâhid bize

Remzi der Hakkın tecellîsin sana dîdârumuz (56/2)

Zâhid olan irşad davasından vazgeçmelidir. Çünkü Allah dilediği kimseyi doğru yola iletir:

Âman zâhid geç irşâd da'vasından

Kul azâd eylemek Mevlâya düşmiş (63/9)

Zâhidler, bütün cânları inkar ederler. Çöle düşen damla büyük okyanusu bilemez:

Cümlenün cânın Gaybî zâhidler inkâr ider

Sahrâya düşen damla 'ummânı neden bilsün (100/5)

Zâhid olan sadece kendini düşünür. Kendi benliğini bilemez. Kendi özünü bilemeyen zâhid kâinatın sırrını bilemez:

Dilediği özidür bilmez zâhid özini

Zâhid özin bilmedi 'irfânı neden bilsün (100/3)

Kâinatın sırlarını anlayamayan zahidlerin sözleri tutulmamalıdır:

Zerre denlü zâhide dutmaz kulak

Ol ki sırr-ı âdeme mahrem durur (42/3)

Vahdet kapıları açılıp da, insanları doğru yola iletmek davası zahide düşmez. Çünkü zâhid ne kadar dolu da olsa insanları irşad edemez:

Gonca-ı vahdet açılup 'âlemi şâd itmede

Nice gülsün halk içinde zâhidâ pür- hârumuz (51/17)

Melâmi zümresini talep eden olamaz. Zahidin tavırları Melami neşvesine bağlı olanları ürkütmektedir:

Biz Melâmî zümresiyüz vasfumuz matlûb degül

Zâhidâ zâhir- peresti ürküdür etvârumuz (51/19)

Katı yürekli olan zahid Allah'ın sözlerini inkar edemez . Hak kelamını kabul ederse insaniyet makamına yükselir:

Zâhid-i câmîd aceb mi nutkı inkâr eylese

Âdemiyet pâyesin bulurdı ikrâr eylese (110/1)

Hak kelamının manasını, Hakk'ı bulan sözleri söyleyen kâmil insan bilir. Acaba kan döken, câhil zâhid bu sözünden dolayı arif olanı asar mı:

Hakk sözün ancak yine Hak söyleyen kâmil bilür

Zâhid-i hûn-rîz aceb mi anı berdâr eylese (110/12)

Zâhid ne kadar çok vahdeti bulmaya yönelik işaretler gösterse de, Hakk'ı bulduran ehl-i Hakk'ın ve ariflerin sözleridir:

Ehl-i Hakkun nutkını 'irfân-ı sûrî nutk ider

Zâhid-i nâdân ne denlü remz-i bisyâr eylese (110/19

2.7.10. Âlim

Bilgin, ilim ehli anlamına gelir. Tasavvufta Yüce Allah'ın kendi zâtını, sıfatlarını, fiillerini ve isimlerini yani bunların tecellilerini yakîn yolu ile temaşa etme mertebesine çıkardığı kimseler manasındadır. Zahiri hükümleri ve şer'i hususları bilip de tasavvufa yabancı kalan bilginlere de âlim denir.[257]

On iki ilimden anlayan alimler dünyada sayılamayacak kadar çoktur. Marifet ilmini bilen ariflerin sohbetlerini dinlemek Gaybî'ye yeterlidir:

On iki fen 'ilmini 'âlim cihânda Lâ-yü'âd

Yüzini ve sözüni bilmek yiter Gaybîye ders (58/7)

Alim kişi ilmini ve sofi zikrini halktan gizli yapmalarından dolayı ikisi de marifet ilminden anlayıp, hisse alamadılar. İlim ve zikir Hakk'a kavuşmak için perde olmalıdır. Hakk'a kavuşmak için ömür gaflet içinde boşa geçirilmemelidir:

---

[257] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.38.

‘Alimün ‘ilmi hicâb ü sofi zikri hicâb

Ma’rifetden ikisi de olmadılar behreyâb

‘İlm ü zikri perde it bulagör râh-ı sevâb

Giçdi ‘ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilemedün (102/8)

Gaybî, “Kendü özün bilmez isen ‘âlimüm dime sakın” nakaratlı beş kıtalık şiirinde alim kişinin benliğini bulması gerektiğini söyleyerek eleştirilerde bulunur. Bu şiirin ilk kıtası şöyledir:

Men aref nefseh" olupdur cümle 'ilmün efdali

Kendü özün bilmez isen ‘âlimüm dime sakın

Öz kitâbın okuyandur ehl-i ‘ilmin kâmili

Kendü özün bilmez isen 'âlimüm dime sakın (98/1)

2.7.11. Gâfil

Nefsin arzularına uyan, zamanı boşa geçiren, önemli bir şeyin önemini kavrayamayan, değerli bir şeyin kıymetini takdir edemeyen kişi demektir. Gâfil, aslında habersiz olan kişidir. Tevhid sırrını bilemez.

Zikir ehli Allah’ı anarken kendinden geçer. Zikir esnasındaki duyduğu zevki gayb sananlar ancak câhillerdir:

Zâkir olan kanda ise gâfil ü ebleh olur olur

Hâzırı gâ’ib sanan nâdân değül de yâ nedür (38/4)

Gâfil kişi, sohbetlerini kendi varlığını ispat etmek için delil olarak kullanır. Bundan dolayı ma’rifet ilminden anlamayarak Hak yolundan ayrılır, hakikatlere câhil kalır:

Gâfil mahcûp kelâmun kendüne itdün delîl

Câhil-i billâh olup kaldun hakîkatde zelîl

Ma’rifetden gayri yok zan eyledün Hakka bil

Giçdi ‘ömrün gaflet ile sofi Hakkı bilmedün (102/6)

2.7.12. Câhil

‘Arif, ahiretteki o şiddetli azabı göremese bile, onlara cahillerin sohbetleri cehennem ateşi olur:

Sohbet-i câhil yeter ‘âriflere nâr-ı cehîm

Âhiretde görmesin ister ise nâr-ı elîm (89/1)

Câhiller ‘âriflerin meclisinin dâima soğuk bir havaya bürünmesine neden olur:

Meclîse câhil burûdet bahş idipdur dâima

Kır domuzun görmedünse var anunla ol mukîm (89/3)

Câhillere rağbet edileceğine, köpeklere rağbet edilse daha iyidir. Âlimlerin köpeği cahillerden daha üstündür:

Kelbe rağbet eyle rağbet itme bunlara sakın

Didiler câhilden evlâ oldı bir kelb-i ‘âlim (89/5)

Eğer cehennemlikleri görmek esas maksat ise cahillerin yüzlerine bakmak yeterlidir:

Dûzahîler çehresini seyr ise maksûd eğer

Çeşmüni ayırma cehlden tut sırât-ı müstakîm (89/6)

Tevhit ehli olmayıp, Allah’a şirk koşan câhiller cehennemde dâima azap çekeceklerdir:

Ehl-i tevhîd olmayup şirkde kalan câhillerün

Dâ’ima duzah içinde gördüği darrâ budur (50/22)

Câhil olanlar, masiva nimetlerinden yararlandığında dirilir, isteklerini elde edemeyince ölmüşçesine üzülür. İşte cehennemdeki ruhların çektikleri azap buna benzer:

Câhil olan sûret-i hayvanda seyr ider müdâm

Gâh ölüp gâh dirilür dûzahdaki mevtâ budur (50/20)

Kendi özünü bilmeyen câhil ve bilgisizler, kendilerini, olgunlaşıp kemâl derecesine çıkmış sanırlar:

Özini bilmeyen nâdân ü câhil

Neden sanur ‘aceb kendüni kâmil (82/1)

Kendini bilmez sûfiler, ömürlerini boşa geçirerek ma’rifetten hisse alamayıp, câhil kaldıklarından dünyada aşağılanan ve hor görülen kişiler olarak kalmışlardır:

Gâfil mahcûp kelâmun kendüne itdün delîl

Câhil-i billâh olup kaldun hakîkatde zelîl

Ma’rifetden gayri yok zan eyledün Hakka bil

Giçdi ‘ömrün gaflet ile sofî Hakkı bilmedün (102/6)

2.8. Ahlakî Unsurlar

Gaybî’nin tasavvûfî dünyası ahlakî unsurların tahliliyle daha iyi anlaşılacaktır. Zira tasavvuf güzel ahlâktan ibarettir. Gaybî Divânı’nda ahlâkla ilgili unsurlar şöyledir:

2.8.1. Hasûd

Çekemeyen, haset eden, haset edilenin elindeki maddi ve manevi imkân ve hasletlerin yok olmasını hırsla arzulayan anlamına gelir.

Gaybî haset edenlere şöyle seslenir: Ey hasûd, şirk ateşine düşüp, azap içinde eziyet çekme. Allah’tan başka varlığın olmadığına inan:

Âteş-i şirke düşüp olma mu’azzeb ey hasûd

Hakkı birle Hakkdan artuk yok durur hergiz vücûd (17/1)

Ey haset eden, ‘âriflerin katledilmeleri sana sonsuz bir hayat bahşetmez. Gel haset etmekten vazgeç:

‘Ârifin katli sana virmez hayât-ı câvidân

Gel hasetten dûr ola gör el- hasüdü lâ-yesûd (17/7)

Gaybî, Allah’ı talep edenlere şöyle temennide bulunur: Vahdetin merkezinde ikamet edin ve hasetçilerin kıskançlıkları kalbinize te’sir etmesin:

Merkez-i vahdetde olasuz mukîm

İrmiye kalbünüze ta’n-ı hasûd (18/6)

2.8.2. Riyâ

Gösteriş, ikiyüzlülük demektir. Tasavvufta Hak rızası için yapılmayan ihlassız işler ve samimiyetsiz ibâdetler anlamına gelir.[258]

Sûfiler halvet içinde riyâ ile Allah'ı anar. Bu, baykuşların, gül bahçelerinden haberdar olmayıp, yıkık harabe yerleri beklemesine benzer:

Sûfî halvet içinde riyâ' ile hû çeker

Baykuş virâne bekler gülistânı ne bilsün (100/4)

2.8.3. İzzet

Değer, kıymet, yücelik, ululuk anlamlarına gelir:

İnsan, kendisinden daha kötü olanlara bakarak, gönlünü rahatlatmalıdır. İzzet ehline bakıp, âh vâh etmemelidir:

Senden ednâya nazar kıl müsterih ol her zamân

'İzzet ehline bakub dâim getürme âh ü dûd (17/5)

---

[258] ULUDAĞ, 2001, **a.g.e.,** s.293.

SONUÇ

Önemli Osmanlı Eyaletlerinin tamamında olduğu gibi, Kütahya ve havalisinde de uzun yıllar canlı bir tasavvufî hayat yaşanmıştır.

17. yüzyılda yaşamış ve hayatının büyük bir bölümünü Kütahya'da geçirmiş olan Gaybî Sun'ullah, Kütahya ve havalisinde yaşayan insanlara, din ahlâk, edebiyât ve zihniyet bakımından hizmet etmiş, onlara engin bir gönül zenginliği kazandırmıştır.

Bu çalışmada Kütahya'da yetişmiş 17. yüzyılda yaşamış Gaybî Sun'ullah Divânı'nı, din ve tasavvuf şeklinde iki ana maddeye ayırarak inceledik. Bu maddelerde incelenen unsurlar. Tasavvuf Edebiyâtı'nın kelime terkip ve mefhumları olarak eserin ana malzemesini teşkil etmektedir.

Tahlil çalışmamızı yaparken, şâirin mensur eserlerinin konu ve muhtevâsı, şiirleriyle paralellik arz ettiğinden, mefhumları açıklarken bir nebze olsun mensur eserlerinden de yararlanılmıştır ve sistematik tahlil metodu kullanılarak incelenmiştir.

Mefhumlar, tespit edilirken, bütün beyitler tek tek gözden geçirilip, konulardaki kavramlar bulunmuş, fişlenmiş ve tasnif edilmiştir.

Gaybî Sun'ullah Divânı üzerinde yaptığımız tahlil "Din ve Tasavvuf" ana başlıklarını taşıyan bölümler ve buna bağlı alt bölümlerden meydana gelmiştir.

Din ana başlığı altındaki konular şunlardır:

- İtikat
- İbâdet
- Âyet ve Hadisler
- Diğer Dinî Mefhûmlar
- Dinle İlgili Mefhûmlar

Tasavvuf ana başlığı altındaki konular ise şunlardır:

- Vahdet-i Vücût ve Tevhit
- Devr
- Âlem

- Tasavvûfî Mertebeler ve Kavramlar
- Tarikat ile İlgili Mefhumlar
- Bazı Mutasavvıflar
- Sun'ullah Gaybî'ye Göre Tipler
- Ahlâkî Unsurlar

Bu konuları incelerken, izlenen yol şöyledir: Tespit edilen mefhumların kaynaklar belirtilerek sözlük ve tasavvûfî anlamları verilmiş, incelenen kavramlar ilk önce şerh edilmiş, tasavvufi mânâsıyla ele alınmış, şâirin fikir ve hayal dünyası göz önünde bulunarak açıklanmıştır. Ayrıca ele alınan unsurlarla ilgili geçen kelime, terkip, deyim ve benzetmeler çıkarılmıştır.

Daha önce yapılmış çalışmalarda şekil unsurları yapıldığından dolayı biz bu çalışmada bunu yapmadık.

Gaybî'nin fikir dünyası şu şekildedir:

Sun'ullah Gaybî, vahdet-i vücuda inanan tasavvuf ehli olarak Allah'ın birliğine inanır. Ona göre Allah birdir ve birden fazla olması imkânsızdır. Âlemde görünen ve görünmeyen her şey Allah'ın zâtının tezahürüdür. Ağızdan çıkan her söz, Allah'ı anlatmalı , her an Allah'ı anmalıdır. Allah'a ibâdet etmeli ve O'na yönelerek dua etmelidir.

İnsanlar ibâdet ve iyiliklerinin çokluğu nispetiyle melekler derecesine ulaşır. Allah'ın birliğine erenler sorgu-sual meleklerinin hesaba çekmesini görmezler. Kur'an-ı Kerim Hakk'ın sözlerinden oluşmuş en büyük kitaptır. Kur'an'ı okuyup,öğrenmeyen kişi, insan sayılmaz.

Peygamberler beyitlerde "enbiyâ, nebi, resul, cânlar, mürselîn" kavramlarıyla geçer. Peygamberler doğru yolu gösteren ve öteki dünyada şefaat edecek olan Allah'ın elçileridir. Peygamberlerin başlarından geçen olaylar şiirlerde dile getirilmiştir. Adından en çok bahsedilen peygamber Hz. Muhammed (S.A.S)'dir. Hz. Peygamber en büyük peygamber olup, bütün ruhlar O'nun ruhundan yardım dilerler. O'ndan ayrı düşen Hakk'tan ayrı düşer.

Hz. Ali, Hz. Hamza, Hz. Hasan, ve Hz. Hüseyin gibi sahabeler şiirlerinde dile getirilmiş, bu sahabelerin başlarından geçen kötü olaylar dile getirilerek, aynı olaylar karşısında sûfilerin sabır göstermeleri tavsiye edilmiştir.

İnsan öldüğünde âhirete gidecektir. Ceza ve mükâfat oradadır. Hakikat talipleri âhireti dünyada elde ederek, korkulardan uzak durur ve dünyadan zevk alırlar. Kıyamet insan için yaratılmıştır. İnsan dünya hayatında ne işlediyse öteki dünyada mükâfatını alacaktır. Tevhit yolundaki âşk ehli kabir azabını görmez ve Münker-Nekir'in sorgulamalarını da yaşamazlar.

Gaybî, dünya lezzetlerini bırakıp, vahdete talip olanları cennet ehli olarak tanımlar. Cehennem bir ceza yeridir. Bu dünyanın ve öteki âlemin sırrını anlayamayan câhiller ve Allah'ın varlığını kabul etmeyen inkârcılar cehennem ateşinde yanacaklardır.

Gaybî, Allah'ın emir ve yasaklarına riayet edilmesini, helâl ve harama dikkat edilmesini ister. Boş işlerle uğraşılacağına Allah'ın birliğine kavuşmak için çalışmalı, bol ibâdet edilmelidir. İbâdetsiz Hakk'a ulaşılmaz. Allah'a ibâdetlerin çokluğuyla da kavuşulmaz. İbâdetler aşkla, gönülden yapılırsa tamam olur.

Temiz bir kalbe sahip olan insanlar namazlarını kılıp, oruçlarını tutarlar. Gaybî, sabah namazının önemine şiirlerinde dikkat çekmektedir.

Divân incelememizde, şairimizin doğrudan iktibas veya telmih yoluyla pek çok âyet ve hadisi şiirlerine aldığı görülmüştür. Beyitlerde iktibasların yanında bir âyet ve hadisten hareketle söylenmiş beyitler de bulunmaktadır.

Şâir dini mefhumlardan mi'racı daha çok tasavvufî mânâsında kullanır. İnsanın iç dünyasına yaptığı mânevi yolculuk mi'raçtır. Kişi nefsini tanıyıp, hakikate ulaşırsa mi'racını tamamlar.

Gaybî, ölüm kavramını tasavvufî olarak ele alır. Ölmeden önce ölerek irâdi ölümü yaşayanlar, ölümsüz hayata kavuşurlar. Benliğini ortadan kaldırıp, kendini tanıyan kişi gerçek ve ebedî bir hayata kavuşur. Gaybî, ölüm kavramıyla hayat kavramını genellikle bir arada kullanır.

Allah'ın yeryüzündeki halifesi insandır. Şeytan insanı hak olarak tanımamıştır. İnsan nefsâni arzularına kapılarak şeytana uyarsa Allah'ın vahdetine

eremez. Gaybî, Allah’a aşkla kavuşulacağına inanır. Ona göre mürşidini bulamayan aşksız kişi, insan değil şeytandır.

Cehalet içindeki münkirler, cezalarını çekeceklerdir. Gaybî, küfür ehlinin zamanının geçtiğini, zamanın inanan insanların devri olduğunu belirtir.

Sun’ullah Gaybî, , her şeyden evvel mutasavvıf bir şâirdir. Şiirlerinin ana kaynağı tasavvuftur. Sun’ullah Gaybî, tasavvuf mefhumu karşılığında “ledün, ledünnî” tabirlerini kullanır. Kâinattaki bütün varlığı Allah’ın tecellisi olarak kabul eder. Varlığın aslının tek olduğunu belirterek, Allah’tan başka varlık olmadığını dile getirir. Tasavvufî görüş ve düşüncelerini şu beyite âdeta sığdırmıştır:

Bir vücûddur cümle eşyâ ‘ayn-ı eşyâdur Hudâ

Hep hüviyyetdür görinen yok Hudâ’dan mâ’adâ

Gaybî, tasavvufî düşüncelerini büyük bir cesaretle, her kesimin anlayabileceği bir dilde, Yunus Emre tarzında düzgün ve akıcı ifadelerle yazmıştır. Şiirlerinde tasavvuf ana temadır.

Gaybî’ye göre Allah birdir ve âlemde Allah’tan başka mevcut yoktur.Yaratılmış olan her şey mutlak zâtın isim ve sıfatlarının görüntüsünden ibarettir. Kâinat, Allah’ın tecellisinden ibarettir. Varlığın aslını bilen, baktığı her yerde Allah’ı görür. Allah’ın nûru âlemi baştan başa kaplamıştır. Bundan dolayı insan kendini yok, Hakk’ı var bilmelidir.

Gaybî’nin tevhit inancında vahdet-i vücud ilkesi bulunur. Sûfi, Allah’ın varlığıyla, kendi benliğini yok ederek vahdete ermeye çalışır. Vahdete ermenin yolu, kalbi temizleyip ehl-i vahdetin sohbetlerine katılmaktan geçer. Vahdete akılla ulaşılmaz., vahdete aşkla ulaşılır. Vahdete kavuşmak için, kesretten uzak durmalıdır. Vahdet ilminden anlamayan kesret âleminde boş işlerle meşgul olur.

İnsan, masivânın aldatıcılığından kalbi temizleyerek, şeytani arzulardan kurtulur, tamamen Allah’a yönelir. İnsan, cân u gönülden Hakk’a bağlanarak gönülde Allah sevgisinden başka bir sevgi kalmaz.

Tasavvuf düşüncesinin en temel mefhumlarından biri gönüldür. Gönül, tasavvufi hayatın merkezini teşkil eder. Aşk, gönülde başlar ve gönülde biter. Allah’ın insana yapacağı en büyük iyilik, cehaleti kaldırıp, gönlü Hak ilmiyle doldurmasıdır.

Gönülde Hak'tan başkası ikamet edemez. Allah kâmil insanın gönlüne sığarak , gönlü kendine durak yapmıştır. Gönül kendini aşkla temizlemeli, Allah'a aşkla sefer etmelidir.

Gaybî'nin biat anlayışında aşkın önemli yeri vardır. Eserlerinin en temel konusunu teşkil eden ilâhi aşk, ona göre gerçek mürşittir. Aşkın aslı ilâhi aşktır. Aşk, Hakk'a talip olan kişiyi Allah'ın zâtına götürür. Âlem aşkla var olmuştur. Allah âlemi aşk üzerine yaratmıştır. Allah'a aşkla bağlananlar doğru yolu bulmuşlardır. Gönüller aşk ile irşâd olurlar.

Gaybî'ye göre Allah'a aşkla ulaşabilmek için pîre bağlanmak gerekir. Gaybî bunu şu şiirinde dile getirir:

'Aşkdur irenlerin yolu 'aşkdur irenlerin hâli

'Aşksız kişi olmaz velî 'aşk ile dut pîr eteğin

Anâsır-ı Erbâ, madde âleminin dört unsurudur. Vücut bu dört unsurdan (ateş, hava, torak, su) meydana gelmiştir. Dört unsur, Allah'ın tecelli etmesiyle ruhla hayat bulmuştur.

Sun'ullah Gaybî Divânı'nda cân mefhumu geniş bir şekilde ele alınır. Cânın aslı Hakk'ın nûrudur. Cân, Allah'tan bir parçadır. Allah'ın emriyle tene girip, insana hayat vermiştir. Cân Hakk'ın nûrundan tecelli ettiği için latiftir. Cânın aslı Allah'tır. Bundan dolayı cân tekrar Allah'a kavuşmayı diler. İnsan, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecelli mahalli olduğundan âlemin cânıdır.

Vücut, varlığı kendi zâtında olan Allah'tır. Mutlak Vücut Allah'tır. Vücudun evveli ve sonrası Hakk'ın zâtıdır. Vücut, vahdetten bir parça olduğundan, bütün eşyalar Allah'ın tecelli mahalli olan insan-ı kâmildir.Vücut mefhumu ten anlamında da kullanılır. Vücut Allah'ın ilim kitabının sayfasıdır.

Gaybî Divânı'nda akıl daha çok menfî olarak ele alınır. Akıl ilim ile birleşerek Allah'ı bulmaya yarar. Akıl sınırlı olduğundan vahdetin sırlarına vâkıf olamaz. Vahdete akılla ulaşılamaz. Talip Allah'a akılla değil, aşkla kavuşmak ister.

Gaybî'ye göre nefis, kulun kötü huylarıdır. Nefsi halvet ederek terbiye etmelidir. Nefsin hevâ ve isteklerine kanmamalı, nefsin ayıp ve kusurlarını görmeye çalışmalıdır.Gaybî nefse hayvanî özellikler yükler. Vahdet-i vücut düşüncesinde olan Gaybî'ye göre, Hakk kendi ruhundan insana üfleyerek onu ilâhi zâtına mazhar etmiş ve

isim ve sıfatlarıyla insana tecelli etmiştir. Bundan dolayı insan varlığa gönderilen Hakk'ın halifesidir.

Gaybî'nin meşhur Keşfü'l-Gıtâ kasidesi devir nazariyesini ele alır. Allah mevcûdata tecelli etmiştir. Tecelli nihâyetsiz olduğu için devir her an devam eder. Devrin tamamlanması kemâl mertebesine ulaşmakla olur. Gaybî devri daha iyi anlatmak için çekirdek ve meyve sembollerini kullanır:

Meyvenin aslı dırathtdur hem dırahtun aslı ol

Anun içün emr-i devri var didiler ahfiyâ

Beyitlerde insan topluluğunun oluşturduğu insan âleminden söz edilir. İnsan, âlem ağacının meyvesidir. Âlem, Allah'ın eseridir. Allah'ı eserlerine bakarak bulabiliriz. Allah âlemi kendi nûrundan yaratmıştır. Âlemin ruhu olan insan, küçük âlemdir.

Gaybî Divânı'nda dört kapı ile alakalı olarak, Şeriat, Tarikat, Marifet, Hakikat kavramları kullanılır. Beyitlerde dört kapı mefhumu genellikle birlikte zikredilir. İnsan hayatını düzene koyan dini değerler olan şeriatın temel kaynağı Allah'tır. Gaybî, şeriat kanunlarına bağlanmış ve teslim olmuştur. Tarikatı Allah'a sülûk eden taifeye mahsus bir seyir olarak tarif eden Gaybî sâliklerin kötü huylarını tarikat vasıtasıyla temizlemelerini tavsiye eder. Gaybî'ye göre Allah'ın birliği kabul edilerek marifet yolu seçilmelidir. Marifet, Hakk'ı tanımak ve Hakk'a dair elde edilen bilgilere sahip olmak olduğu için, sahip olunması gereken en önemli bilgidir:

Tâc ma'rifet tâcıdur sanma ola gayrı tâc

Taklîd ile tok olanın Ledünnîden ola aç

Hakikat bâtın ilmidir, insanda hakkanî özelliklerin galip gelmesidir. Hakikat eğitimsiz elde edilemez . Hakikati bilenler Allah'ın bütün sırlarına vakıf olurlar.

Divânda tarikatla ilgili şu kavramlar kullanılır:

- Mürşid
- Derviş
- Mürid

- Pîr
- Dergâh
- İrşâd
- Zikir

Mürşid sûfiyi Hakk'a götüren kişidir. Mürşid müride irşâd ve tebliğ ederek, doğru yolu gösterir. Mürid vahdete ermek için mürşide tabi olmalıdır. Bazı beyitlerde aşk mürşid olarak nitelendirilir.

Gaybî Divânı'nda derviş, cânını Hak yoluna kurban etmeli aşk ateşiyle yanıp tutuşmalıdır. Kalbindeki kirleri arındırıp sabır ve kanaat etmelidir.

Hakk'a talip olanın yapacağı en önemli iş pîri kendine rehber etmektir. Pîr, sohbetleriyle mürid üzerinde tesir edip, Hak ve hakikati muhataplarına öğretir. Pîr aşkını gönlünde hissetmeyen aşık, Hakk'tan ayrı kalır.

Tasavvufun en önemli özelliklerinden olan zikir, kulu gafletten koruyan mânevi bir zırhtır. İnsan her an için Allah'ı anmalı ve gönülde Allah'ın zikri yer almalıdır. Zikre devam eden insanın gönlünde masivaya ilgi azalır.

Gaybî Divanında şu meşhur mutasavvıflar geçer.

Hallâc-ı Mansur

İbrahim Edhem

Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi

Gaybî Sun'ullah'a göre bazı müspet tipler şunlardır:

Ricalü'l Gayb, Evliyâ, Er-Eren, ‘Ârif, İnsân-ı kâmil, Kul, Sûfi, Âşık.

Şu tipler ise menfidir. Zâhid, Câhil, Gâfil.

Müspet tiplerden en çok âşık ve ‘ârif kullanılır. Menfi tiplerden ise, en fazla zâhid ve câhilden bahsedilir.

Bir mutasavvıf şair olan Gaybî, şiirlerinde tasavvuf ve din konularına ağırlık vermektedir. Gaybî'nin şiirlerinde lirizm yönünden Yunus Emre kadar başarılı olmasa bile duygularını samimiyetle ve anlaşılır bir Türkçe'yle dile getirmiştir. Türkçe'yi iyi

kullanır, şiirlerinde mümkün olduğu kadar Arapça ve Farsça kelime ve terkipler kullanmamaya gayret etmiştir. Şiirlerinde vahdet-i vücut inancı ağır basmaktadır.

Bu çalışmayla Gaybî Sun'ullah'ın divânındaki Dinî-Tasavvufî görüşlerini tespit etmiş ve tahlilini yapmış bulunuyoruz.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

AKSEKİ, A. Hamdi, **İslâm Dini, İtikat, İbadet ve Âhlak**, Ankara, 1965.

ALTINTAŞ, Hayrani, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara, 1986.

ATEŞ, Süleyman, **İslam Tasavvufu**, Ankara, 1972.

_____, **Yeni İslâm İlmihali**, Ankara, 1979.

AYNİ, Mehmet Ali, **İslam Tasavvuf Tarihi**, İstanbul, 1985.

AYVAZOĞLU, Beşir, **Aşk Estetiği**, İstanbul, 1993.

BANARLI, Nihat Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C.I,II, İstanbul, 2004.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Büyük İslâm İlmihali**, Ankara, 1994.

CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Ankara, 1997.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, **Necâti Bey Divanı Tahlili**, İstanbul, 1971.

DİLÇİN, Cem, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, Ankara, 1983.

DOĞAN, Abdurrahman, **Kütahyalı Sun'ullah Gaybî**, İstanbul, 2001.

ENGİNÜN, İnci, **Mukayeseli Edebiyat**, İstanbul, 1992.

ERAYDIN, Selçuk, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, 1994.

ERZURUMLU İbrahim Hakkı, **Marifetnâme**, İstanbul, 1974.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, **100 Soruda Tasavvuf**, İstanbul, 1985.

GÜLER, Kadir, **Kütahya Yazıları**, Ankara, 2004.

GÜNAY, Umay, **Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi**, Ankara, 1993.

GÜNER, Hamza, **Kütahya Şairleri** (Kütahyalı Şair ve Edipler), Kütahya 1967.

GÜNEŞ, Mustafa, **Eşrefoğlu Rûmi Divanı** (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin), Ankara 2000.

GÜNEŞ Mustafa, GÜLER Kadir, **Kütahyalı Gaybî Sun'ullah ve Şiirleri**, Kütahya, 2003.

_____, **Gâybî Dîvânı**, Kütahya, 1999.

GÜNGÖR, Erol, **Türk Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul, 1991.

İNAN, Yusuf Ziya, **İslâm'da Melâmiliğin Tarihi Gelişimi**, İstanbul, 1976.

İPEKTEN, Haluk, **Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz**, İstanbul, 1994.

İZ, Mahir, **Tasavvuf**, İstanbul, 1981.

KAPLAN, Mehmet, **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, C.I, Tip Tahlilleri**, İstanbul, 1991.

KARA, Mustafa, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, 2003.

KEMİKLİ Bilal, **Sun'ullah-ı Gaybî Divanı, İnceleme-Metin**, İstanbul, 2000.

KOÇYİĞİT, Talat, **Hadis Istılahları**, Ankara, 1985.

KÖKSAL, Mustafa Âsım, **Peygamberler Tarihi**, Ankara, 1993.

KÖPRÜLÜ, Fuat, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1991.

KUR'AN-I KERİM, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.

KURNAZ, Cemal, **Hayâli Bey Divanı Tahlili**, Ankara 1987.

LEVEND, Agâh Sırrı, **Divan Edebiyatı – Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar**, İstanbul, 1984.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, İstanbul, 1993.

_____, Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar, İstanbul, 1999.

PALA, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Ankara, 1995.

PEKOLCAY, Necla, **İslami Türk Edebiyatı Metinlerini Tetkik Metodları**, İstanbul, 1986..

SEFERCİOĞLU, Nejat, **Nev'î Divanı Tahlili**, Ankara, 1990.

TARLAN, Ali Nihat, **Gaybî Divanı**, İstanbul, 1963.

_____, Şeyhî Divanı'nı Tetkik, İstanbul, 1964.

TATÇI, Mustafa, **Yunus Emre Divanı – İnceleme C.I.,** Ankara, 1990.

ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 2001.

_____, Doğuş Devrinde Tasavvuf – Ta'arruf, İstanbul, 1992.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, C.I.**, Ankara, 1998.

_____, **Kütahya Şehri**, İstanbul, 1932.

YILDIRIM, Suat, **Kur'ân-ı Hakîm'in Açıklamalı Meali**, İstanbul, 2003.

MAKALELER

DADAŞ Cevdet, "Gaybî Divânında Hakikat Kavramı Üzerine", Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Paneli, Kütahya, Haziran, 1997.

DUMLU, Mehmet, "Gaybî Sun'ullah Efendi", Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Paneli, Kütahya, Haziran, 1997.

"Gaybî Sun'ullah", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi C.III., İstanbul, 1979.

GÜLER, Kadir, "Gaybî Sun'ullah ve Hüdarabbim Kasidesi", **Yedi İklim Dergisi**, X (68), Kasım, 1995.

_____, "Türk Edebiyatında Devriye ve Gaybî Sun'ullah'ın Keşfü'l Gıtâ'sı", Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Paneli, Kütahya, Haziran, 1997.

GÜNEŞ, Mustafa, "Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatı ve Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Efendi", Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Paneli Kütahya, Haziran 1997.

_____, "Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Divanında Tipler", Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Paneli, Haziran 1997.

GÜZEL, Abdurrahman, "Tekke Şiiri", **Türk Dili Dergisi**, Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri) Ocak-Haziran 1989.

ÜNLÜ, Şehabettin, "Yunus Emre İle Sun'ullah Gaybî'nin Dünya Görüşlerinin Mukayesesi", Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Paneli, Kütahya, Haziran, 1997.

HADİS KİTAPLARI

ACLUNİ, İsmail, **Keşfü'l Hafa**, 2 cilt, Beyrut 1997.

SOFUOĞLU, Mehmet, **Sahih-i Buhari Tercümesi**, İstanbul, 1989.

TEZLER

DOĞAN, Abdurrahman, "Sun'ullah Gaybî Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Sohbetnâmesi", U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1997.

DİZİN

E

F

G

H

İ

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş